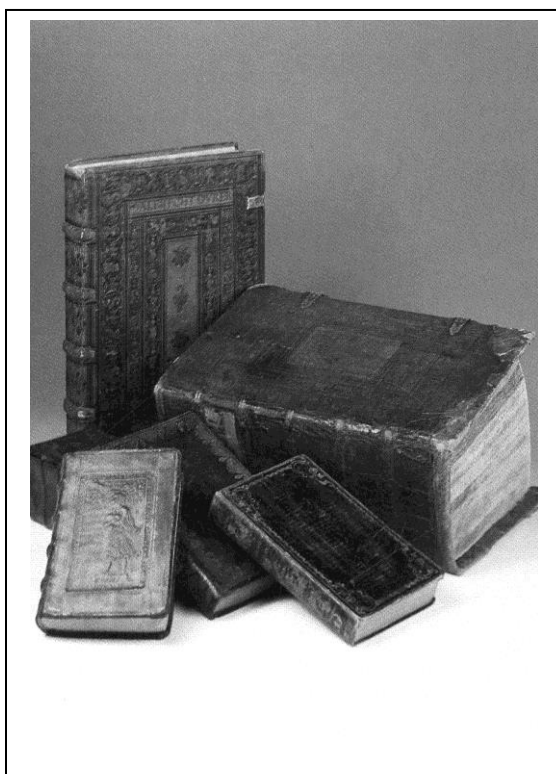

Csorba Dávid

Debreceni Ember Pál
könyves műveltsége

2018

Csorba Dávid

Debreceni Ember Pál könyves műveltsége

Nemzet, egyház, művelődés

IX.

Sorozatszerkesztő:

Dienes Dénes

Csorba Dávid

Debreceni Ember Pál könyves műveltsége

Hernád kiadó

Debrecen, 2018

Kiadta: a Medoq Kft
HERNÁD könyvkiadó stúdiója

Felelős kiadó:
Asztalos József

Lektorálta:
N. N.

© Csorba Dávid, 2018
© Hernád kiadó, 2018

Borítóterv:
N. N.
Műszaki szerkesztő:
N. N.

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecen, 2018
Vezető: **Kapusi József**

ISBN....
ISSN

*A címlapon régi könyvek (Hapák József fotója),
a hátlapon a Sárospataki Kollégium
XIX. században lebontott egykori épülete*

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

TARTALOM

Előszó	8
FILOLÓGIAI HÁTTÉR	10
A) Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség	10
Tanulóévek: Debrecen, Patak, Hollandia (1661–1686).....	11
Debrecen (1661–1682)	
Sárospatak (1682–1683)	
Németalföld (1684–1686)	
A lelkeszi szolgálat: Hotyka, Losonc, Szatmár (1686–1703)...	15
Sárospatak, 2. korszak (1686–1695)	
Losonc (1695–1701)	
Szatmár (1701–1703)	
Tudományszervezés: Debrecen, Olaszliszka (1703–1710)	22
Liszka, 1. korszak (1703–1704)	
Debrecen (1704–1705)	
Liszka, 2. korszak (1705–1710)	
B) Az életmű kutatástörténete.....	26
C) Az Ember Pál-szövegek recepciója	30
MŰFAJTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS	34
A) Kiadványok.....	34
Versek.....	34
Exegézis.....	39
<i>A Boanerges két fiai</i> (1698) világa	
<i>A Garizim és Ébál</i> (1702) exegézisei	
A Csipkés Biblia revideálása (1705)	
Mintabeszédek	44
Fordítás	47
Szerkesztés	53
B) Kéziratos szöveganyagok	57
A Komáromi Csipkés-beszéd	57
Kéziratos prédikációk	63
<i>A Zempléni protocollum</i> esküformái.....	70
Vegyes egyháztörténeti gyűjtemények.....	78
OLVASMÁNYTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS	81
A) Ember Pál mint olvasó.....	81
B) Ember Pál mint könyvgyűjtő.....	84
Debreceni Ember Pál fennmaradt kötetei.....	85
C) Ember Pál házi könyvtára.....	106
A használt könyvek katalógusa.....	111
D) A magyar protestantizmus virtuális kiskönyvtára	122
Antikva	122
Reneszánsz szövegkiadások.....	122
Itáliai humanizmus	

Németalföldi humanizmus	
Német humanizmus	
Svájci humanizmus	
Reformáció	127
Német reformáció	
Svájci reformáció	
Francia reformáció	
Magyarországi reformáció.....	129
Katolicizmus.....	134
Régi könyv.....	136
Protestantizmus	136
Német protestantizmus	
Skandináv protestantizmus	
Svájci protestantizmus	
Németalföldi protestantizmus.....	145
Francia protestantizmus	
Angliai protestantizmus	
Sziléziai protestantizmus	
Magyarországi protestantizmus	165
Katolicizmus.....	190
Egyéb	195
ADATTÁR	196
A) Ember Pál publikációs listája	196
a. diákkori munkák	
b. önálló kiadványok	
c. szövegkiadások	
d. kéziratban maradt munkák	
B) Ember Pál kézíratos prédikációi.....	199
C) Szövegpárhuzamok prédikációkból.....	216
D) Az egyháztörténet kézíratos forrásai	219
E) Szövegpárhuzamok a <i>Zempléni protocollumból</i>	225
F) Ember Pál hivatkozásai	235
Utószó	245
Abstract	246
Az írások első megjelenési helye	248
Bibliográfia.....	256
Gyűjtemények	
Adattár	
Levéltár	
Régi könyv	
Szakirodalom	
Képek jegyzéke	257
Hely- és névmutató.....	258

ELŐSZÓ

Debreceni Ember Pál kulcsfigurája a 17. századi protestáns művelődésnek. Az első teljes protestáns egyháztörténet szerkesztőjét ünnepelhetjük benne, aki hatalmas filológiai apparátust mozgatva állította össze a magyarországi református (és kis részben az evangélikus) egyház százötven éves műveltségének adattárát. Ember Pál munkája nemzetközi felkérésre készült, és a kötet jóval a szerző halála (1710) után látott napvilágot, külföldi fogadóközönségre áthangszerelve külföldön (1728).¹ Ebben a kötetben azonban nemcsak az egyháztörténetet, hanem a könyvek és könyvtárak, levéltárak tudós bűváráit szeretném bemutatni, és ehhez mellékelem azt a hatalmas virtuális könyvtári adatbázist, amire a lelkipásztor a műveinek a szerkesztése során támaszkodhatott.

Egyháztörténetének forrásait már Ritoókné Szalay Ágnes (1973) és Tóth Endre (1989) is megkísérelték feltárni, s mindketten rámutattak, hogy ez a munka nem kecsegtet gyors és biztos megoldással. Ember Pál feljegyzései (margináliái és naplóiak jegyzetei) nagyon precíz hivatkozással jelöltek, ez azt jelzi, hogy a szerző a kutatásai közben forrásainak messzemenően utánajárt, pontosan hivatkozott és jegyzetelt. Amikor megkapta a megbízatást a magyar egyháztörténeti kompendium összeállítására, akkor levelezése révén elért több könyvtárat és levéltárat, iratokat kapott egyházi és magángyűjteményekből. Életének hányattatásai közben azonban többször elvesztek írásai; könyvtárából alig maradt ránk valami. Nem könnyű tehát feltérképezni Debreceni Ember Pál műveinek forrásait, de valamivel kézzel foghatóbb feladat feltárni a lelkész műveltségének hátterét, olvasmányanyagát.

Ezzel a kötettel erre tettem kísérletet: A könyves műveltsége lehetséges forrásainak eredtem utána akként, hogy összeállítottam a virtuális könyvtárát egy katalógusban. Ez a kötet tartalmaz ezentúlelemző tanulmányokat a könyvállományról (műfaji, nyelvi, felekezeti, műveltségterületi szempontból), illetve a könyvek, kéziratok kötetté szerveződéséről. Közvetve arra a kérdésre is kerestem a választ, mi adta a műfaji keretet és a lehetőségét, hogy egy szövegből kiadvány legyen. Ez megvizsgálható egy szöveg változásain át, de legjobban megérthető az egyháztörténet

¹ Friedrich Adolf LAMPE, [DEBRECENI EMBER Pál], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728. Újabban a magyar fordítását 10 sorban végezte el Szabadi István e munka magyar fordításában, ld. DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r., DIENES Dénes, KOVÁCS Józsefné, et al., Sárospatak, SRKTY, 2009.

keletkezésekor. Ekkor ugyanis százötven évnyi lemaradást kellett rövid idő alatt pótolni s egy reprezentációs kötethez egybeválogatni a magyar reformátusság történeti forrásait, a lehetőségekhez mérten. Az Ember Pált követő nemzedékek alapműve lett a kötet, s tulajdonképpen csak a 20. századi történeti kutatások tudták érdemben az Ember Pál által felvázolt képet alakítani, tehát Ember Pál könyvtára ilyen módon nem kizárólag a lelkes, sokkal inkább a 17–18. század fordulója magyar reformátusságának könyves műveltségére nyújt rátekintést.

A kötetem felépítése tehát a következőképpen alakult: egy bevezető rész adja a kontextust, értelmezi Ember Pál életútjának a városi műveltségben megtestesülő szerepét. A második rész az egyes Ember Pál-szövegek, kéziratok és kiadványok, szerkesztés alatt álló forráskiadványok egymásra hatását, kézirat és kiadvány interferálódásának világát, annak könyv- és olvasmánytörténeti jelenségeit vizsgálja. A harmadik pedig az adattárat alkotja, benne a virtuális könyvtárral, és a fenti elemzések egyéb, képes vagy szöveges, vagy táblázatba szedett mellékleteivel. Forrásaim szövegeit a korabeli helyesírás jellegzetességeit megőrizve, szöveghűen jelöltem.

Jelen kötet előzményei külön cikkekben, tanulmányokban láttak korábban napvilágot. A kutatásaimat a Deák Ferenc Ösztöndíj (2005) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2013–2017) támogatásának köszönhetem. Debreceni Ember Pál hagyatéka zömmel a régi magyarországi kálvinista Collegiumok jelenlegi könyvtári állományában lelhető fel (Debrecen, Sáropatak, Pápa), de számos egyéb bel- és külföldi kutatóhelyen találtam referenciát az adatok beazonosításához (HHStA. Bécs; Bodleian Library Oxford; Lambeth Library London; Zentralbibliothek Zürich.), így ezen helyek könyvtárosainak és levéltárosainak is köszönöm a jóindulatú támogatását.

A) Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség

Debreceni Ember Pál (1661–1710) a kora újkorban élt magyar református lelkipásztor és a pataki szellemiség–lelkiség többszörösen kötődik egymáshoz. Ennek a tehetséges tudós lelkésznek részben az életútja, részben a művei a 17–18. századi Zemplén világában teljesedtek ki: lelkészként dolgozott Sárospatakon, (Makkos)Hotyán és (Olasz)Liszkán; egyháztörténeti kutatásait a pataki Rákóczi-könyvtárban és az egyházmegyei levéltárban végezte; és mecénásait, baráti és tanítványi körét is zömmel ez az egyházi és mezővárosi közeg adta, s ebben az egyházmegyében fejezte be életét, a mai Olaszliszkán. Tudását és megbecsültségét jelzi, hogy életműve már a legkorábbi diákévektől kezdve felfűzhető a hazai városok mikrovilágának történetére, kidomborítva annak a kálvinista egyházi és mecénási körnek a jelenlétét, amely az ellenreformáció és a török és kuruc háborúk időszakában is támogatta az egyre kiszorítottabb helyzetbe kerülő felekezetének értelmiségét. Az 1670–1715 közti időszakra esik Ember életútja, amikor a pataki kollégium és kálvinista egyház is a jól ismert nyomorúságos vándorútját járja, amikor Gönc, Kassa, Debrecen s Gyulafehérvár átmeneti iskolai intézményei adtak szállást a menekülő kollégiumnak. Ember Pál még dákként csatlakozott ehhez a közeghez, és láthatóan egybeforrt a neve ezzel a közeggel, iskolával és templommal.

Jelen esetben Debreceni Ember Pál életművét, kiadott és kéziratban maradt írásait vizsgáljuk meg eddig figyelmen kívül hagyott kéziratok segítségével. Szellemi hagyatékát a korabeli kálvinista mezővárosi kultúrához kötjük, azokhoz a helyekhez (Debrecentől Patakon át Losoncig, s Szatmárig; illetve Leiden és Franeker), ahol hatását kifejtette és azokhoz a kapcsolati hálókhoz, amelyekhez kötődött. Bihar (Debrecen), Szatmár (Szatmár), Zemplén (Patak, Hotyka, Liszka) és Nógrád (Losonc) vármegye egyaránt a Magyar Királyság részét képezte, ahol részint a főúri mecénatúra (Rákóczi- és Thököly-birtokok) határozta meg a világ járását, részint pedig a kálvinista vármegyei köznemesség és polgárság irányította mezővárosok. Egyházilag pedig a tiszántúli és tiszáninneni, és egy ízben a dunáninneni területet érintette ez az életút, azokat a régiókat, melyek a bécsi irányítástól viszonylag távol helyezkedtek el

(Debrecent és Szatmárt az ellenreformáció alig, a zsoldos hadak pusztítása már inkább érintette), és meghatározóan kálvinista közeget képviseltek. Ezek azok a közegek, amelyek elésegítették Ember Pál külföldi tanulmányait és hazai munkáját is. Ilyen módon csak az irányítja a kérdésfeltevésünket, hogy Debreceni Ember Pál fennmaradt kiadványai és kéziratai tükrében melyik közegben milyen szellemi formák, műfajok fogantak meg, mit engedett és támogatott megszületni egy város szellemisége.

Tanulóévek: Debrecen, Patak, Németalföld (1661–1686)

Debrecen (1661–1682). A cívisváros ebben az időben élte nagy korszakát, három- s esetenként négyfelé is adózott, de a század végén megváltotta magát, s szerezte meg a török harcok idején végzett szállításáért a szabad királyi városi rangot (1693), majd erősítette meg pozícióját a kuruc harcok után újfent (1715). Az ország legnagyobb kereskedővárosa önállóságára vigyázott a kálvinista hitű szenátusa, mely patrónusi jogokat is felvállalva diákjai továbbtanulására, kereskedői szabadságára, s politikájának neutralitására egyaránt ügyelt.

Debreceni Ember Pál kéziratoss feljegyzése alapján 1661 második felében született Debrecenben, az alsó és középfokú iskoláit is itt végezte a Collegiumban, ahol 1678-ban írt alá a törvényeknek, s lett nagydiák.² A jelenlegi ismereteink szerint Ember Pál a diákéveit, az 1661–1682 közötti több mint húsz évet töltötte itt. A cognomenből sejtethetőleg debreceni származású családdal van dolgunk. A Debreceni előnevűből számolatlanul sok a variáció,³ de az Ember családnévvel is bőven találkozunk a 17. századi városi jegyzőkönyvekben, némelyikük kisebb városi tisztséget is viselt. Debreceni Ember Pál maga a nevet többféle módon (különböző rövidítésekkel, latinos vagy magyaros rendben) de mindig a három alak megtartásával) jegyezte alá műveinek prelimináriáiban. Mivel egyéb korrelatív forrás nem áll rendelkezésünkre (családi peranyag, ingatlan eladásának bejegyzése etc.), és a születési anyakönyvek is csak 1703 utániak, ezért jobb híján közvetett adataink utalnak Ember Pál életének korai szakaszára.

² *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, TTRE, 2013, 321, 2854. sz.

³ Ha csak a nevet szerzett, lelkésszé lett személyeket nézzük Zoványi lexikona alapján: Debreceni Dormány, Fóris, Gele, H., Joó, Kalocsa, Kozma, P., Selymes, Szabó, Szűcs, T., V. etc. Ld. ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977.³

Az első adat Ember Pál saját írására a debreceni korszakából az 1678-as évhez kapcsolódik. Egy forrás közvetett adata alapján feltehető, hogy az ez év őszén elhunyt Komáromi Csipkés György debreceni városi lelkész felett az ifjú diák is tartott megemlékezést. Egy 1837-ben született levél utal erre, de meglehetősen homályosan. Ádám István, akkori kaposi (ma: Nagykapos, a történelmi Zemplén megyében, mai Szlovákiában) lakos, Zemplén és Ung vármegyék főjegyzője küldött egy rövid levelet a Debreceni Református Kollégiumba egy melléklettel. Az „Evangyeliomi Szent Vallásunk egén tündöklött Nagyobb rendű Csillagzatnak, Cs. Komáromi Györgynek elhunytá alkalmával mondatott e' Halotti Beszéd, és szinte egy más, Munkáiban ma is élő Vallásunk Oszlop embere Debretzeni Ember Pál által”.⁴ Ádám István, egykori pataki diák a levélbeli állítása szerint diákkönyvtáros korában (1812–13) egy bizonyos régi könyv végén talált egy „írományt”,⁵ s ezt eltette, s 20 év múltán Debrecenbe küldte, ahol ennek nyoma veszett, és azóta sem került elő, sem a kéziratári, sem a régi nyomtatványi részlegben nem található a hiányzó melléklet.

Ebben az időszakban, amikor Ember Pál tógátusként élt a Collegiumban (1678–83), különösen sok szöveg született a tollából. 1679–81 között a Collegium híres professzora, Martonfalvi Tóth Györgymellett publicus praeceptor-ként, köztanítóként dolgozott, és fizetést kapott a munkájáért. Nagybecsű emléke ennek nagydiák létnek a latin és magyar nyelvű jegyzeteket tartalmazó naplója, ami jelenleg a Pápai Református Kollégium kéziratárában található.⁶ Ez értékes dokumentuma a 17. századi protestáns értelmiségi szellemi körképének feltérképezéséhez. Rögzítette alapvetően az olvasmányélményeket, az alkalmazni kívánt bölcsmondásokat a klasszikus auctoroktól és tanáraitól egyaránt. A diáktanító világát jellemző pillanatképeket láthatunk ebben: a 8-fős a diákkör vizsgáinak leírását, vagy könyvkölcsönzését egyik professzorától, netán éppen a Collegium könyvtárából (P. Bainkijegyzetelt kegyességi kötetétazóta sem találni). A városi élet jelenségeit is rögzítette ez a napló: a debreceni Templomban (mai Nagytemplom) hallgatott prédikációsorozatot, vagy éppen a város felett átvonuló üstökös.⁷

⁴ Ádám István levele (Kapos, 1837. szeptember 20.) = TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen) Kéziratára, jelzete: R 717/20, 1.

⁵ *Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum*, 1811/12 = TIREK SRK Levéltára (Sárospatak), jelzete: K. a. II. 28, 130.

⁶ DEBRECENI EMBER PÁL, *Wade mecum*, [kézirat], [Debrecen, 1679–81], 282 pp. = DTREK PRK Könyvtára (Pápa) Kéziratára, jelzete: O 153.

⁷ Az elemzéséhez ld. CSORBA DÁVID, *Debreceni Ember Pál kéziratosa naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár 22–23(2000–2001), 173–185.

Sárospatak (1682–1683). A korszak egyházpolitikai változásai erősen rányomták a bélyegüket az ifjú lelkész mindennapjaira is. Patak, Felső-Magyarország református szellemi központja volt, de 1660–1714 között a történelem eseményei többször változtatták meg arculatát. 1660-tól Báthori Zsófia, fejedelem-férjének, II. Rákóczi Györgynek a halálát követően visszatért eredeti vallásához, és erőteljes rekatolizációs törekvésekbe kezdett a jezsuitákkal karöltve. Birtokainak központja a zempléni mezőváros volt, amit az elbukott nemesi felkelést (amelyben fia, I. Rákóczi Ferenc is részt vett) követően megszállt a katonaság. 1671. október 20-án pedig ágyús hadsereg üldözte el a diákságot, majd elvette a templomot és az iskolát. A collegium Pósházi János és Buzinkai Mihály vezetésével Debrecenen át Gyulafehérvárig jutott. Nemsokára 4 senior (köztük olyan személyek, mint pl. Csúzi Cseh Jakab) és 18 diák került a pozsonyi törvényszék elé, s volt, akire bebörtönzés, volt, akire halál várt, s volt, aki – mint Csúzi Cseh Jakab – megszabadult. Miután az 1681-es országgyűlésen kimondták a vallásszabadságot, 1682-ben a régi református keretek közt folytatódott az oktatás, visszatért az elmenekült diákok egy része Sallai Pál senior vezetésével Erdélyből.

A város ekkor egy új országrész, a Thököly Imre-féle önálló királyság, a Felső-Magyarországi Fejedelemség részeként, annak Kassa mellett legjelentősebb városa lett. Fiatal tanárként Debreceni Ember Pált nem a debreceni katedra várta, vagy egy gazdag bihari rektoria: Patakra hívták segíteni, mivel egy debreceni képzettségű vezetőt kértek a protestáns hitgyakorlatot újra életre hívók, őt ajánlotta a város, s ő itt kezdett el szolgálni. Elsőként rektornak hívták, s rövid ideig így szolgált, majd 1683. szeptember 12.-én Liszván szentelték fel pataki lelkésznek. Ennek emlékét kis kéziratos bejegyzés őrzi egyik Debrecenben őrzött könyvének előzéklapjain, s ez a szöveg, a beiktatás esküformái és a rituálét végzők névsora bekerült Ember Pál egyháztörténetébe is.⁸

Ennek a korszaknak az emlékét őrzi az a könyves feljegyzés, melyet megtalálunk az egyik prédikációs kötetében és az egyháztörténetében egyaránt. Ember Pál a naptárakról szólva feljegyezte, hogy látott a Rákóczi könyvtárban egy olyan különleges kiadást az 1697-es évből, mely együtt tartalmazta az ó- és új naptárat is.⁹ Mivel ennek a kiadóját is leírta, így ez az egyetlen adat, amely biztossá teszi ennek

⁸ A kötet megtalálható: TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 1021.

⁹ CSORBA Dávid, *Egy bártfai kalendárium kalandos eltűnése*, Magyar Könyvszemle 108(2008/1), 54–56 = http://epa.oszk.hu/00000/00021/00377/Ksz2008-1-kozl_01.htm.

a kiadványnak a létezését, és amely így virtuálisan kerülhet vissza a Rákócziaknak a pataki Collegium számára létesített könyvtárának a katalógusába.

Németalföld (1684–1686). Martonfalvi tehetséges diákja ebből a válságos világból rövid időre kiszakadt: Thököly fejedelem támogatásával nemsokára külföldi tanulmányi útra indult Németalföldre, a mai Hollandiába. A mecenatúra mély nyomot hagyhatott az ifjú tudósban: egyháztörténetét Thököly Imre 1705-ös sírversével fejezte be, ami azonban Lampe szerkesztői eljárásának köszönhetően kimaradt a kötetből.¹⁰

A külföldre induló diákok (enyediek és debreceniek) együtt indultak útnak Boroszlón, Hamburgon át Németalföldre: együtt iratkoztak be, váltottak iskolát, azonos tanároknál disputáltak, s egymást köszöntő versekkel látták el (köztük volt a nyilvános vizsgát is tevő és publikáló Szőlősi Pál, Nagybányai Fűsi Lőrinc).¹¹ Tanulmányait előbb Leidenben (1684. augusztus 15.-től), majd Franekerben végezte (1685. augusztus 20.-tól).¹² Előbbi helyen protestáns egyháztörténetet és karteziánus filozófiát hallgatott, frízföldön pedig gyakorlati teológiát, bibliKateológiát és exegézist tanult. A *Szent Siklus* című kötete utalása szerint kedvenc tanárai közé tartozott Vitringa és Witsius, de nem hagyta figyelmen kívül a hollandiai kegyességi élet egyéb jelenségeit sem (pl. ellátogatott az anabaptisták egyik amszterdami gyülekezeti alkalmára is). A családi emlékezet szerint megfordult Utrechtben is, Herman Witsiusnál is,¹³ és minden bizonnyal felkereste amszterdami műhelyében Tótfalusi Kis Miklóst is, akinek a segédei, idős Csécsi János és Kaposi Juhász Sámuel, Ember Pálnak jó barátai, vándorlásában társai voltak.

Minden bizonnyal felkereste amszterdami műhelyében a nagyreményű és kiváló képzettségű, a Pápának, az angol uralkodónak és az örmény fejedelemnek egyaránt dolgozó Tótfalusi Kis Miklóst is. A fiatal erdélyi nyomdász segédei ugyanis az *Aranyas Biblia* korrektoraiként idős Csécsi János és Kaposi Juhász Sámuel voltak. Ember Pál Frízföldön, Franekerben vizsgát is tett a kor szokásának megfelelően: az

¹⁰ DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*, [kézirat], Liszka, 1706 = DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29.

¹¹ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 477–486., 491., 2892–2895., 2897., 2900., 2902. sz.

¹² ZOVÁNYI, *Lexikon*, i. m., 574–576; BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, i. m., 478., 2893. sz.

¹³ SZATHMÁRI PAKSI István, *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticus* [kézirat], Debrecen, 1773, leírta: GÁTI József, Kocsord, 1791 = TTREK DRK Könyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 188, 327.

egyiptomi tízcsapásról tartott két vitát a predesztináció tézisének alkalmazásával, előbb Jan vander Waeyen, majd Campegius Vitringa nevű teológiai tanárok elnöklete alatt.¹⁴ Ugyanitt társainak, Nagybányai Fűsi Lőrincnek és Szőlősi Pálnak a disputáit latin versekkel tisztelte meg.¹⁵ A holland nyelvtudásának bizonyítéka debreceni tanára fiának, Martonfalvi Sámuelnek az albumában található holland nyelvű szólás bejegyzése.¹⁶

A hollandiai évek alatt vásárolhatott számos könyvet: ennek bizonyítéka a könyveiben jelölt idézetek elemzése. Ez arra mutat, hogy a legjelentősebb kortársi kiadványokat, a legfrissebbszakirodalmat ekkor szerezte be. Sajnos, kevés saját könyve maradt ránk, s azok bejegyzései is túl szűkszavúak egy mélyebb értékelés kijelentéséhez. Ebben az időből maradt ránk egy olyan, válogatott disputációkat tartalmazó kolligátuma, mely leideni és franekeri kiadványokat tartalmaz az 1681–86-os évekből, és természetesen Vitringa-műveket is magában foglal. Ez a kötet 2006-ban került haza Oroszországból, létezéséről csak egy címlapfotó volt a bizonyíték 1944 óta. Ebben az időszakban jelent meg Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum* (Szeben, 1684) című történeti munkája, és Hollandiában pedig Tótfalusi Kis Miklós *Aranya Bibliája és Újszövetsége* a Károly-féle fordítás revíziójaként. Az Ember Pál szerkesztette egyháztörténet eredeti előszava (amely kimaradt a Lampe-féle kiadásból) jelölte, hogy Ember Pál ettől az időtől készült a Pápai Páriz Ferenc művének folytatására és protestáns történetének kiegészítésére.¹⁷

A lelkeszi szolgálat: Hotyka, Losonc, Szatmár (1686–1703)

Sárospatak, 2. korszak (1686–1695). 1686 őszén tért haza Sárospatakra Ember Pál, ekkorra már fejedelmi pártfogója fölött eljárt az idő. A Thököly-féle felszabadító harcok rövid interregnumot biztosítottak: az uralkodót azonban a török feketelevelesre

¹⁴ RMK III, 3389; Ferenc POSTMA, Jan van SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760), 85/1686.2; 91/1686.2.; *Akadémiták iratai* = TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: I. 1. j) D:67/ a.4. l., D:67/ b.

¹⁵ Nagybányai Fűsi Lőrinchez: RMK III, 3403; POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m., 91/1686.1; Szőlősi Pálhoz: RMK III, 3391; *Uo.*, 91/1686.3.

¹⁶ Martonfalvi Sámuel albuma (Szatmár, 1701. ápr. 26.), ld. OSZK, Oct. Lat. 458, 47r. = IAA, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=383.

¹⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Szeben, Steph. Jüngling, 1684 (RMK II, 1554); DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiastica* = DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29., ld. az előszót.

invitálva rabként magával vitte. A török kiűzését követően a berendezkedő Habsburg-uralommal visszatértek a katolikus papok és katonák, és egymást követték a szabadság köreit kurtító rendeletek. Az iskolaváros lelkészei, tanárai és diáksága 1682–1704 között bujdosásban, állandó peregrinációban élt. Az új rektornak, idős Csécsi Jánosnak és a diákságnak nemsokára menekülnie kellett, immáron 1687. év Szent György napjától 1695-ig Göncön rendezkedtek be.

Ez időtől 1683–1695 között itt szolgált Ember Pál, innen ment peregrinációra s ide is tért vissza. Munkáját annak ellenére sem adta fel, hogy visszatérte után 1686 őszén ismét megváltozott a helyzet, és váltakozó előjellel folyt a tusakodás a kálvinista patakiak életben maradásáért egészen III. (VI.) Károly koráig. Ember Pált kamarai edictummal állították félre: ekkor a szentségektől és a templomhasználattól való eltiltást úgy kerülte ki, hogy a szomszédos faluban, Hotykán telepedett le, és innen végezte a patakiak közt szolgálatát. Többször szenvedett börtönbüntetést, de nem tudták megtörni, a szentségek kiszolgáltatását olyan módon oldotta meg, hogy Hotykán a patakban keresztelte meg a pataki reformátusokat. Ebből az időben jelent meg egy halotti beszéde egy kassai nemesember felett, és maradt fenn a pataki kéziratár állományában egy kézirat predikációs kötete.¹⁸ 1694-ben felkérést kapott a losonci gyülekezettől, már a búcsúbeszédét is megírta, végül maradt még majd egy évig.

1703-ban a kurucok harcai megindultak, és Oroszi Pál ezt a pataki határhelyzetet szóvá téve (azaz még mindig fennállt a hotykai végső menedék, azylum helyzete) adta vissza rendeletileg a szabad vallásgyakorlatot Patak számára. Ezt azonban már Ember Pál nem itt érte meg, még jóval korábban 1695-ben elfogadta a losonciak ajánlatát, s ezzel egy békésebb, alkotó időszak köszöntött rá. Ezt az is ékesen jelzi, hogy a pataki korszakából alig maradtak fenn kéziratai, szemben a következő korszakával, melyből több jegyzet és kiadvány tanúskodik a nyugodt munka feltételeiről.

Losonc (1695–1701). 1695-től Ember Pál északabbra ment, a Nógrád megyei Losoncra a Dunáninneri kerületbe szolgálni, s itt „csendes és békességes lakozás”-ban élt 6 évet. Egy generációval korábban itt született Csúzi Cseh Jakab, és 1673–1679 között itt lelkészkedett (az 1674–1677-es időközi megszakítással, amíg a pozsonyi

¹⁸ RMK II, 1436; EMBER Paulus Debreceniensis, *Conciones I – XXXV*, [kézirat], [s. l., 1693–1696], 328 pp. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 262.

vésztörvényszék ítélete miatt Bukkari börtönében raboskodott). Ővele még Debrecenben találkozhatott, amikor a válságos 1681-es esztendőben rövid ideig Csúzi Cseh is lelkészkedett a cívisvárosban, Nógrádi Mátyás halálát követően. Itt készítette sajtó alá *Edom ostora* című kötetét (Debrecen, 1682), és idős Köleséri Sámuel utolsó kötetét is éppen ő látta el az egyik köszöntő verssel (Debrecen, 1682).¹⁹ Majd kis térő után, 1683–86 közt, amíg Ember Pál pataki és hollandiai útját járta, lett ismét debreceni lelkész, s köszöntötte halotti verssel Felvinczi Sándor, a volt kassai tanár és debreceni lelkész emlékére szánt kötetet (1686). Amikor pedig 1695-ben Csúzi Cseh Jakabmint a dunántúli egyházkerület püspöke meghalt, ekkor került az ő szülővárosába, Losoncra Debreceni Ember Pál.

A losonci egyháztörténeti feljegyzések a város és az iskolaprospéralóvilágát tárják elénk.²⁰ Fennmaradt a templomövezet leírása, mely szerint a templomban a katedra mellett lévő ablakon volt látható 1613-ból az egyik karikán a város címere, a Pelikán, a másikon Józsué és Káleb, amint a szőlőgerezdet vizzik. 1676 áprilisában az egyik kart újjáépítették: a szabó céh viselte ennek anyagi terhét, a „tanuló ifjak karát” Repeczki Sámuel festette ki, emellett a két kisebb harangot újjáöntötték. Mivel Lipóttól jogot nyertek, hogy kőkerítés és 4 bástya legyen a templomövezetben, a 4 bástya alatti területet (ún. konzervatorium) diákok számára, egyházi gyűlésre, egyházközségi levéltárként és városi kincstárként hasznosították.²¹

Fülek bevétele, a vár és város lerombolása után (amely Thököly hadjáratához kötődik, 1682) új családok költöztek ide: Balogh, Báthly, Darvas, Gellen, Gyürky, Kandó, Kántor, Mocsáry, Ráday, Szalontay, Szemere, Szilassy H(elvetica). C(onfessiones). tagjának vallották magukat. 1692-ben még egy harangot öntöttek, a következő évben pedig a „Préddikáló szék aranyos koronája” is elkészült (1693). Az evangélikus családok segédprédikátort / káplánt igényeltek (erre a pozícióra hívták meg Ember Pált), s mivel sem a szécsényi, sem az ónodi országgyűlés nem tette lehetővé saját templom építését a felekezet részére, közösen használták a vallási tereket. Innen érthető, hogy Ember Pál miért igyekezett a két felekezet közti vitás dogmaikai kérdéseket rendezni a *Garizim és Ébál* című kötetével. A kötet stílusa és előszava erre mutat: a mecénások közt vegyesen voltak mindkét felekezet tagjai közül.

¹⁹ RMK I, 1274; illetve RMK I, 1281–1282.

²⁰ *A' Losonci Ref. Oskoláról való Jegyzések* = OSZK, Tóth Ferenc Gyűjtemény, jelzete: Quart. Hung. 1043, I. k., 33r–38r). A magyarországi református egyház történetét előkészítő Tóth Ferenc, dunántúli egyháztörténész, későbbi püspök bekérte az adatokat, ez esetben Patai János losonci lelkésztől kapta meg (Losonc, 1807. máj. 5.).

²¹ *Uo.*, 41r–42r.

A lelkész kiegyensúlyozó, irénikus hatását – hasonlóan Pareus, vagy éppen Alvinczi Péter és a kassaiak esetében – könnyedén tetten érhetjük.

Az idézett leírás beszámol az ettől a kortól itt szolgált lelkészek tevékenységéről, kiemelten Ember Pál „tsendes és békessége lakozása” és az író Kármán Józsefnek az apjának, Kármán Andrásnak a 28 éve (1733-61) kerültkiemelésre.²² Az egyháztörténetben Ember Pál külön mellékelte a saját koráig vezetett losonci lelkészlistát, ebben a Tóth Ferencnek küldött jegyzetben pedig a rektorok listája található meg egész a 18. század elejéig.²³ Ugyanis éppen ettől a kortól indultak a losonci rektorok újra peregrinációra. „Leg első vólt ezek között Bagosi Márton a’ki 1696. eszt[endőben]. ment innen Hollandiába.”²⁴ Ezt megörökítette Ember Pál is: fennmaradt az a prédikációja, amellyel köszöntötte a peregrinációba induló Bagosit,²⁵ s viszont Bagosi a franekeri disputációját többek között losonci lelkészének mint „peregrinationum suarum Procuratori Fidelissimo” támogatójának ajánlotta.²⁶

Ebben a losonci időszakban kötött házasságot Ember Pál az egykori tanárának leányával, Martonfalvi Margittal. Egyetlen lányuk, Ember Judit pedig a tokaji lelkészhez, Szatmári Paksi Mihályhoz ment majd feleségül, aki később az egyháztörténeti jegyzetek külföldre juttatásában segédkezett. Családjuk ároni-család: valóságos prédikátor nemzedéket adott a magyar református egyháznak, amelyből egy század leforgása alatt három püspök és több tanár is származott, főként Sárospatakhoz és a vándorló collegium erdélyi korszakához kapcsolódva.

Ebben a hat évben teljesedett ki Ember Pál tudományos munkássága, ezen a termésem és műfaji sokszínűségen látszik meg, mit tehetett volna nyugodtabb körülmények között ilyen tudományos felkészültséggel felvértelve. Ekkor születtek meg főművei, melyeket a szakma eddig főként ismert: *Boanerges. Mennydörgésnek két fiai* (Debrecen, 1698),²⁷ *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700)²⁸ és a kettős predesztináció kérdésével foglalkozó *Garizim és*

²² Uo., 45r, 34r.

²³ Az egyháztörténetben: HE, 571. Itt töltötte a rektoriáját: Bagosi Márton (1694–1696. 12. Márt.), Diószegi G. Mihály (1696–98), Szerencsi István (1698–1700), Szentpéteri János (1700–2), Kabai Dániel (1702–5). A folyamatosság az 1638–1729 közti iskolamesterek tevékenységében is kirajzolható.

²⁴ Uo., 34r.

²⁵ TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 262, 318–323.

²⁶ POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m., 95/1697.1.

²⁷ DEBRECENI EMBER Pál, *Boanerges: Mennydörgésnek két fiai*, Debrecen, Vincze, 1698 (RMK I, 1519).

²⁸ Uő, *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az: Az egész, Christust valló Keresztységtől bé-vetetett, Isten Ditsőségére, és a’ mi Váltságunknak nagy Titkáról való szent*

Ébál (Kolozsvár, 1702).²⁹ Támogatói Bars, Hont és Nógrád vármegyék evangélikus és református nemesei és lelkipásztorai, a Rádayak, Gyürkyek, vagy pl. a nagy politikai karriert befutó Kajali Pál, aki II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomatájának, a Református Egyház későbbi főgondnokának, Ráday Pálnak – akkor még jövődóbeli – apósa. A három megye kiállt lelkészei mellett több ízben is: a véstörvényszék ugyanis ebből a régióból szedte legtöbb áldozatát. Ember Pál elődje, Csúzi Cseh Jakab, gályarabságából visszatérve ezeknek a vármegyéknek (és sajátjának, Komáromnak) a lelkipásztorait és nemeseit köszöntötte köteteivel.

Az első kiadvány Vincze György debreceni műhelyében látott napvilágot, ezeknek a színvonala sem hasonlítható a korábbi Töltési-féle pataki vagy debreceni kiadványokéhoz, sem a korabeli Tótfalusi-féle kolozsvári nyomdáéhoz. Nem véletlen, hogy Ember Pál is más nyomda után nézett, és a Németalföldről ismert betűmetsző mestert, Misztótfalusi Kis Miklóst kereste fel könyvei kiadásával. Az előbbi két kötet előszavát még losonci, az utóbbit már szatmári prédikátorként írta alá, ahol fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ezt a predestinációs elmélkedését is végigprédikálta még losonci prédikátorságában. Az egyháztörténet egyik kéziratának tanúsága szerint ezt még a losonci időszakának az elején, 1695–99 között végezhetette el, s zárta le az 1699-es évvel kéziratát.

Ebből az időből származó temetési prédikációit, illetve a latin és magyar nyelven írt kisebb jegyzeteit ismerjük. Ezeket folytatta, s vitte tovább magával a következő szolgálati helyére is.³⁰ Az 1700 januárjának első napjaiban elhunyt debreceni püspöknek, egykori tanárának és kollégájának Szilágyi Tönkö Mártonnak a halálát sirató verses kötetbe is küldött egy 25 soros hexametert, azt neve után „Ecclesiastes Losoncz”-ként jegyezve,³¹ de nem maradt a debreceni nyomdánál. Kiadványát az előszó rejtjeles tanúsága szerint régi barátja, a vándorló, s ekkor éppen Gyulafehérváron tartózkodópataki kollégiumnak a tanára, a peregrináció idejéből ismert barátja, Kaposi Juhász Sámuel nézhette át.

Nemcsak saját kiadványait jelentette meg ekkor, hanem egyéb szövegeket is mellékletként. Az 1700-ban megjelent *Szent Siklus* című kötete a teljes évkörre szóló prédikációkat tartalmaz, adventtől pünkösdig, gyönyörű képiségű kötet: szép

Elmélkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, 's hét Szakaszokra el-osztatott Tanítások, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556).

²⁹ Uő, *Garizim és Ébál*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702 (RMK I, 1650).

³⁰ EMBER Paulus Debreceniensis, [*Temetési prédikációk és kisebb tanulmányok*], [kézirat] [h. n., 1698–1703], 164 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 1677.

³¹ „Quo quemodo Venerande Pater, tua funera lpancta / Prosequar...” kezdettel, ld. RMK II, 1989, B3v–B4r.

szedéstükör, a különböző méretű főszöveg és lábjegyzet és széljegyzet és interlineáris egymáshoz viszonyított aránya mintaadó. Az ókori szent nyelvek karaktereinek szedése a görögnél esetlen néhol, egyébként csinos, rendezett. Ennek a negyedréti kiadványnak a mellékleteként pedig még telt a terjedelemből, ezért két melléklete is lett: Ember Pál saját úrvacsorai prédikációja, melyet Hotykán és Szatmáron is elmondott a kéziratok jegyzeteinek tanúsága szerint,³² és apósának, Martonfalvi Györgynek egy ritka, magyar nyelvűségével unikális prédikációja, melynek jelenleg mind az 1663-as, mind az 1700-as kiadása 1-1 példányát ismerjük.³³ Hasonlóan ehhez az 1702-ben kiadott *Garizim és Ébál* című kötetének végén protestáns teológusok (Luther, Kálvin, Brentz, Turretini és Lipsius) munkáiból vett szemelvények olvashatók pontos forrásmegjelöléssel a predestinációról.³⁴

Könyvkiadásának tervei idején kapta meg a szatmári gyülekezet meghívását. És utóbb említett kiadványának előszavában hivatkozott is arra, hogy ezeket az elmélkedéseket még korábban kezdte meg, és így ajánlja korábbi támogatóinak, a losonci előjáróknak. A családi krónikás feljegyzése szerint szerencsétlenségére 1701-ben Szatmárba ment lelkésznek: erre az útjára már sírva kísérték a losonci gyülekezet tagjai, Ráday Pál latin verssel búcsúztatta, ő pedig köteteinek példányával kedveskedett ifjú barátjának és annak apjának.

Szatmár (1701–1703). A Szamos partján fekvő ikerváros, Szatmár és Németi történelme nagyon változatos. Ebben az időszakban a Habsburg császár által irányított magyar Királysághoz tartozott, egyházilag a tiszántúli kerülethez, etnikailag vegyes terület volt. Ember Pál 1701 áprilisában érkezett ide, és az egyháztörténetében megörökített ennek a világnak a rétegzettségét, és a pusztulás előtti utolsó állapotát. A szatmári szigeten lévő várban német őrség élt, és tartottak maguknak lelkészt (Tarczali Péter); a Szamos két partján lévő városokban önálló templom és parókia volt 1-1 lelkésszel (Kecskeméti Kincses István, és Ember Pál), kik 1640-es városi törvények óta egyenlő fizetést kaptak és egyenlően osztoztak a feladatokban is,³⁵ illetve a Hóstátban még egy szolgálati hely létezett a városrész feléig (Gyöngyösi

³² DEBRECENI EMBER Pál, *A Bárány Mennyegzőjének Vatsorájára (...) való hivogatattása Isten Háza tselédinek= Uő, Szent Siklus...*, i. m., 2. sz. melléklete, 18 l.

³³ MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3077); 2. kiadása: *Keresztényi Inneplés= DEBRECENI EMBER, Szent Siklus...*, i. m., 1. sz. melléklete, 11 l.

³⁴ DEBRECENI EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., melléklete, 8 l.

³⁵ *Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. BOROVSKY Samu, SZIKLAY János, [Reprint], Bp., Arcanum, 2004 = <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0021/16.html#rovid195>, 195. láb.

Mihály). Németiben csonka-, Szatmárban teljes gimnázium élt 2 professzorral (Tatai Mihály, Szatmári S. István), a debreceni partikula részeként. Volt a városoknak ezentúl ispotálya, malma és kocsmája. A 1703-ban a kuruc hadak Rákóczi tiszántúli hadjárata idején Szatmárt is blokád alá vették, s ez sok nyomorúságot okozott mindegyik városrésznek. Németit a német várkapitány pusztította el, Szatmárt a kurucok égették fel, s végül 1705. év újesztendején a várkapitány is feladta a várat.

Ebben az időszakban Ember Pál Szatmáron szolgált, s kezdetben nyugalomban. Itt fejezte be s rendezte sajtó alá a már említett *Garizim és Ébál* című, a predestináció tételével foglalkozó kötetét. Itt jutott hozzá a berlini lelkész Daniel Ernst Jablonski levele a tervezett egyháztörténet szerkezetének elvárásaival, Ember Pál számára egy új szerkesztési rendjéről.³⁶ 1703 nyaratól a katonai helyzet beállt. Augusztusban Németi, szeptember végén Szatmár pusztult el, elégett az iskola, a könyvtár. Ennek is maradt nyoma az egyháztörténetben: az iskolák ismertetésénél Szatmár kapcsán nem tudott szótlannul elmenni a tény mellett, hogy annak pusztulását szemeivel látta, s megörökítette ezt egy 9 soros hexameterben.³⁷ Nem mellesleg ez a vers utolsó három sorában variációval idézi fel a Szent Bertalan-éji vérengzéshez Jacob Augustus Thuanus történetírásában megidézett Publius Papinius Statius (45–96) versének első szakaszát („Excidat illa dies aevo, nec postera credant”).³⁸ A 16. századi történethez részint a mártírok halála, részint a polgárháborús helyzet miatt idézte meg annak dokumentálója ezt a római császárkori verset, itt egyértelműen az értelmetlen pusztítás és az önsorsrontás értelmezéséhez került elő.

A város lakói kimenekültek a szőlőhegyre (Promontorium), s ottmaradtak a vár feladása után is sokáig. Szatmári Paksi István, Ember Pál unokája, hagyományozott az utókorra egy jelenetet ebből az időszakból: „Különleges dolog történt, amikor Rákóczinak a Szatmár városa előtti hegyen felállított táborában, egy Gyulafi nevű református ember koporsója felett megállva magának a fejedelemnek a sátora előtt a kurucok bukását jövendölte meg a rablásaik s gonoszságaik miatt. Emlékeztek erre a tábor reformátusai, és megsiratta maga Rákóczi is, és ezért elrendelte, hogy Ember

³⁶ A tervekről ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái*, I-II, Magyar Könyvszemle 89(1973), 2. sz., 175–185; 3–4. sz., 364–376.

³⁷ LAMPE–DEBRECENI EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae...*, i. m., 620. A vers magyar fordítását Szabadi István végezte el, ld. DEBRECENI EMBER, *A magyarországi...*, i. m., 440.

³⁸ Ld. OLÁH Róbert, *A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 232–258.

Pál elveszett könyvtárát helyreállítsák”.³⁹ Ember Pálnak a Ráday Pálhoz írott levele, melyet a vár kuruc kézre kerülését követően 2 héttel írt, egyik sorában („a „feles számú szép könyveimet hordattam egy rakásra”) arról tanúskodik, hogy a vár néhány házában helyezte biztonságba könyveit, lezárva a pecsétjével.⁴⁰ Ezek visszaszerzéséhez kérte régi losonci barátjának a segítségét, akinek nemrég a *Garizim és Ébál* kötetét dedikálta, s aki immáron Rákóczi belső személyis titkára lett.⁴¹ Ezt a levelet már Debrecenből írta Ember Pál, ez lett következő állomása, s innen kísérelte meg visszaszerezni a jezsuitáktól és akuruc vezetőktől, könyveit, melyek között jelentős számban voltak „historicusok és pápista authorok” egyaránt.

Tudományszervezés: Debrecen, Olaszliszka (1703–1710)

Liszka, 1. korszak (1703–1704). Ember Pál mai szóval állástalan értelmiségiként, vagy ha teszik missziói lelkészként egy fél évig a hegyaljai Liszkan – a krónikás feljegyzése szerint – „magánosságban élt és dolgozott” az egyháztörténeti kiadványának helyreállításán, s küldte Daneil Ersnt Jablonskinak, a belrini fejedelmi lelkésznek a tervezetét, akihez a kapcsolatot még korábban Ráday Pál teremtette meg. A mai értelemben vett Tiszántúli és Tiszáninneni Egyházkerületek dokumentumait hasznosította püspöki rendelettel, könyvtárosi-levéltárosi segítséggel. Az egyháztörténetének kéziratos és nyomtatott verziójának megjegyzései, utalásai alapján megállapíthatjuk, hogy Ember Pál hatalmas adatbázissal dolgozott. Egyházkerületi és egyházmegyei jegyzőkönyvek, parókiális feljegyzések kerültek el hozzá másolatban vagy csak átnézésre; mint pl. a pataki lelkész Szilágyi Benjámin Istvánnak az adattárai, történeti dokumentumai, s megannyi ritka könyv, számtalan unikális, egyedi (és azóta többnyire elveszett) kézirat fordulhatott meg a kezében.

De sem a saját, sem a gyűjtőmunka során nála felhalmozott könyvtárából nem maradt ránk semmi, egy-két feljegyzés és néhány, jobbára saját kötet kivételével. Ha egyedül azt vesszük figyelembe, hogy Ember Pál könyveinek lapszélein mely könyvek esetében jelölte a tulajdonosi rövidítést (saját könyvem/kéziratom jelöléssel latinul), ezek száma is meghaladja a hetvenet, ami a korban igen szép saját könyvtár (az átlag könyvesállomány 5-30 kötet között mozgott), s mint ilyen nagyon ritka lehetett.

³⁹ SZATHMÁRI PAKSI, *Catalogus*, i. m., 328.

⁴⁰ *Ráday Pál iratai, I (1703–1706)*, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, et al., Bp., Akadémia, 1955 (Ráday Pál iratai, 1), 33. sz., 214.

⁴¹ *Uo.*, 13.

Az egyik kéziratos könyvecskéje táblájában felírta azoknak a neveit, akiknél letétben helyezte el könyveit és MS-jeit: ezeket már, úgy tűnik, ő sem tudta összeszedni.⁴² Könyveinek egy részét Diószegen hagyta, mely ekkor Bihar vármegye Debrecen után legnépesebb mezővárosa volt, s kuruc-párti, de rác, román és magyar lakossággal. Itt volt lelkész Czeglédi Pál (1683–1710 között), a kassai mártírelkésznek, Czeglédi Istvánnak a fia, aki ekkor érmelléki esperes is lett.⁴³ Az egyik akár a még Losoncon megkezdett és Szatmáron befejezett kéziratos prédikatori jegyzet is lehetett, amely a sárospataki könyvtár kéziratárában található jelenleg;⁴⁴ de még valószínűbb, hogy az egyháztörténeti jegyzeteit (kikölcsönzött iratok, régi zsinati feljegyzések, különnyomtatványok, etc.) elveszését sirathatta. Egy másik vegyes csomag a Debreceni Református Kollégium kéziratári állományába került, és Szilágyi Benjámin István *Synodaliájának* jól ismert pataki iratait tartalmazza, és még számtalan más méretű, korú és műfajú kéziratot és kiadványt (Melius egy prédikációját, Károlyi Gáspár egy levelét, Geleji Katona István *Praeconium evangelium*-ának előszavának másolatát etc.).⁴⁵

Debrecen (1704–1705). Ember Pál a sokszori invitálást végül elfogadva, Debrecenben lett gyakorló lekipásztor 1704 márciusától: az eddigi négy városi lelkészi státusz mellé Dobozi főbíró miatta létrehozatta az ötödiket, az ispotályi gyülekezet élén (nagyjából a mai tégláskerti körzetben). A mintegy másfél éves debreceni tartózkodása alatt került sor az apologetikus célzattal közreadott angol egyházvédelmi irat, a Juellus-kötet kiadására,⁴⁶ és az 1704-es collegiumi diáklázadás idején a főbíró közbenjárásával felülvizsgált új törvények aláírói közt is ott találjuk „Paulus E. Debreczeni” nevét, aki valószínűleg ennek kinyomtatásában, a collegiumi törvények első megjelentetésében is részes volt.⁴⁷

A szabad királyi város vezetői ekkor a nemzetközi politikai és a gazdasági szálakat szövögető, nagytekintélyű főbírók, Dobozi (II.) István és Komáromi Csipkés (II.) György (utóbbi a hasonnevű debreceni lekipásztor fia, aki a Rákóczi-

⁴² EMBER Paulus Debreceniensis, *Sermones I–CIX*, [kézirat], [h. n., 1702–1709], 436 pp. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 264.

⁴³ ZOVÁNYI, *Lexikon*, i. m. 490.

⁴⁴ EMBER, *Temetési prédikációk...*, i. m. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 1677.

⁴⁵ SZILÁGYI BENJÁMIN István, *Synodalia* = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 575.

⁴⁶ RMK II, 2203.

⁴⁷ G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, TTREK 1996, 99–100.

szabadságharcot lezáró szatmári béke tető alá hozásában is tevékeny részt vállalt), segítették Ember Pált a közösségi reprezentáció legfontosabb eszközének tekintett egyháztörténet előkészítésében. Az egyházkerület részéről Kocsi Csergő János püspök szervezetileg támogatta az egyháztörténet előkészítésében: nemcsak az egyházmegyék irattárait, papi listáit, történeti feljegyzéseit bocsátotta rendelkezésére, de korrektorként átnézte az elkészült fejezeteket. A Komáromi Csipkés György féle biblia ószöcetségi fejezeteit ekkor revideálta Ember Pál. Ekkorból fennmaradt két kéziratos kötete, mely a debreceni évek terméseit tartalmazzák.⁴⁸

Liszka, 2. korszak (1705–1710). Miután 1705-ben a kurucokat üldöző németek elől menekült Debrecen népe (Tokaj várát ekkor romboltatta le a fejedelem), Ember Pál ismét bujdosásra adta a fejét: hiába hívták újra többször a debreceni cívisek, Liszkára tért vissza, s itt talált rá „Pathmos”-ára. A Rákóczi-féle 1705. évi vallási törvények értelmében ez a mezőváros is visszakapta a templomot és a parókiát: a régi kétlelkészes státuszt Ember Pál és Békési András töltötték be.⁴⁹ Ez a rendezett mezőváros egy agyonhajszolt élet után békésebb munkahelyet biztosíthatott volna a prédikátornak. Megkísérelte összegyűjteni a szétszóródott könyvtárának részeit, pl. a még Szatmáron elkezdett, újranyitott prédikatori jegyzeteit itt folytatta haláláig.⁵⁰ Forrásközlései, szövegkiadásai erre az időre már komoly tudósi hírnevet biztosítottak Ember Pálnak. Az 1702-es *Garizim és Ébál* című kötetében taglalt predestináció felfogásnak nemzetközi visszhangja lett: a wittenbergi egyetemen megvitatták, és művét tematikusaun rendezve a cáfolat részeként külön kötetben jelentette meg Martinus Regis (1707).⁵¹

1706-ra készült el az első magyar egyháztörténet, a több mint 600 lapnyi, latin nyelvű, a nemzetközi református világnak szánt összegzés. Sajnos csak 1728-ra lett belőle kötet, és az utrechti tanár, Friedrich Adolf Lampe átszerkesztésében és kizárólag az ő neve alatt. Ennek köszönhetően a korabeli nyugati sajtó értesülhetett az

⁴⁸ [Debreceni Ember Pál prédikációi], [kézirat], [Debrecen, 1704–1705], 126 ff. = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 552; EMBER Paulus, Debreceniensis, [Debreceni prédikációk], [kézirat], [Debrecen, 1705], 122 pp. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 261.

⁴⁹ DIENES Dénes, *Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliomnak hálóját mindjárt a Reformatiokor...: A Zempléni Református Egyházmegye összeírása, 1782*, kiad. DIENES Dénes, Sárospatak, SRKTGY, 2003 (Acta Patakina, 12), 83.

⁵⁰ EMBER Paulus, Debreceniensis, *Sermones, exegesis* [kézirat], [h. n., 1701–1709], 370 pp. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 263.; EMBER, *Sermones*..., i. m.

⁵¹ RMK III, 4611; BUCSAY Mihály, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen: Egy hitvita és háttere*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 6(1989), 111–119.

eladdig szinte ismeretlen magyar protestantizmus világáról és történeti hagyományairól. Ez a kötet egyszerre válogatott források, adattárak, lelkészlisták gyűjteménye, és egyháztörténeti évkönyv, mely kronológiailag haladva mutatja be a múlt egy-egy szeletét, illetve szisztematikus és történeti tanulmányok tárháza, mely magában foglalja a 16–18. század könyvkiadásainak vagy éppen liturgiátörténetének, de ugyanakkor legjellemzőbb témáinak (első egyházszerveződésektől a gályarabságig) tömör, lényegre törő összefoglalását. Magyarországon pedig csak 1882-ben került elő a Sinai Miklós révén készítettett másolatamagánkézből, mégpedig a tudományos pályáján induló egyháztörténész, Révész Kálmán szeniori dolgozataként, s jelenleg a kézirat másolatai megtalálhatóak a Ráday Könyvtárban éppúgy, mint az oxfordi Bodleian Library-ben és Poznań levéltárában.⁵²

Ez a rögzös életút is azt példázza, hogy a történelem ilyen hatalmas változásokat hozó időszakában is lehetett alkotni, meg lehetett a keresztyén hitet tartani, még az üldözés idején is lehetett a kálvinista felekezethez csendes hittel ragaszkodni. Méltó, hogy a református emlékezetben megőrződött egyháztörténészünk neve, életútja, hitben való megállása fennmaradjon, és szellemi öröksége általunk folytatódjon. Debrecen Ember Pál életútja és életműve összefüggései kettős módon szimbolikus: példát mutató közösség eresztettékútnak és támogatták (a debreceni és a pataki kollégiumok, a féltucatnyi kálvinista mezőváros, a nemesi patrónusok), és innen táplálkozhatott az ifjú lelkész heroikus hite, szellemi és lelki ereje, amellyel egész életével ezekben a közösségekben szolgált, nem tántorodott meg, és úgy gyakorló lelkészként, mint a tudományos életben is maradandó életművet hagyott maga után.

⁵² RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.

B)Az életmű kutatástörténete

Ember Pál életéről megemlékeztek a gyülekezetek, ahol szolgált. Fennmaradt a már idézett losonci és ismerjük szintén a 18. század végéről származó liszcai feljegyzéseket az áldozatos munkájú és sokat betegeskedő lelkésről. Szatmárról nincs adat: az 1703-as pusztuláskor elégett az iskola, a lelkészi lak és vele a gyülekezeti levéltár. Fennmaradt Patakról Szombathi János tudós könyvtáros egyház és iskolatörténete, amelyben alapműként támaszkodott Ember Pál egyháztörténetére és kézirataira. A debreceni egyházmegyei és egyházkerületi jegyzetekben, amiket Barkóczi János szerkesztett egybe, szintén nyomon követhető Ember Pál művének hatása. Látható tehát, hogy részint a karakter, részint pedig e historia ecclesiastica kortársi hatásáról bizonyosan beszélhetünk.

Ha saját kegyességi indíttatásának gyökereire lelhetünk barátjának és szolgatársának, a neves pataki tanárnak, idős Csécsi Jánosnak 1708-ban pataki templomban a koporsója felett elmondott prédikációjában. A sárospataki iskola újraindítását vezető kegyes emberről, annak 23 évnyi állandó nyomorúságos peregrinációjáról, áldozatos életéről visszaemlékezésében pataki egyházért tett közös küzdelmeikről is tanúságot tett. A peregrinációból 1686-ban „[é]n is azon Esztendőnek fogyta felé Haza érkezvén, a' Sáros-Pataki Ekklesiában az UR munkajabéli szent szolgálatra elő állittatván véle edjűtt az Ellenkezőkkel bizonyos időknél el folyáték alatt, mennyi sok Lelki Hartzainak 's edjűvé vettetett vállakkal való tusakodásinak vóltanak, tudja az a' ki mindeneket tud, s' tudják még mais a' sok jó Lelkek”.⁵³ Az 1708-tól pusztító nagy pestisjárvány (Kolozsvártól Debrecenig, Losonctól a Hegyaljáig) szedte áldozatait: Debrecenben 1709-ben halt meg Dobozi (II.) István főbíró, rá egy évre a fia, Dobozi (III.) István, és feltehetően ez évben Liszván az egyháztörténész lelkipásztor.

Szatmári Paksi Mihály, Ember Pál veje ezután a pataki kollégium tanára lett, s magával vitte az egyháztörténet 1706-os kéziratát, újra lemásoltatta (ez 1722-re készült el), s kijuttatta Lampéhez Utrechtbe, mely így nemsokára megjelenhetett. Családjával nemsokára visszaköltözött Patakra, s a fia, Szatmári Paksi István már Debrecenben lett teológiai professzor. Utóbbinak a kollégium könyvtáráról szóló tanórai jegyzetében az egyháztörténeti tanulságok kapcsán nagyapja életútját is

⁵³ DEBRECENI EMBER Pál, [*HB. id. Csécsi János felett*], [kézirat], [Patak, 1708. május 20.], leírta: ifj. CSÉCSI János = *Collectio Tsétsiana*, szerk. ifj. CSÉCSI János, [Patak], 6 ff. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 205/6, 6r.

részletesen ismertette. A családi emlékezet olyan adatokat, eseményeket, történeteket őrzött meg, melyeknek a filológiai kutatás más módon nem talált bizonyítékára. Ide tartozik Ember Pálnak az utolsó jóslata is, mely a vallásbéke utáni vágyát fejezte ki. „Röviddel halála előtt mondta, hogy az Isten visszahozza a magyar [református] egyház békéjét, de ő már ezt nem fogja látni”.⁵⁴ Így lett, Ember Pál halála után nem sokkal a német zsoldoshad erővel vette el az olaszliszkai templomot, és a vallási egyenetlenségek még a történetmondó unoka időszakára (1773) sem csitultak. A személye és életpéldája mérhető: utódai közt (Szatmári Paksi-család) 4 kollégiumi professzor és püspök található. Mivel a családnak volt pataki és debreceni időszaka is, ezért kéziratai mindkét város nagykönyvtárában fellelhetőek, főművének a másolatai pedig korábban bejártak Marosvásárhelytől Utrechten át Oxfordig sok helyet.

Ember Pál egyháztörténetének a hatása a magyar kálvinista egyházi irodalomban nagyon jelentős. Bod Péter, Bethlen Kata tudós papja, majd Szombathi János, a híres pataki könyvtáros értékelték egyház-, irodalom- és regionális történeti jelentőségét. Az egyháztörténészek (a debreceni Budai Ézsaiás, Sinai Miklós, a pataki Szombathi János, a pápai Tóth Ferenc, a pozsonyi Balogh Elemér) egyaránt ezt a művet idézték, és gyakrabban a magyar szerkesztő, kevésbé a kiadó (Lampe) neve alatt: azaz jóllehet a kötet előzava is csak utal Ember Pál munkájára, neve máshol pedig nem jelent meg csak közvetett módon a szövegben, a magyar hagyomány Ember Pál neve alatt idézte az egyháztörténetet.

Amikor pedig jelentkezett a 19. század történeti érdeklődése az eredeti források iránt, elkezdtek keresni a 17. század kálvinista írásbeliségének alapidokumentumait azok kéziratos szövegeit (Ember Pál, Kocsi Csergő Bálint, Otrokoci Fóris Ferenc). A 1880-as években került elő Ember Pál főművének eredeti kézirata magyar földön, melyet Révész Kálmán ismertetett teológus korában a szeniori dolgozataként.⁵⁵ Ezt követően megindult a forrásfeltárás, és nemsokára már a bibliográfiáját összegezte a század végén a debreceni Bakóczi János (1890k.).⁵⁶ a teljes prédikátori életmű értékelésével, a lelkész kézíratainak a dokumentálásával a pataki könyvtáros Harsányi István (1915) foglalkozott.⁵⁷ A két világháború közti időszakban a múlt században megkezdett pozitivisták alapkutatások helyét a regionális gyülekezettörténeti és az

⁵⁴ SZATHMÁRI PAKSI, *Catalogus*, i. m., 328.

⁵⁵ RÉVÉSZ Kálmán, *Debreceni Ember Pál egyház történelme*, Debreceni Protestáns Lap 1882, 132–133, 139–140, 148–149; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1884, 1375–81.

⁵⁶ BAKÓCZI János, *A debreceni ev. református egyház lelképásztorai 1535–1894 = Bakóczi János adattár gyűjteményei 1536–1980*, [kézirat], 1–2. k. = TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: II. 28. d).

⁵⁷ HARSÁNYI István, *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai*, Protestáns Szemle 27(1915/2), 128–140.

ehhez kapcsolódó belmissziós kiadványok vették át, ahol tekintélyvel hivatkoztak a Lampe–Ember Pál összegzésre. Pl. Incze Gábor megindított egy sorozatot, amely a 16–18. század protestáns íróinak rövidebb szövegeiből adott ki válogatást, történeti bevezetéssel, és a saját korához alkalmazott értelmezéssel.⁵⁸ A trianoni trauma pozitív hatásaként prosperált a helytörténet, és számos kegyességtörténeti kiadványban idézték meg a 17. század mintaadó világát, a két pogány közti túlélés előtörténetének analógiáját: akkor török és Habsburg, ekkor antant és tengelyhatalmak, német és orosz párhuzamaként éltek ezek a történelmi példázatok, különösen is a szláv és román népek és magyar etnikum viszonylatában Kolozsvártól Pozsonyig, Kassától a Délvidékig.

A kommunizmus idején ez az egyháztörténeti érdeklődés ideológiailag nem felelt meg a „koreszmének”, és csak közvetve lehetett néha-néha egy-egy témát ezek közül megírni, félutas megoldásokat alkalmazva. A korábbi korok egyház (19. század) és állami ösztöndíjai (a 19. század közepétől 1948-ig) nélkül Ember Pál recepciója vagy egyes résztémák lábjegyzeteiben vizsgálható, vagy a nagy évfordulós kötetekben került elő. Előbbire példa Esze Tamás tanulmánya a szatmári kiadványokat vagy az 1671 körüli vitairodalmat is használta,⁵⁹ utóbbira Makkai László összefoglaló írásai, úgymint a puritánizmus-kötete (1952), a gályarab évforduló kiadványai (1976-78), s végül a .pataki (1981) és a debreceni kollégiumtörténete (1988).⁶⁰ Ezen írások bőven kiaknázták Ember Pál egyháztörténeti kutatásait és sok esetben módosították, újabb adatokkal gazdagították azt a képet, amit a kora újkori historia ecclesiastica-szerkesztő megalkothatott. Ezen adatok bibliográfiai összegzését adta a pataki kutató Czegle Imre kéziratos munkája.⁶¹

⁵⁸ *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, szerk. INCZE Gábor, Bp. 1936-.

⁵⁹ ESZE Tamás, *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből: A debreceni tipográfia termése 1703–1705*, Könyv és Könyvtár 4(1964), 89–92; Uő, Csuzi Cseh József, *a Rákóczi-kor ismeretlen írója*, Irodalomtörténeti Közlemények 68(1964), 265–287; Uő, Bársony György „Veritas”-a, Irodalomtörténeti Közlemények 75(1971/6), 667–693.

⁶⁰ MAKKAJ László, *A puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., Akad., 1952; *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 02. 1976.*, eds. Peter F. BARTON, L. M., Bp., 1977 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/3; Studia et Acta Ecclesiastica, N. S., 3); *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. M. L., közrem. FABINYI Tibor, LADÁNYI Sándor, Bp., 1976; Uő, *A Kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a TIREK elnöksége, Bp., 1981, 80–86; Uő, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1984. (Debrecen története, 1), 493–604.

⁶¹ CZEGLE Imre, *Debreceni Ember Pál életével, munkásságával kapcsolatos tanulmányok, ismertetések és közlések jegyzéke*, Sárospatak, é. n. = TIREK, SRK Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Analecta 314.

Az egyháztörténeti szakirodalom a mű születése óta referenciaként tekintett a nagy összeállításra, de a kompendium mint szöveg illetve az életmű egyéb kiadványainak az elemzésével eddig az időszakig sokkal sporadikusabban, szinte csak elvétve találkozhattunk. A világháborút követő időszak pozitív jelensége, hogy kikerült a téma az addig egyeduralkodó protestáns felekezetű egyháztörténet egyházi háttérű írói köréből (1948-ban az egyetemekről is eltávolították ezeket a tanszékeket): ezáltal az eddigi protestáns egyháztörténészek mellé újabb szakemberek, történészek, irodalmárok, könyvtörténészek csatlakoztak. Kiemelten Kathona Géza (1961) még budapesti teológiai professzor, de Ritoókné Szalay Ágnes (1973), Bán Imre (1976) irodalomtörténészek, Bucsay Mihály (1987, 1989), Czegléd Sándor (1988) ismét teológusok egy-egy kérdés kapcsán, zömmel Ember Pál egy-egy művével foglalkoztak: Bán Imre az 1698-as, magam a naplóját (1679–81) és az 1700-as, Bucsay Mihály az 1702-es, Ritoókné az 1728-as kiadványát vizsgálták.⁶² Ezek a kutatók számba vettek nyomtatott és kéziratos forrásokat egyaránt, és ma is érvényes megállapításokat tettek a 17. századi lelkipásztor hagyatékának feltérképezésekor. Legújabbban az utóbbi évtizedben én vizsgáltam a lelkész szövegeit filológiai, eszme- és dogmatörténeti illetve narratológiai és homiletikai nézőpontból.

⁶² KATHONA Géza, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, Theológiai Szemle Ú. F., 4(1961), 219–224; RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.; BÁN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*, Századok 110(1976/6), 1052–1069; BUCSAY Mihály, *Debreceni Ember Pál coccejanizmusa = Szószék és katedra: Tanulmányok Dr Tóth Kálmán professzor tiszteletére 70 születésnapja alkalmából*, Bp., BRTA, 1987, 31–38; UŐ, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen...*, i. m.; CZEGLÉDY Sándor, *A teológia tanítása a Kollégiumban = A Debreceni Református Kollégium története*, főzerk. KOC SIS Elemér, Bp, 1988, 534–591; CSORBA, *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója...*, i. m.; UŐ, „A sovány lelket megszépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5). 191–243.

C) Az EmberPál-szövegek recepciója

A lelkész felnőttkori önálló művei bár nem nagyszámúak, de a 17–18. század fordulójának körülményei és nyomdai lehetőségeihez mérten soknak számítanak, sőt: a századvégi kálvinista szerzők közül a legnagyobbnak, mind gyakoriságban, mind terjedelemben. Egy halotti prédikáció (Kassa, 1693), egy zsoltármagyarázat, *Boanerges, Mennydörgésnek két fiai* címen (Kolozsvár, 1698), egy teljes évkörre szóló prédikációs kötet *Szent Siklus* címmel (Uo., 1700), ebben egy önálló ünnepi, úrvacsorai prédikációval, illetve egy dogmatikai vitairat, *Garizim és Ébál* néven (Uo., 1702),⁶³ nem szólva az egyháztörténetről.

Az Ember Pál-szövegek közüleysősorban a nem az ő neve alatt jegyzett *Historia Ecclesiastica* kapott kiemelkedő értékelést, és érthetően sokáig a felekezeti nézőpont egyeduralmát jelentette ez. 1728 és 1948 közt ennek az egyháztörténeti hozadéka volt jelentős, ezen belül is az adattár jellege illetve a mártír-narratíva került központi szerepbe. A bibliai történeti szakasz, vagy a liturgikai rész, nem is beszélve az egyes egyházmegyék történetéről mindig viszonyítási alap volt a kutatások számára. Itt nem kívánok azzal foglalkozni, hogy a Lampe-féle kiadásban a kötet végéhez illesztett Kocsi Csergő Bálint-féle *Narratio brevis* kutatása miként alakult. Jóllehet ez a jelenség a Lampe-féle kiadás alapján történt (kéziratos ősforrás keresése, a szöveg kiadásai és fordításai), és nem az eredeti Kocsi Csergő-féle összeállítás (és annak több rendbéli másolatai) alapján, de ez a szöveg nem tartozott Ember Pál egyik kompozíciójához sem.

Az 1728-as egyháztörténet helye konstans a magyar református egyháztörténeti szakirodalomban. De tartalmi jellegű alakításra, kiegészítésre is van példa, ugyan kevesebb, pedig szükséges lett volna. Ember Pál magyarországi református egyháztörténete ugyanis megfelelő címválasztásának nem foglalkozott az evangélikus gyülekezetek bemutatásával, sem pedig a Magyar Királyságon kívüli jelenségekkel. A kora újkorban viszont még sokkal közelebb állt egymáshoz a két protestáns felekezet: liturgikai kölcsönzések (énekeskönyvek közös szövegei), közös teológiai szakkönyvek (főként a németországi tanulmányokból fakadóan) ennek lépcsőfokai. Ezt a hiányt tette szavá és készítette el egy 18. századi szarvasi evangélikus lelkész, Markovitz Mátyás (1707–1762) a Lampe evangélikus adatainak a

⁶³RMK II, 1436; RMK I, 1519; 1556; 1650.

revízióját és kiegészítését. Ez a mű azonban kéziratban maradt, megtalálható az OSZK és a TTREL kézirtattárában, utóbbi esetében a Sinai-hagyatékban.⁶⁴

A szerző nézőpontja az írása előszava szerint egyértelműen evangélikus és a „Lampe/Compiler” szerzőpáros szemléletével szemben meglehetősen támadó.⁶⁵ Mintái voltak Stoeckel *Apologiája* (1568), Severinus Scultetinek *aHistoriája* (Haner művéből citálva), Chladni és Huldenburg írásai (Szentiványi 1702-es kiadványából), és a jászuita Timon Sámuel *Synopsis*-a. A középső kettőt Ember Pál is ismerte és használta, egyedül a még hivatkozott Timon Sámuel művét nem olvashatta életrajzi okból (annak 1714-es megjelenése miatt). Markovitz a jegyzeteiben egyrészt pontosította az egyes evangélikus lelkészek és gyülekezetek adatait, másrészt kiemelte a két felekezet közti hitvitákat, dogmatika s egyéb különbségeket. Ennek hangsúlyozása azt mutatja, hogy a szarvasi lelkész számára fontos volt a felekezeti különállás kiemelése, ami pedig Ember Pálnak – losonci lelkészségének tapasztalait látva – nem volt mérvadó.

Az Ember Pál-féle egyháztörténet másik nagy fogyatkozása a nem Magyar Királyságbeli református gyülekezetek történetének a hiánya. Már az ő munkája összeállítása előtt jóval korábban elkészült egy ilyen írás, de nem jelent meg, csak a 20. században. Kocsi Csergő Bálint *Brevis delineatio*-járól van szó (1677), amely teljességre törekedett ezen a téren, és számba vette az erdélyi egyházkerületet is. Szemléletének meghatározója azonban az üldöztetés és a még meglévő anya- és leányegyházak és vezetőik sorsának leírása, adatolása. Azt nem tudom biztonsággal kijelenteni, hogy miért maradt el ennek a műnek a kiadása, hiszen az Ember Pál támogatta az egyik rokona az akkori debreceni püspök, Kocsi Csergő János. Kocsi Csergő Bálint fia, János pedig Zürichben lemásolt az apja iratai közül többet és – jóllehet ő külföldön meghalt – ezt az irategyüttest hazajuttatták 1726. július 3.-án már bevételezték a könyvtárban. Ebben a jelenleg a TTREL kéziratok között őrzött anyagból azonban éppen ez a fenti írás hiányzik.⁶⁶ A pataki autográfban és a hazai gyűjteményekben található Kocsi Csergő Bálint-másolatokban (Debrecen, OSZK)

⁶⁴ MARKOVITZ Mátyás, *Animadversiones* (1518–1590) – OSZK, Fol. Lat. 2087, Quart. Lat. 1179; TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: Z 51, 4r-118r; Uő, *Annales* (1591–1614) – TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: Z 51, 118v-138r. Ld. még KINCSES Katalin Mária, *Johann Christoph Deccard könyvkatalógusa Cornides Dániel hagyatékában*, Soproni Szemle 65(2011/4), 439–440. = http://epa.oszk.hu/01900/01977/00253/pdf/EPA01977_soproni_szemle_2011_4_411-446.pdf.

⁶⁵ Uő, *Animadversiones...*, i. m., 5v (A TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: Z 51. számú példányát használtam).

⁶⁶ Ld. TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: Z 52.

nincs benne, a külföldi másolatokban többen megmaradt (Zürich Zentralbibliothek, London, Lambeth Library).

A *Szent Siklus* (1700) című prédikációs kötet recepciójáról azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy mintabeszédeket tartalmaz, amelyeket Ember Pál az ún. árvagyülekezetek számára készített, olyan közösségeknek, ahol nem tarthattak prédikátort, nem lévén artikuláris hely és/vagy nemesi támogatója, földesúri mecénása sem volt. Ennek hatását olyan kéziratok megjegyzéseken lehet végigkísérni, mint amilyeneket Dienes Dénes talált a SRK állományának átvizsgálásakor. A 17-18. századi kötetek előzéklapjain, kötéstábláin található személyes bejegyzésekből a professzor a református kegyesség példáira mutatott rá. Sajnos, a mi esetünkben hiába néztem át számos könyvtár *Szent Siklus*-kötetét (DRK, SRK, Ráday, Pápa, Kolozsvári Akadémiai és Teológiai Könyvtár, OSZK), a szokványos 18. századi possessor bejegyzéseken túl nem találtam ilyen beírásokat. Más lelkészek prédikációiban lehet még fellelni átírt, sajátként előadott Ember Pál-szövegeket, de eddig erre sem bukkantam.

Ember Pál másik könyvecskéjének, a *Garizim és Ébál* (1702) című kis kötetnek először Kathona Géza (1961) vizsgálta a szöveg filológiai s teológiai háttérét, majd Bán Imre (1976) a kuruc-kor irodalomtörténetének elemzése kapcsán a „magyaros magyar” képzet megjelenését, Bucsay Mihály pedig két ízben (1987, 1989) a kálvinista–evangélikus hitvita egyház- és eszmetörténeti vonatkozásait vette szemügyre, magam pedig (2011) egy-két prédikációs exemplumát érintettem.⁶⁷ Az öt megközelítésből csak a két Bucsay-elemzés foglalkozott kimondottan a szöveg referenciális kontextusával, s utalásszerűen jelölt egy-két citátumot.

ATótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában, feltehetően a nyomdász feleségének illetve Miskolci Csulyak Ferenc segítségével köszönhetően 1702-ben napvilágot látott *Garizim és Ébál*-kötetnek, mely ma kevésbé ismert, de saját korában már rögtön megjelenését követően élénk visszhangja lett. Wittenbergben egy Martin Regis nevű az észak-magyarországi Liptó vármegyei diák neve alatt s tanárának Gottlieb Wernsdorfnak a felügyeletével jelent meg.⁶⁸ A címlap és az előszó tanúsága szerint a szerzőként feltüntetett diák hozta tanára elé, s fordította le számára rövid

⁶⁷ KATHONA, *Debreceni Ember Pál*, i. m.; BÁN, *Korai felvilágosodás...*, i. m.; BUCSAY, *Debreceni Ember Pál coccejanizmusa*, i. m.; UŐ, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen...*, i. m.; CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában : A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Kálvin Kiadó, DE Történeti Intézete, 2011 (*Speculum Historiae Debreceniense* [A DE Történeti Intézete kiadványai], 6), 177.

⁶⁸ Gottlieb WERNSDORF, *Pauli Emberi De Praedestinatione et reprobatione Sententiam Auspiciis (...)* *Wernsdorfio*, Wittenberg, Hake, 1707 (RMK III, 4611).

idő alatt magyarról latinra, Wernsdorf pedig disputációra vitte a témát. A vita s egyben hitvita vallástörténeti kontextusát vizsgáló Bucsay Mihály rögzítette, hogy a disputa szerzője valójában a lutheránus tanár, akinek ekkori koncepciójában értékelhető ez a gyors Ember Pál-recepció. A kiadvány reprezentatív szerepe a rózsahegyzi zsinat (1707) körüljelenségek és a XII. Károly svéd királyhoz fűzött evangélikus egyházpolitikai remények mentén érthető meg jobban: az evangélikus felekezet, azonbelül is annak az ortodox irányra érdekérvényesítő akciójának a részeként. A vita félbeszakadt, ugyanis leáldozott a svéd király szerencsecsillaga Poltava után (1709), s még 1710 júniusában vagy 1711 elején (a források széttartóak e kérdésben) meghalt Ember Pál is,⁶⁹ a Rákóczi-féle szabadságharc mellékszövegként Kelet-Magyarországon pusztító pestis áldozataként.

⁶⁹ Ld. Harsányi István és Zoványi Jenő vitáját e kérdésben a *Protestáns Szemle* 1915-ös évfolyamában (246, 342, 461).

MŰFAJTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS

Ez a rész Ember Pál már említett szövegeit vizsgálja meg műfaji csoportosításban, s néhány kérdést vizsgál. A kordivat adta a keretet, a megszólítható közönség módját, de a megvalósítás gyakran a címben adott műfaji keretek finom átalakítását vonta maga után. Terjedelmi okok miatt néhány kulcsproblémát vizsgállok meg, szemléltetve a jelenséget.

A) Kiadványok

Versek

A korban gyakori kisebb megszólalások és műfaj közül a kötelező reprezentatív formák közé sorolhatjuk a temetési búcsúztatókat (elégia és epitáfium),⁷⁰ a kortársainak publikációit köszöntő verseit (carmen),⁷¹ s az egyetemi viták kiadványait.⁷²

Az 1680-as évek világáról tudósítanak bennünket az ekkor napvilágot látott kisnyomtatványokbanmegjelent köszöntőversei, carmenjei Ember Pálnak. A város főbíráját, id. Dobozi Istvánt 1679. augusztus 2-án temették el Köleséri Sámuel és Kabai Bodor Gellért prédikációjával.⁷³ Kölesérinek pedig nemsokára a 10 éves fia, ifjú Köleséri Mihály halt meg hirtelen 1679. november 4.-én, s ekkor mint a rudimentisták praeceptora búcsúztatta őt egykori tanáráként a sorban a 10. verssel, egy 16 disztichonból álló elégiaival.⁷⁴ A családdal való kapcsolatát jelzi, hogy a sorrendben utolsó szöveg, az *Epitaphium defuncti* 8 soros hexameterait is „a Paulo E. Debr. extractum” néven ő jegyezte, s ez kerülhetett fel a kisember tumbájára is.⁷⁵

⁷⁰ Elégia és epitáfium: Köleséri Mihály (1679), elégia: Martonfalvi György (1681), Nógrádi Mátyás (1681) temetésére, ld. RMK II, 1443, 1480.

⁷¹ Az ún. carmen: ifj. Köleséri Sámuel (1682), Szöllősi Pál (1686) és Nagybányai Fűsi Lőrinc (1686) kiadványaihoz, ld. RMK II, 1503; RMK III, 3391, 3403.

⁷² Egy beszéd két részletben, külön két tanár vezetésével, de egy jelzet alatti publikáció (RMK III, 3389).

⁷³ RMKP 2094, 2095.

⁷⁴ *Naeniae ferales* címen, „In lachrymas Debrecina Themis prorumpentes...” incipittel, ld. RMK II, 1443, C1r–v.

⁷⁵ „Haecce tegit chari Michaëlis concava costas...” incipittel, Uo., C2r.

Az 1681. évben Szent György nap vigiliáján halt meg Martonfalvi T. György, a debreceni Collegium 1664 óta örökös professzora. Halálára jelent meg halotti verseket tartalmazó kötet, de ennek csak az egykori létezéséről maradt fenn adat, egy címsor, maga a kiadvány már nem. Hamar István 1918-ban még látta és leírta a Ráday Könyvtárban, azóta a néhány lapos kiadvány lappang.⁷⁶ Ebben szintén megtalálható „Paulus Ember Debreceni” verse, hiszen egyrészt diákja, másrészt 2 éven át kollégája volt a nagyhírű tanárnak; s végül, de már csak ennek halálát követően ennek lányát, Margitot vette el feleségül. Még ez évben, 1681. szeptember elsején halt meg Nógrádi Mátyás püspök, akit szintén megtiszteltek egy halotti carmenes kötettel, ebben 13 hexametert írt „Paulus Ember Debrecinus S. C.” aláírással.⁷⁷ S végül 1682-ben szerkesztettek egy köszöntő kötetet a collegiumi tanárok és egykori diáktársak a fent említett idős Köleséri Sámuel másik fiának, a nagyhírű tudós, polihisztor ifj. Köleséri Sámuelnek a tiszteletére, miután Leidenben 18 évesen doktorált filozófiából. Többek közepett Ember Pál is készített ide verset.⁷⁸ A Nógrádi Mátyás helyett esperessé előlépett idős Köleséri halálára (1683. július 16.) készített tisztelgő kötetbe azonban már nem írt verset,⁷⁹ ekkor már Patakon dolgozott.

Van Ember Pálnak egy különleges verse, a *Szatmár-elégia*, ami önállóan nem jelent meg, ám fontos az életműben, hangsúlyos helyen áll. Most ennek születési körülményeit és intertextuális üzeneteit szeretném feltáni.

Szatmár és Németi ikervárosai a Szamos folyó mentén középkori gyökerekkel rendelkeztek. Az előbbi a vár körüli magyar, az utóbbi a várostól nyugatra eső helység kezdetben a német telepeseket foglalta magába. A reformáció elérte a várost, lett önálló lelkésze mindkét helynek, sőt a várban lévő katonaságnak is. Hasonlóan prosperált az iskola: a közoktatáson kívül a városi humanista iskolát Milotai Nyilas István szervezte át debreceni mintára, a debreceni Collegium particulájaként a mai értelemben vett gimnáziummá (alsó és felső szintű iskolával); míg Németin csak az akkori fogalmak szerint csonka gimnázium működött (csak alsó szintű iskolával). A határfokát jelzi, hogy 1649–93 közt 15 fő jutott el innen külföldi akadámiára.⁸⁰ A

⁷⁶ Ld. a *Magyar Könyvesház* rovatban, HAMAR István, 13. sz., *Lamentum metricum*, Magyar Könyvszemle 26(1918/1–2), 84–85.

⁷⁷ *Pape! quod Spectrum meditant carmina Musae / Terga dedit...* incipittel, RMK II, 1480, C3r.

⁷⁸ RMK II, 1503. Ld. TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*, Studia Litteraria 17(1979), 60–61. = <http://hdl.handle.net/2437/99488>.

⁷⁹ RMK II, 1517.

⁸⁰ BURA László, *A szatmári református kollégium és diákjai : 1610–1852*, Kolozsvár, EME, 1994 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 217) = (<http://mek.oszk.hu/02800/02818/02818.pdf>).

várban helyőrség lakott, és a Partium egyik kapujaként stratégiai fontosságú kereskedelmi és katonapolitikai csomópontként gyakran esett áldozatául a politika viharainak. Fegyver alatt állt az 1660-as években, 1672-ben Teleki Mihály támadta, s helyezett bele Habsburg zsoldosokat, 1703-ban pedig II. Rákóczi Ferenc hadai vették ostrom alá. Ez az év különösen nagy válságot hozott, melyről minden korabeli városi krónikás megemlékezett. A kuruc felkelés kirobbanásakor előbb a németek pusztították el Németi városát, hogy el ne foglalhassa az ellenfél. A felperzselt föld taktikáját alkalmazták, s kitelepítették a lakosokat a hóstátból, Németiből Szatmár városába, illetve a szomszédos Szőlőhegyre, majd felégették a települést. A kurucok táborát verték a várostól keletre, a folyó túloldalán, és 8 hónapon át folyt az ostrom. A végén – egy árulásnak köszönhetően – elesett a város és a vár is.⁸¹ Ekkor már Ember Pálnak és lelkésztársának is menekülnie kellett a Szőlőhegyről, de jellemző eset, hogy ez év karácsonyán és egy év múlva is Ember Pál visszatért volt gyülekezetéhez, és mondott itt lélekerősítő prédikációt. Sőt ebben az időszakban temetett el egy nemesurat a kurucok seregéből. S ezt meghallgatta maga a Fejedelem is, akit igen megríkatott Ember Pál szemlélődő, bölcselkedő típusa és határozott prófétai attitűdje: a szatmár–szőlőhegyi temetésen a lelkész megjövendölte a harcok keserű végét.⁸²

Ember Pál az egyháztörténetben előbb leírta Szatmár városát, egyházi jogállását, majd közölte lelkészeinek és tanárainak az általa ismert listáját egészen saját koráig és személyéig, majd a régen ékes, népes, most elpusztított város szenvedéstörténetét jellemzendő ennek a szakasznak a végére illesztette a végső pusztulásra saját emlékversét.⁸³ „In A. 1703. ingenti cum fragore destructa est Urbs & Schola Szattmariensis, cum Templo, turribus & Parochiis; quam indeflebilem jacturam, lugubri carmine desueta Compileris Musa, statim ubi aliquid respirationis datum est, tali planctu irroravit:

Septembris bis quarta dies, superadde viginti,
Lugubres inter fasto aevum memoranda,
Gnatis natorum nigro signanda lapillo!
Hacce die si quidem Mars & Vulcanus atroci
Nobile *Szattmarium* rabie destruxit, & ussit.

⁸¹ ESZE Tamás, *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*, Századok 85(1951/1–2), 30–119.

⁸² SZATMÁRI PAKSI, *Catalogus*, i. m., 328.

⁸³ LAMPE–EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae...*, i. m., 620.

Excidat illa dies aevo, ne postera credant
Secula, barbariem tantam in sua viscera gentis
Hunniacae, quam nos taceamus, & obruta multa
Nocte tegi propriae patiamur crimina gentis.”

Kétszer négy meg húsz nap, szeptember hava végén
Fájdalmas gyászos dátumként él a fejünkben,
Vésd éjszín sírkőre, hadd olvassák unokáink:
Tűzzel-vassal Mars, Vulcanus tette a sírba
Ezt a nemes várost, Szatmárt, őrzöngve dühében.
Mégis, vesszen el emlékü, hulljon feledésbe,
Mert hisz Hunnia népe, saját népünk katonái
Voltak a barbárok s fordultak véreik ellen.
Hadd hallgassunk hát, hadd rejtse az éji sötétség
Néünk sok bűnét, mert önmaga gyilkosa lett az.

(Szabadi István fordítása)

Ennek az elégiának az intertextuálisan utalásai olyan hagyományrétegeket fednek fel, melyek Ember Pálnak a már fent jellemzett, szelíd apokaliptikáját és mártírképzeteit ékesen szemléltetik. A bevezető referenciális prózai rész és az 1-3. sor antik irodalmi mintákat idéz meg. A *lugubris carmen* siralomének (*planctus*), panaszdal, melyre az *elégia* metruma érvényes; itteni konnotációja a humanista várossirató felé tereli az olvasó figyelmét (*lamento*). Az egyháztörténet szerkesztőjének Musajaaaz invocatióban Klió (történetírás) helyett Euterpé (gyászdal, lírai dal) felé fordulását jelzi. Afastiszó és a pontos dátum (1703. szeptember 28.) jelzése műfaji szerepet ad meg: az ókori kalendárium-verseknek (Ovidius) a 16. század óta divatos *Kirchenkalender* formáját (ld. M. F. Illyricus, É. Dolet, N. Chytræus kiadványait) idézi meg.⁸⁴ A *nigrus lapillussintagma* viszont a szintén ókori epitáfium-írást (*signare gerundivuma*) és közvetve az emlékoszlop-állítás („*aere perennis*”) horatiusi elvét.

⁸⁴ Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdictung in nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts: Die „Fasti ecclesiae christianae” des Nathan Chytræus = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. v. Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, P. G. S., Bp., Balassi, 1993 (Studia Humanitatis, 9), 115–117.

A 4-9. sor a hadi események következményeinek a leírását adja számos irodalmi allúzióval. A görög istenpáros (*Mars* és *Vulcanus*) a háború és a pusztítás metaforái, melyek egy, Ember Pál által is másutt használt korabeli szópárnak, a tűzzel-vassal (*igne et ferro*) kifejezésnek a metonímiái. A *nobilis civis* nem a szabad királyi város címre alludál, hanem a mezőváros nyújtotta (1 év+1nap) nemesi szabadságra; a kurzivált helynév pedig jelzi, hogy a valaha létezett ikervárosból most már csak annak az egyik feléről, annak utolsó tagjának mítikus távlatú, apokaliptikus pusztulásáról szól a siralomének. A pusztulás eszközét egyértelműsítette a szerző: a *Gens Hunniacus*, a szittya nemességet jelölte meg ezzel a metonímiával; tehát ismét csak Szatmár várának s városának elpusztítóit siratta a támadó kurucokban. A 6-9. sorok hipotextusa egy ismert korabeli szöveg, melynek teljes parafrázisát adja. Az *Excidat illa dies aevo...* kezdetű epigramma Jacques August de Thou hugenotta-történetéből, annak latin edíciójából (1620) származik.⁸⁵ A Szent Bertalan-éj borzalmait is megörökítő krónikában a protestánsok katonai vezetőjének, Coligny admirálisnak a lemészárlását követően ennek irodalmi reflexiójaként került be ennek az összövege, melyet ilyen incipittel a francia történetíró apja írt. Versében recitálta a Caesar korabeli versíró Papinius Statiust, aki korának polgárháborújára reflektált siratóénekekével.

A vers utolsó két sorában, ahol a reflexió elnémul, hogy az éj leple (*nocte tegi*) takarja el az *obruta crimina*, vagyis a szörnyű kegyetlenségeket. Olyan ígék jelennek meg itt, mint a *taceamus* és a passzív *patiamur*, melyek részint Seneca-imitációk, részint keresztyén erények (a hallgatás és a tűrés), sőt éppen közös szemléleti paramétereik miatt ezért egymásra is értették. Konnotációiban megidéződhet Tacitus távolságtartó történeti nézőpontja, vagy az ismert gnóma, „*inter arma silent Musae*” parafrázisa.

Ez a várossirató a komor hangulatával a szatmári városi reformáció leírásának a végén az emlékezővisszatekintő pillantását rögzíti, a háborút megélő és elszenvedő ember örök reflexiójával. A gyászének, *planctus* felidézi a pusztulás kulturális előképét, kálvinista toposzt, úgymint a hugenotta mártírkontextust, s ezen keresztül a cézári polgárháború borzalmait és értelmetlenségét. A városa pusztulásának emléket állító oszlopvers, sírfelirat az antik és középkori mártír-képek közül a *patientia*-értékére helyezi a hangsúlyt, és a versíró a mártírkategóriákat még ekkor sem vonatkoztatja önmagára. Kimondható, hogy énképe hitelvi alapon állt, s nem

⁸⁵ Ld. OLÁH, *A Parisi lakodalom (1572) ...*, i. m., 232–258.

rendült meg, az üldözöttség, a szenvedés (*passio*) ugyanis krisztusi erény, tehát kvázi önigazolás (*vera Ecclesia*-képhez kötött). A mártírkép tehát nem direkt módon van jelen a Debreceni Ember Pál-életműben, hanem közvetett módon, kulturális kódokon keresztül érzékelhető, s részint exegetikai, részint pedig hermeneutikai módszerrel fejthető fel.

Exegézis

A Boanerges két fia (1698) világa. Ember Pál az 1698-as zsoltsármagyarázatában a 29. zoltár zsidó történelembeli alakjaiból magyar analógiák formálódnak meg: *Edom* (Habsburg Császárság), *Izrael* (Magyar Királyság) s *Júda* (Erdélyi Fejedelemség) bibliai versengése arra a meghasonlott magyar közpolitikai és vallási világra utal, amelyben a félig önálló (török vazallusállam) Erdély és a Királyi Magyarországhoz tartozó magyar világ közt érthetően közös a történelmi háttér. A külső hatalomhoz (Egyiptom, Assíria, Babilon néven szereplő hatalmak az ószövetségi történetben) viszont már más koncepciót jelez a szöveg, mint száz évvel korábban tették Ember Pál elődei. A 16. században a kettős Antikrisztus-tan és a wittenbergi történelemszemlélet révén ezek az analógiák a Török és a Habsburg Birodalom párjaiként szolgáltak, ekkor a 17. század végén azonban egy finom elmozdulással az utóbbi már Edom világához kapcsolódik. Pontosabban a Habsburg-párti magyarországiak lesznek a zsidó nép magvát alkotó Izraeltől elhidegült Edom megfelelői, akik részben elszakadtak az ősi hagyománytól, s jelenleg nevetnek annak kínjain. Az Ember Pál-szöveg tehát a közös szemléleti paraméterre, a keresztyén gyökerekre hívja fel a figyelmet.

A Garizim és Ébál (1702) exegézisei. A rejtélyes című kötet dogmatikai jellegű textusokat, a sokat vitatott és sokféleképpen magyarázott predestináció egyik tételét vizsgálja.⁸⁶ A Garizim hegye (az áldás) és az Ébál hegye (átok hegye) egy természeti tünemény, melyet olyan érdekesítőnek tartott a kálvinista lelkész, hogy ezt

⁸⁶A cím textusai: „az életet és a halált adtam előtökbe, az áldást és az átkot” (5Móz 30,19b), „Lásd, én adok ma előtökbe áldást és átkot! ... mondd el az áldást a Garizim hegyén, az átkot pedig az Ébál hegyén” (5Móz 11,26, 29b), „imádják őt a földnek minden lakosai, akiknek neve nincs beírva az életnek könyvébe, amely a Bárányé” (Jel 13,8a).

magyarázandó az előszóban külön beidézett egy korabeli útleírást.⁸⁷ Tényleg valós jelenségről van szó ugyanis: a kereskedelmi út a két középmagas hegyvonulat között tekereg, s az egyik oldal fás, ligetes, bőven termő, vízzel öntözött, míg a másik kiszáradt, köves, zöldmentes övezet. A szerzői szándék – a félreértést elkerülni – a kötet prelimináriumaiban több helyütt megmutatkozik. Már az is sokatmondó, hogy kit tekintett Ember Pál a célközönségének. A kolozsvári kiadványt szatmári lelkészisége idején (1701–1704) készítette nyomda alá, de a korábbi szolgálati helyén, Losoncon magyarázta (1695–1701) végig prédikációkban, s itt kezdte el írásba foglalni ezeket az elemzéseket (az előszó szerint 1701. júl. 26. – 1702. febr. 1. közt. Mivel Ember Pálnak a pataki nagykönyvtár kéziratárában több prédikációs kötete fennmaradt, elvben ennek a szövegnek a kéziratot hipotextusát is fellelhetnénk. Ezek a kis kötetek már a szerző másolatai, mégpedig tematikus rendezésben: egy-egy bibliai könyv vagy a Heidelbergi Káté exegéziséhez az évek során született, a könyv textusrendjében összemásolt prédikációs köteteket találunk, de sem a *Garizim és Ébál* két textusához (Ef 1,4; Rm 9,11–16), sem az 1701-2 közti időszakhoz nem maradt ránk elemzés.

Losonc multikulturális közege, vallási lelkeségének pietista jellegzetessége, irodalmi életének rétegzettségére jól ismert jelenség. A Nógrád vármegyei gyülekezet heterogén nemesi közösséget alkotott: az előszó ezek alapján 33 kálvinista és 6 evangélikus nemest nevesített. A megszólítások és ajánlások nyelvezete semleges felekezeti, jellemzően pietista stílust mutat: a témakijelölés is sejteti, hogy a két felekezet közti predestináció-felfogás különbségei, egy potenciális vita helyett inkább a kiegyensúlyozásra, az irénikus beállítottságra helyeződik a hangsúly. A téma, a predestináció értelmezése központi protestáns fogalom, de minden korban másként látott, vitatott dogmatikai tételekkel. Közvetve idekapcsolódik az eredendő bűn, a szabad akarat, a kettős kiválasztás, a megszentelődés, a szövetség problematikája. Debreceni Ember Pál más művei és az itteni előbeszéd alapján is megállapítható, hogy az író nem lehetettduelláló alkat, ennek a kiadványnak a célja sem más, mint a békítés, mégis parazsat vont a fejére, Wittenbergben vitát generáltak a téziseiből.

Az alapvető kérdés itt már a patrisztika korától jelenlévő, s meg nem oldott tézis miatt pattant ki: a predestinációt Ember Pál milyen felfogásban jelenítette meg: infra- vagy supralapsarius értelmezésben? Nagyon lerövidítve s pointírozva, az Isten

⁸⁷„Notas Jobi Ludolphi ad Epistolas Samaritanas” (EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *7v): ez az utalás a következő tételre vonatkozik: *Epistolae Samaritanae Sichemitarum ad Jobum Ludolfum*, ed. Christophorus CELLARIUS, Ienae, Bielcke, Hetstedt, 1688.

milyen szabadságot adott az embernek: hagyta hogy vétkezzen, vagy előidézte azt? A kora keresztyének közt... A 16. században pedig maga Pázmány élcelődött ezzel. Ember Pál egyetlen finom utalással jelzi, hogy tudatában van a téma súlyosságának és történeti előzményeinek: a kötet legelején éppen Pázmány idézi meg. „Ne egye senki kenyerét azzal, ‘s ne is motskoljon bennünket, hogy mi *Reformatusok*, a’ mi hitünk és szent vallásunk, Istent a’ bűnnek okául tsináljuk”.⁸⁸A marginália pontosan utal a forráshelyre: „*Kalauz*, lib. 3., cap. 7. § 8. n. 4.”A kiadás ugyan nincs megjelölve, de ez alapján könnyedén beazonosítható: Ember Pál a *Kalauz* második kiadását használta, ahol az esztergomi érsek ekként érvelt: „Azt vítattya Luther, és Cálvinus, a’ mint oda aláb meg-hallyuk, hogy Isten taszittya, kiszteti, kételeníti embert a’ bűnökre; Isten oka mind azoknak, valakit az Eördög, és az Istentelenek cselekesznek. Kiből azt hozzák-ki, hogy az emberben nincs Szabad Akarat. Luther in Annot. Art. 36. ed. 1521.”.⁸⁹ A vitapozíció, amit felvett a katolikus fél, izgalmas: egyrészt egybemossa a két protestáns felekezet felfogását, másrészt a katolikus félhez viszonyítva máig fennáll ez a nézőpontbeli különbség. A dogmatikai alapállás tehát a 16. századra kikristályosodott, s az elmúlt 400 évben alig változott. A protestánsok mégha nem is vetik el az emberi szabad akaratot, és nem is supralapsariusok, mint arra Pázmány ügyes megfogalmazása utal, a katolikus teológia mindenképpen nagyobb szabadságot biztosít az emberi cselekedeteknek.

A *Garizim és Ébál* szerkezete jelzi, hogy semmiképpen sem vitairatnak készült. A keretet a címnegyed⁹⁰ paratextusai és az Appendix⁹¹ metatextusai adják. Ezen a héjon belül elől és hátul is található egy-egy imádság: elébb egy „Köz Helyen mondatott Imádság”, utóbb egy „Áhítatos könyörgés” olvasható, mindkettőben Augustinus-szövegek intertextuális jelenlétével.⁹² Ezen a héjon belül ismét egy keretes szerkezetű elrendezés irányítja a figyelmet a lelki értelmezésre: a kötet lapszámokkal ellátott első fejezete (1–5. beszéd, 1–46. lap) „Elmélkedés”-sel kezdődik

⁸⁸ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 41.

⁸⁹ PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérlő Kalauz*, Posomban, [typ. Societatis Jesu], 1623 (RMNY 1293), 244.

⁹⁰ Úgymint: címlap idézetei (bibliai alaptextusok, Fulgentius és St. Bernát egy-egy mondása a rejtett értelemről), Ajánlólevél, a K[egyes]. Olvasóhoz címzett előljáró beszéd, a tiszántúli református püspök, Kocsi Csörgő János Approbatiója, cenzori engedélye, s végül az zempléni esperes, Zádorfalvi Mártonköszöntő carmenje.

⁹¹ A szövegelemzéshez tartozó hosszabb szemelvények, úgymint: Luther *De Servo arbitrio*-ja (Wittenberg, 1546), Johannes Brenz *Exegesis in evangelistam Johannem* (1542-es és 1545-ös kiadásából), Augustinus opera omnia-jából a *De Gratia, et Libero Arbitrio* (Basel, 1556), és Justus Lipsius *De Constantia* című műveiből.

⁹² Az előbbiben a marginálián jelölt bibliai textusok és Augustinus egy szövege alapján, az utóbbiban az alcímbe jelölt módon Augustinus *Soliloquium*-a (*Opera omnia*, T. 9., 28. fej.) parafrázisaként.

a „lelki akadályok elhárítása” céljából, a predestináció tételeinek magyarázatát pedig egy „Rövid Summa” zárja. S hogy félreérthető ne legyen, a tényleges exegézis ezen a többszörös héjszerkezeten belül is kétszintű: a két textus alapján (Ef 1,4; Rm 9,11–16) két „Fundamentum”-ra épül (6–8. beszéd: 46–72.; 9–20. beszéd: 72–200. lap), ahol az előbbinek a felvezetés, ráhangolódás szerepét jelölhetjük ki. Arányaiban a két exegézis sem egyenlő súlyú: az első, bevezető három beszéd rákészít a lelki téma kétségeinek az elintésére, a figyelmes olvasására és értésre, a kötet gerincét alkotó 12 beszéd pedig folyamatos textusmagyarázatot követ, de nem a klasszikus szóbeli prédikáció homiletikai elvárásai alapján. A lectio continua elv alapján sorbavett, de nem prédikáció, hanem elmélkedés született itt, ugyanis a textusok exegézise a kisebb terjedelmű „Tudomány”-ra és a sokkal bővebb „Lelki Haszon”-ra oszlik. Ezek alapján megállapítható, hogy a kötet struktúrája és tagoltsága tudatos szerkesztést mutat, műfaji jegyei a szöveg elemzését a tudományos, értekező stílustól az elmélkedés felé mozdítják el.

Erre már a kötet prelimináriáiban történik utalás: ezek a szövegek a losonci gyülekezet előtt mint prédikációk elhangzottak, de itt átalakítva, „Trakta” műfajban jelentek meg. A szerzői megfogalmazás szerint hosszabb és más rendszerű lett volna a kötet: a Rm 9,11–25, és külön a Rm 9,25–33 exegézise alapján, de a műfajt és a tervet részletesebben nem jelölte Ember Pál. Az *Ajánló levél* adott szakasza ekként szól: „ezen együgyü Traktát el-készítettem, a’ mint Kegyelmetek között laktam, noha élő szívvel el-mondottam, azontúl bizonyos okora nézve a’ praedikációk rendit más formára szabtam”.⁹³ A másik bevezető, *A K[egyes]. Olvasóhoz* címzett rész pedig a korabeli hasznát is hangsúlyozza: visszaalakítható a szöveg: „csak vigyázzon szemesen a’ paragraphusokban renddel lévő *stylus* folyamattyára”.⁹⁴ A praxis itt természetesen a prédikátortársak számára hasznos, elemzésként való felhasználását jelenti a kötet szövegeinek. Elvben minden beszéd minimum két részre oszlik, egy tudományra és egy haszonra, ezek elé imádságot és éneket választani, a két részt további homiletikai formákkal bővíteni, valóban nem jelenthetett nehézséget. Mindenesetre Ember Pálnak ez a kötete műfajilag így is vegyes konglomerátum: elmélkedés keretében megfogalmazottdogmatikai exegézis, szövegkiadással, s többszörösen is az olvasmányosabb, önálló tanulmányozásra, lelki elmélyülésre alkalmas szövegekkel s metatextusokkal.

⁹³ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *5v.

⁹⁴ *UO.*, i. m., **3v.

A Csipkés Biblia revideálása (1705). Debreceni Ember Pál egyik kéziratos kötete első lapjain található szómagyarázatos exegetikai jegyzetek alapján nemcsak olvasmányélményre, hanem ennél sokkal többre kell gondolni. A Debrecenben 1705-ben írt és itt őrzött kötet legelején a következő bejegyzés áll: „Annota[ti]ones et Animadversiones Critica in versionem Biblior[um] Hungaricam ex Hebraeo fonte strictior[um] ac fûere priores, a p. m. Cl. Georgio Csipkés Comáromi, S. S. Th. D. et Ecclesiast[es] Debrecinensi concinnatae, ad postulatu[m] cujusde[m] viri Rev. Illustris Edition. operis malientis, institutae, Mense Quintili[s], An. 1705.”.⁹⁵ Azaz a Csipkés Biblia 1678 óta, a szerző halála óta készen lévő, kéziratban kiadásra váró, az 1680-as évek elején több ízben zsinati határozattal megerősített szövegét még 1705-ben is revideáltatta a debreceni kerületnek az ezzel a feladattal megbízott bizottsága. A külföldön is héberes disputációkat készítő,⁹⁶ és ekkor a cívisvárosba beszoruló tudós lelkészt, Ember Pált bízták meg, hogy az ószövetségi részeket vizsgálja felül.

A kézirat elejének 8 lapja erről a munkáról tanúskodik: van, ahol ragozást pontosított, máshol egy párhuzamos szöveghely miatt más fordítást javasolt, ismét máskor tömörítésre, egyszerűsítésre utalt (pl. a sáskák bibliai négy fajtájának fordításánál), vagy éppen egy már létező másik fordítást (az Athias kiadó zsidó bibliáját, vagy éppen az 1686-os Tótfalusi kiadást) jobbnak tartott.⁹⁷ Láthatóan foglalkozott a kérdéssel, igen akkurátusan végezte el a feladatot, de a rövid terjedelem miatt két eset lehetséges. Vagy Ember Pál nem a teljes Ószövetség átnézésére kapott felkérést, vagy csak rövid ideig tudott ezen dolgozni. 1704 márciusától került Debrecenbe szolgálni, 1705 májusában kapta ezt a feladatot, de ez év őszén, október 19-én már menekül Debrecen városa a hadak elől, s Ember Pál is továbbállt. A Csipkés Biblia szövegének a kézírata lehetett a kezében, mivel a *Historia ecclesiastica* szövegének lezárása maximum 1706 őszén megtörténhetett, annak kiadása pedig 1717-ben történt meg: Debrecenben forgatta a Komáromi Csipkés-féle szöveg kéziratát, s ebből nem lehetett saját példánya.

A kis kötet összeállítása adhat erre magyarázatot: az elején találhatók az exegetikai jegyzetek, míg a lectio continua szerinti újszövetségi páli levelek magyarázatai futnak 1704 áprilisától egy éven át, majd egyéb prédikációs jegyzetek

⁹⁵ *Debreceni Ember Pál prédikációi*, i. m. = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 552, 2r.

⁹⁶ RMK III, 3389; POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m., 85/1686.2; 91/1686.2.

⁹⁷ *Debreceni Ember Pál prédikációi*, i. m. = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 552, 1r–5r, 3v.

következnek. A páli levelek magyarázatát Ember Pál egy másik kötetében folytatta, s ezt vitte tovább magával Liszkára.⁹⁸ Az előbbi kötetét valószínűleg Debrecenben hagyta menekülésekor, az utóbbit magával vitte, folytatta, vagy – mint ezt a 16-rét alakú kötet belső tábláján olvasható – a debreceni vész után írta össze a még szatmári vész óta elvesztett iratait, és kezdte újra rendszerezni azokat, s ezek lenyomatát őrzi ez a kötet. Így az előbbi, a Debrecenben maradt kötet elején olvasható elemzések (a Csipkés Bibliának a korrekcióit tartalmazó részek) hátterére magyarázat lehet, hogy az akkor már írt prédikációvázlatainak az előzéklapjain kezdte el, de ott nem folytathatta nagy terjedelemben. Ha volt folytatása, akkor azt elveszthette, a Patakon és Pápán őrzött kötetei erre nem utalnak sehol.

Mintabeszédek

Debreceni Ember Pál prédikációs kötete, a *Szent Siklus* (Kolozsár, 1700), a 17. század végének legnagyobb és legszebb kiadványa, mely az egyházi év ünnepköreire egyenletesen szétosztva összesen 58 prédikációt tartalmaz.⁹⁹ A szent siklus a régi zsidó törvények szerinti évenkénti kötelező áldozat, amelyet minden egyes embernek, képességeihez mérten a Templom javára kellett letennie. Szimbolikus értelemben összefügg az Isten által adományozott javak (képességek, adottságok) helyes, az Isten országának javára történő felhasználásával. Ezt erősíti meg a címlapon látható, az isteni kegyelmet megtestesítő embléma két képe is: az egyik egy ágat ábrázol „Jerusálem – szentség”, a másik pedig egy áldozati kelyhet „Izrael – shékel” héber felirattal.

Ember Pál kötete előszavában megkülönböztette „a’ régibb, Angliai, néhol pedig, az újabb Belgiomi, methodus”-t, „állván ez utólsóbb tanításnak módja tsak Propositionból, és Applicatióból”. A ramusi és hyperiusi alapozású Perkins és Amesius nevéhez fűződő homiletika azonban az idők során több más elemmel bővült, melyek beépülve a 17. századi gondolkodásban az ún. angliai módszerré váltak. Az „újabb Belgiomi, methodus” mögött Nagy Géza véleménye szerint a Coccejus–Burmannel németalföldi bibliamagyarázat rejlik. Magyarországon explicit módon ezt a módszert kevesen vállalták fel, kivéve a holland coccejánus professzor egy-két magyar

⁹⁸ DEBRECENI EMBER, *Prédikációk*, i. m. = TIREK SRK Levéltára (Sárospatak), jelzete: Kt. 261.

⁹⁹ Ez a szöveg a korábban megjelent elemzés tömörítése: CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m., 191–243.

tanítványát. Nagyari József, Apafi Mihály egyik udvari prédikátora, megkülönböztette a katolikus concióktól a Geleji-, Kálvin János-, Petrus Martyr-féle egyszerűbb beszédmódot, majd a közismert ‘Amesiana methodus’-t és az udvari szólást, a Burmann-féle ún. ‘Realis methodus’-t. Utóbbinak és egyben a prédikációnak a lelke az usus, a praxis, mely független a részek homiletikai helyétől.

A *Szent Siklus* esetében a propositióban a textus, majd ennek summája után a Magyarázat és részei következnek, bőséges exegetikai, történeti háttéranyaggal, polemizálás nélkül. A prédikáció második részében, a Tanuságban punctumonként megtaláljuk a Magyarázat summáját, itt a bibliai utalásláncok, szentenciák jelentkeznek, a coccejusi igemagyarázat lajstromai. A Hasznok közül oktat, vizsgál, rettent, int, vigasztal; a hasznokból legfeljebb három fordult elő együtt vagy az applicatio röviden, dicsőítéssel zárva. A Hasznok és az applicatio között pietisztikus imák, intések elemei jelennek meg.

A beszédek két részre válása formálisan a „Betü szerint való” és „A’ Betütől különözö, és lelki értelem szerint való” Magyarázat megkülönböztetésében válnak látványossá: „Eddig vagyon históriai és betü szerint valo magyarázattya e leczkének, lássuk tovább Idvezitőnknek czéllja szerint micsoda titkok rejtettek ell e’ példabeszédben”. A literális és a figurális értelmezés ősi kettőssége jelenik meg itt (literalizmus – midrash, peshat – derash, mutakallim – szúfi, sensus literalis – sensus allegoricus). Kézírtos prédikációiban a tanító és az applikációs részek aránya átlagosan 7:1; a látszólag óriási mértékű arányeltolódásnak mégsem lehet érezni a súlyát: a „Tanuság” részei mintegy lelki értelmezést adnak a „Magyarázat”-ban hallottaknak.

Textusválasztás szempontjából egységes művel van dolgunk, a teljes Szentírást veszi alapul. A történeti könyvek kapták a legnagyobb hangsúlyt (35), emellett a próféciai könyvek és a levelek (18) túlsúlya jelentkezik. Meglepő módon a Jelenések könyvének magyarázatánál a várt coccejánus eszkatológikus jellegű képek elmaradnak, sőt a testamentumok idézettségének aránya is eltolódott az Újtestamentumi javára (ÓT–ÚT:18–40). Már a munka ajánlása is másfajta szempontot céloz meg: a lelki vigasztalásra mint „közönséges haszon”-ra kimunkált tanításokról beszél. Az a fajta kegyesség, ami megjelenik a Szent Siklus lapjain, ha közösséget kíván teremteni, imádkozásra, hitben való megállásra buzdít, nem létezhet a hitágazatokra vonatkozó ismeretek előszámlálása nélkül.

Ember Pál többször utalt arra, hogy a sürgető idő, a kevés papír és egyéb okok korlátozzák a részletes kifejtést. Ezt az elvet annyira hűségesen követi, hogy a puritán kegyesség megtérési szakaszai, vagy az üdvbizonyosság részei közül is csupán egyet vagy kettőt emel ki, és részletez, azzal a megjegyzéssel, hogy „illy rövid traktában azokra reá nem érünk, ‘s célunk sem hozza mostan”. Egyes esetekben többoldalasra rúgó szómagyarázattal találkozunk, de többnyire a szerző csupán a fontosabb hitágazatbeli dolgokat ismerteti, majd szerényen közli: „Akarmint lött légyen a’ dolog, én arról nem disputálódok; hanem a’ b[oldog] eml[ékezetű] Kálvinus Jánossal együtt függőben hagyom”.

Az ortodox alapokon nyugvó bibliás kegyesség példája a köznép számára újrafogalmazott bibliai történet. Nyelve világos, egyszerű, a hallgatósághoz való alkalmaztatásnak két példája az „alacsony stílus” két szintjét jelöli ki: „Vesd-öszve ezzel, és a’ betű szerint rázogasd-meg értelmes olvasó” mondja, és ezután görögül idéz; illetve „mindazáltal vigyázzván (...) az együgyűek lelkek épületire, kik már az ilyen praxishoz szokván, könnyebben elméjekre vehetik a’ dolgot”. Ember Pál bibliai exemplumai mutatják a legterjedelmesebb és legváltozatosabb képet. A példák azonban jórészt puritánus köntösben jelentkeztek, applikálásuk erős kegyességi jegyeket mutat. Nem idegen jelenség ez a korban, és teológiailag is érthető, hogy az dogmatikailag alapos exegetikai ismeret a puritanizmusból, pietizmusból átvett gyakorlati módok valamelyikével kapcsolódik össze.¹⁰⁰ Czeglédy Sándor megállapítása szerint szerzőnk prédikációi azt szemléltetik, hogy „a puritánizmus szellemi energiái a különböző újkori, részben antropocentrikus irányzatok integrálásával is a nagyobb biblicitás irányába hatnak”.

Hadd álljon itt az élő hitű, kegyes prédikátor önvallomása arról, hogy milyen fontosságot tulajdonított ő a léleképítésnek: „A’ lélekben munkálódni, a’ sovány lelket úgy meg-szépíteni, frisselni, hogy abból Isten[n]ek tetsző kedves gyümölcsök származzanak, nemde nem hatalmas Isteni erő-é?” A bűnökből való megtérést hirdette az egyéni kegyesség megélése felé mozdulva el. A reformátusoknál természetes ez a hang, ilyenek Szöllősi Mihály vagy Csúzi Cseh Jakab imádságai, s később Szőnyi Benjámín énekei. A 18. században a legkülönfélébb műfajokban őrződnek meg a hasonló kegyességi megnyilatkozások (imádságok és prédikációk, magánlevelek és bibliai bejegyzések, testamentumok, stb.), és Dienes Dénes kutatásai

¹⁰⁰ BUZOGÁNY Dezső, Szathmárnémethi Mihály (1638-1689). *Határidő Theológiai Tanulmányok. Doctrina Ecclesiae*, Kolozsvár, 1995 (Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 1), 115.

nyomán kijelenthetjük, hogy a református vallási hagyományokkal rendelkező közösségekben ezek nagyjából 17. század végi előzményekre mutatnak vissza.

Fordítás

Debreceni Ember Pál kiadványai bőséges anyagot szolgáltatnak a fordításkutatásnak. Az 1698-es szövege zsoltármagyarázat, érhetően tele vannak a négy szent nyelvből a bibliai exegézishez vett idézetekkel. Az 1700-as prédikációs kötet ezt bővíti, mégpedig nem a kálvinista hagyományban gyökeredző kegyességi szövegek idézeteivel (rabbinusok és a középkori misztika), illetve hosszas teológiai, dogmatikai elemzéseknek a latin citátumaival és azok rövid magyarításával. Az 1704-es Juellus-kiadás egy iskolai gyakorlatra egyszerűsített nyelvezetű és anglikánból kálvinistává finomított szemléletű mű.

A *historia ecclesiastica* másolatai és a kiadványa számtalan szövegből megalkotott, reflektáltan kompilált munka, melynek a narrátora több esetben jelezte, hogy Ember Pál fordításában közölt szövegeket (egyházmegyei iratokat, liturgiai és dogmatikai iratokat, magánleveleket). A közlés- illetve a forrásnyelv a legtöbb esetben a magyar és a latin, keverve a szent nyelvekből vett hermeneutikai elemzésekkel. A szakirodalmi utalók visszaellenőrizhető, pontos, szakszerű hivatkozások, az apparatus criticus (lexikonok és szakkönyvek) felvonultatásával. Ezek megjelenítése több módon történt: vagy csak az egyik szöveg került a főszövegbe (az eredeti pedig lábjegyzetbe vagy a margináliára), vagy párhuzamos szövegközlést láthatunk, illetve ritka esetben, mint itt az 1702-es kiadványnál, az idézet rövidített része a narrációba, a teljes szöveg pedig a mellékletbe került. Általában módszertanilag szövegű értelmezéseket adott a kora újkori szerző, többnyire tartalmi fordítással (saját tömörítéssel).

Jelenleg a tömörség kedvéért csak az 1702-es kötetnek a fordításhoz kötődő hivatkozásait és az ezekre vonatkozó auctoriális reflexiókat értelmezem (mivel ezek elég számosak), safordítási technikák esztétikai tanulságait keresem. A kötet fordításai három helyen találhatók meg: szöveg között több féleképpen; a főszövegben rövidebben és a mellékletben az eredeti teljes szöveghez viszonyítva; és végül átiratban (Augustinus-ima parafrázisa). A fordított szövegek az Ember Pál korabeli kurrens teológiai szakirodalomhoz tartoznak, s azon belül szakrendileg igen vegyes

képet mutatnak. A bibliai propedeutikán belül vannak értelem szerint bibliák,¹⁰¹ bibliakommentárok és exegézisek,¹⁰² s van néhány bibliai kortörténeti munka.¹⁰³ A szisztematika teológián belül találunk dogmatikai összegzéseket,¹⁰⁴ kálvinista¹⁰⁵ és evangélikus¹⁰⁶ teológiai kommentárokat. Az egyház- és világtörténelmi művek megidézése sem maradt el Ember Pál írásából.¹⁰⁷ A gyakorlati teológiát pedig érthetőleg az elmélkedések képviselik.¹⁰⁸

A fordított művek arányait tekintve szemmel látható, hogy az egyes teológiai diszciplínák egyensúlyban vannak. Egy könyvet legalább kétszer említett, idézett Ember Pál, s ennél gyakrabban (min. háromszor) a teológiai kommentárok, a kálvinista teológia és az elmélkedés tárgyköre emelkedik ki. Az összes idézettséget tekintve a legmagasabb számot a kálvinista kommentárok (Alting, M. Polus, Lightfoot) és a kálvinista teológia rendszerezései (Kálvin, Turretinus) képviselik: ezek közül az egyik előszóban kifejezetten két tudós munkáját jelölte meg háttérül: a német Alting, és a svájci Turretinus egy-egy pontosabban meg nem nevezett művét.¹⁰⁹ Kiugróan magas, 17-szeri említés és/vagy fordítás jutegyetlen kiadványra: Augustinus opera omniájára (keretező imák, szöveg közötti idézetek, közvetett idézetek, mellékletek egyaránt vannak).

A *Garizim és Ébál* kötet tehát jellegadóan kálvinista szemléletű, és több szálon kötődikkifejezetten Augustinus műveihez. Erre ékes példa az az imaparafrázis, melynek hipotextusa Augustinus egyik teológiai elmélkedése a *Magányos elmélkedések* (Soliloquium) című írásából. Az „Áhítatos könyörgés” című szöveg az alcíme szerint „vétetett a’ sz. Ágoston D[octor]. munkáinak 9. szakaszából, (operum Tom. IX.) az ő magános Lelki Beszélgetésinek XXVIII. részéből (Soliloquiorum c. XXVIII.)”.¹¹⁰ Ez az idézés elég pontos, s egy korábbi még precízebb interlineáris

¹⁰¹ Septuaginta, Vulgata, Xantes Pagninus, Vatablus, Junius–Tremellius, Piscator, Walton, Váradi Biblia.

¹⁰² Alting, Brentz, Coccejus, M. Polus kiadványai közös jellemzője, hogy mindegyik teljes kommentár szerzője, és inkább ószövetséges tudós volt.

¹⁰³ Vergilius, C. Rufus, J. Flavius közismert alkotásai és a Liudolfnak küldött tájleírása a címbeli természeti jelenségről.

¹⁰⁴ Kálvin *Institutiója*, a Tridenti zsinat jegyzőkönyve, a dordrechti kánonok, Pázmány *Kalauza*.

¹⁰⁵ S. Maresius, J. Hoornbeek, J. Witsius, C. Wittich, J. Lightfoot, F. Turretinus művei.

¹⁰⁶ Luther, A. Hunnius, M. Becanus, J. R. Brochmand, A. Mercer, A. Pfeiffer művei.

¹⁰⁷ J. A. Thuanus, J. Forbesius, F. Balduinus, J. Slejdanus, ifj. F. Spanheim, J. A. Comenius, C. Matthiae, J. H. Heidegger művei.

¹⁰⁸ Augustinus, St. Bernát, Fulgentius, C. Agrippa, I. Jakab, J. Lipsius, és Ember Pál saját írásai.

¹⁰⁹ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., **3r.

¹¹⁰ *Uo.*, N6v.

megjelölés alapján a kiadás is beazonosítható:¹¹¹ Frobenius műhelyének kiadványáról van szó.¹¹² Az egybekötött 9-10. kötetben, a 28. fejezet margináliája meghatározása szerint, „De profundae praedestinatione & praescie[n]tia dei Caput XXVIII” szól.¹¹³ A megismerhetetlen jelenség, a mindenható Isten bölcsessége és az emberi tudás csekélysége jelenik meg az Augustinus-szöveg hiperbolikus halmozásos alakzataiban. Ezt vitte tovább Ember Pál, az ima retorikájához alakítva a hipotextus szóképeit és figuráit.

Ehhez képest sokkal egyértelműbben szólnak meg Ember Pál egyéb fordításai. Az adott szó, szerkezet vagy éppen bekezdés magyar verziójának a megadása függ az alapszöveg helyzetétől. Erre a hivatkozási technika is figyelmeztet. Egy szó szinonimáit gyakran megadja Ember Pál, s pl. egy természeti exemplum kapcsán találjuk a lepkék (leppendékek) megjelölést. Szenci Molnár szótárában nem találtam, Apácai Csere János enciklopédiájában (1655) a madaraknál egyáltalán nincs ilyen kategória; és a későbbi állattani lexikonban, Miskolci Csulyak Gáspárnál (1702) pedig a lepkének csak a pillangó a szinonimája.¹¹⁴ A korban az egyetlen lexikon, ahol erre rábukkantam, Pápai Páriz szótára (1708): a magyar–latin részben még csak a leppendék, a latin–magyar részben már számos variáns szerepel (lövöldék, leppendék, pillangó, lepke). Ha utal valamire Ember Pál, akkor még nem „a” nagytekintélyű Pápai Párizra (lévén, hogy az elemzése évekkel korábban készült), hanem inkább szóbeli tájnyelvi alapháttérre: nincs is mellette marginália. A szószerinti hivatkozásra jó példa, ahogy Pázmány *Kalauz*ának második kiadását citálja: „egy nagy Magyaros Magyar Pap” mondását korhű átiratban közli, a szövegen szimpla stilisztikai változtatást lelünk, mely akár a nyomdász felfogását is tükrözheti.¹¹⁵ S van a hivatkozási technikái közt közvetett jelölt idézés: így közölt egyértelműen Septuaginta-(LXX-) kommentárt Coccejustól, Augustinus-kommentárt Turretinus művéből, illetve van egy „házon belüli” érdekesség, amikor egy németalföldi teológus újszövetségi exegéziséből idézte meg Luther egy másik, általa

¹¹¹ „S. Augustinus Enchirid. ad Laur. c. 100. = Oper. Tom. 3. Edit Basil. Froben. A. 1556. fol. 187. col. I.” (Uo., 44). Hasonló közlés még: Uo., 85, 181.

¹¹² AUGUSTINUS, *Soliloquiorum animae ad deum liber = Nonus Tomus Operum D. Aurelii Augustini*, Basileae, Froben, [1556], 2°, 1–37. fej., 753–791. A beazonosításhoz a kolozsvári Akadémiai Könyvtár példányát használtam (jelzete: R 82401).

¹¹³ Uo., 778–779; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., N6v–N7v.

¹¹⁴ APÁCAI CSERE JÁNOS, *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht, Waesberg, 1655 (RMNY 2617), kiad. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, Bp., Szépirodalmi, 1959 (Magyar Klasszikusok), VII, 40; MISKOLCI CSULYAK GÁSPÁR (ford.), *Egy jeles Vad-kert*, Lócse, s. n., 1702 (RMK I, 1658), 673–674.

¹¹⁵ Pázmány szövegét normál módon, Ember Pálét szögletes zárójelben közlöm. „Veszesse-el Isten azt a’ Hitet [hitet], mely [melly] az Istenről [Istenről], CHRISTUSról [a’ Christusról] és a Sz.[szent] Írásnak igazságáról [igasságáról] kételkedik”, PÁZMÁNY, *Kalauz*, i. m., 462; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 141.

nem használt kiadását: „b. m. Luther, Tom. 2. oper. Jenens. Ad Ann. 1525. citante Doctiss. Hoornbeekio, in Disput. ad 1Tim. 2:4 § 3. etc.”.¹¹⁶

A forrásadottságokhoz viszonyítva a latin és a magyar textusok többféle fordítás- és nyomdatechnikai módszerrel kerültek elő a kötetben. Ennek a már említett érdekes jelensége a mellékeltekben közölt eredeti latin szövegek (Ágoston, Luther, Brentz, Lipsius és Turretinus bekezdések) és a „traktában” megjelenített szövegeknek a viszonya. Legalább három típusú megoldást találhatunk erre: az appendix eredeti és pontos szöveggözléséhez képest a „traktában” az elmélkedés szövegei között latinul röviden (hol a főszövegben, hol valamelyik marginálián), s ugyanott magyarul viszont egy más jellegű tömörített verziót olvashatunk. Ennek indokátegyl Lipsius-idézetnél adja tudtunkra a szerző: „Magyarúl, (: nem mindenütt szóról szóra, hanem értelmesen :) így folynak a’ beszédek...”,¹¹⁷ azaz a mai szakmai köznyelv általaz ún. ekvivalencia-kérdésként tematizált problémát olyan módon oldotta meg a fordító, hogy az adott kontextushoz tartozó tartalmi, akár bővítést és értelmezést is magában foglaló kulturális fordítást készített. Itt és a hasonló esetekben azonban Ember Pál a közbevetés s az idézés megszokott formai és nyelvi eszközeivel jelölte, hogy hol mit illesztett be, mi a saját s mi az eredeti szövegelem.

Más esetben több kiadás is a fordító rendelkezésére állt, s mindkettőt alkalmazta, azaz itt kétnyelvű teljes idézést követett. Kálvin főművére, az *Institutióra* általában latinul hivatkozott (közvetlenül a szövegre, vagy közvetve valamely más tudós elemzésében), de amikor „A’ b. eml. Cálvinus János szavaival” kívánta megerősíteni érvelését, akkor a magyar fordításhoz Szenci Molnár Albert 1624-es kiadását használta – a fent látott Pázmány idézethez hasonlóan – korszerűsített helyesírással.¹¹⁸ S ez ismét csak lehet a szerző, de a korrektörkeze nyoma is: utóbbi lehetett bármelyik két korábbi jóbarátja, id. Csécsi János és Kaposi Sámuel: erre egyéb kiadványai utalnak. Ugyanezt a jelenséget látjuk, amikor egy bibliai textus fordítási kérdéseit feszegeti Ember Pál: gyakran 3-4 fordítást is megjelenít, majd közli

¹¹⁶ EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., *8r, 181–182, 24.

¹¹⁷ *Uo.*, 163–164.

¹¹⁸ Az *Institutio* Szenci Molnár-féle nyelvezetét finoman javítgatta Ember Pál: „Mert az Iras Iskolája a’ Szent Léleknek” mondatrészben csak az Oskolája kifejezés cserélődött; „elhallgatni és elnyommasztani” régies ízű párfogalma helyettaz „el-nyomni” kifejezés áll; „Nem inkább engedgyünc meg...” helyét ismét egy könnyedebb megfogalmazás vette át: „Engedjük-meg inkább...”; „mind fülét, szívet meg-nyissa” pedig más alakzatban került elő: „mind fülét, mind szívet”. Ugyanígy végigkövethető a mintegy 1,5 lapos szakasz (Szenci Molnár Albert (ford.), *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanovia, Aubrius, Sleikius, 1624 (RMNY 1308), 961–962; EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 9–10).

az eredeti szerint javasolt mai verziót.¹¹⁹ Minthogy Ember Páltól nem állt távol a nyelvészkedés (ti. a Komáromi Csipkés-féle biblia revideálásában is részt vett), nem meglepő, hogy több esetben élt az eredeti jelentéshez való visszatérés lehetőségével. Elvben ugyanis a *Váradí Bibliát* (1661) idézte, de jelölte a saját javaslatait vagy a jobb frazeológiai megoldásra, vagy az eredeti héber, arám szerkezet mondattani hiányainak a magyarra fordításakor szükséges kiegészítésre.¹²⁰

És bizony akadt néhány szerző, akinek a művét pedig pontatlanul, netán jelöletlenül idézte Ember Pál. Ezek lehetnek kisebb, érzékelhetően szövegpanelek (komédiázó vívókról, hajósok pixiséről, a lelki futásról, Rákócziak bibliaolvasásáról),¹²¹ az átlagember ellenvetései (az igazságtalan ítéletű ill. a balga mondásai), s végül kényes helyzetű szakirodalmi források. Így hiányos egyes tudósok elemzéseinek a könyvészete: Az előszóban hivatkozottalpmunkák szerzői, Alting és Turretinus is csak átlagos gyakorisággal szerepelnek explicit módon, de mellettük, érdekes módon Coccejus csak egy lexikkonnal szerepel, Descartes elméletei pedig csak közvetve jelennek meg. Még pontosabban nézve a tényleges tézisek, kálvinista és/vagy lutheránus dogmatikai tanítások is alig artikulálódnak. Amint a kálvinista eleve elrendelés-tan egyetlen dogmatikai tételben sem realizálódik, úgy ezek szélsősége (az ún. supralapsarius-tan) is csak a korábban idézett módon Pázmány refutációjában jelenik meg közvetve. Bucsay Mihály már rámutatott, hogy nagyon finoman ugyan, de Ember Pál hitvallást tett a kálvinista ún. szelíd infralapsarius-felfogás mellett (az Isten szabadságot is adott az embernek, de hagyott titkokat még rejtve).¹²²

Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy a kálvinizmus ésszerű, gyakorlatias felfogása Debreceni Ember Pál műveiben a coccejánus hermeneutikai és homiletikaigyakorlati elemzéssel, és a descartes-i természetfilozófia és logika rendszerével forrt egybe, de nem a logika, hanem a pietas, a kegyesség talaján.

¹¹⁹ Préd 9,1: Sem a' szeretetet, sem a' gyűlölséget... senki nem tudhattya, azoc által a' mellyek ő előtte vadnak" – nem tudja az ember mind abból (is) ami orczája előtt vagyon. A' régi köz Deák fordításban, nem az eredeti Sidó betű szerint fordítatván a' Textus, (Nescit homo, utrum odio, an amore sit dignus?). Ebben az exegézisben többféle ismeret összegződik: a cáfolt Vulgata, a korrigáláshoz valamelyik héber kiadás vagy kommentár (Xantes Pagninus, Vatablus, Junius–Tremellius, Cornelius á Lapede kiadványaira mindre hivatkozott), valamelyik magyar fordítás (ebben a kötetében a *Váradí Bibliát* idézte), a Walton-féle polyglott kiadás (szintén idézte), és végül a saját betoldás, kiegészítés mind benne foglaltatik. EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., 145–146.

¹²⁰ Ézs 44,25: hējában valóvá tesz – semmissé tesz; Úr – Jehova; jövendőlők – jósok, varázslók, jövendőmondók (Uo., 86).

¹²¹ Természetesen a korban közkedvelt toposzt, I. Rákóczi György bibliaolvasási adatát közölte, Aragóniai Alfonz és Friedrich Crato hasonló adataival, s ehhez forrásként utalt Csulai halotti beszédére, Bisterfeld parentációjára. Uo., 193. Ld. ehhez KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet : A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Akad., 1998 (Historia Litteraria, 5), 204–206; *A biblíás Rákócziak*, írta és összeáll. MONOK István, Bp., Kossuth, 2006.

¹²² BUCSAY, *Debreceni Ember Pál coccejанизmus*, i. m.

Egyértelmű, hogy szerzőnk ismerte a különböző vitázó nézeteket, de azok élet elvéve, az eredeti tanokat finomítva jelenítette meg. Ilyen módon nem helyeződött nyilvánvaló súly például illetve az írás idejéhez képest félévszázados filozófiai lételmélet és megismerés-tan új rendjére (Descartes), de a kálvinisták közt 30 évvel korábban Németalföldön még ádázán vitatott föderálteológiára (Coccejus) sem, sőt az éppen aktuális teológiai kihívástjelentősvájci ésszerű kálvinizmusra (Turretinus) sem.

A szó felmutat és el is rejt. Az Ember Pál kiadványát pellengérre állító wittenbergi professzor, Wernsdorf ezért könnyedén találta meg a támadási felületet. A kegyességi érvek helyett az ő kiadványa látványosan a hitviták pozíciójába helyezkedve, ismét csak logikai formák elemzésével, a *Garizim és Ébál* kijelentéseinek enthümémákba szerkesztésével vette fel a fegyvert. Vaskos kiadványa az evangélikus felekezeti nézőpont Luther utáni elméleteire alapozott, szemben Ember Pál középutas megoldásaival. A magyar szerző finoman egyensúlyozó, a kegyes életet központba állító modorát pedig felváltotta a személyeskedő gúnyolódó hangnem („aki ezt írta, nem is ember” típusú szójáték és társai). Mint arra Bucsay Mihály egyik tanulmányában rámutatott, az evangélikus tanár – itt és másutt is kinyilvánított – felfogása alapján teljes mellvértben harcolt a világnézetével szembenálló tézisek, úgymint zwingliánusok (kálvinisták), fanatikuskok (pietisták), racionalisták (felvilágosodás) képviselőivel. Ember Pál kiadványa pedig épp ezeken az alapokon nyugodott: kálvinista teológia, kegyes hangnem, és racionalista tudományos világkép. Wernsdorf hitvitája tehát minden szempontból más kontextust teremtett, mint Ember Pál, aki „lelkünk javára (...) lépesmézeket szedegethetünk” pozíciójából vizsgálta a predestináció vitatható problémakörét.

Persze nem mehetünk el amellett, hogy a *Garizim és Ébál* szerzője pontosan tudhatta, hogy nehéz fába vágta a fejszáját, hiszen maga vallotta be könyve elején, hogy azt „a’ Magyarországi Evangelica Ecclesiának piaczn lelki vásárfiában árúlom”, tehát a protestáns felekezetek közti kommunikációs térben engedte megjelentetni. A könyv célzata a helyes istenismeret keresztyén életelve volt, s a kegyes élet viszonylagos szabad akaratára helyezte a hangsúlyt, a kegyességi középút irénikus érveire (Ágoston és Lipsius és Luther, Brentz és Coccejus és Turretinus) támaszkodva, az keresztyén lelkületű nemesembert helyezte az implikált olvasói pozícióba. Mivel a kötet újszövetségi textusa ezt az írásértelmezői helyzetet az anagógikus értelem felé nyitotta ki (aki jól érti az áldás és átok hegyéhez kapcsolódó ígéreteket, az „A’ Bárány életének könyve” kódját is megkapja), ezért a rosszul értelmezők helyzetére

szükségszerűenátkot vont. Nem mint eleveelrendelt kárhozatot, hanem mint önállóan, egyénileg ki nem harcolt, lelki értelemben el nem fogadott üdvösséget. A lelki piac pedig minimum divergens kommunikációs tér, ahol az áldás és átok lehetőségéért mindenki maga is tehet. Debreceni Ember Pál bár el akarta kerülni, de részint a metaforikus értelmezés lehetősége, részint a német evangélikusok egyházpolitikai ambíciói miatt kiváltotta a nem az ő világnézetét pártolók haragját.

Szerkesztés

Szatmári lelkészségéből (1701–1703) Ember Pál a város feldúlása miatt menekült el. Sokáig kitartott, a gyülekezettel a külvárosba vonult: az ott tartott ünnepi prédikációk ránkmaradtak egyik Patakon őrzött kötetében.¹²³ Hűségét mi sem jellemzi jobban a gyülekezetéhez, hogy még debreceni lelkészsége idején is többször visszament szolgálni Szatmárra. A cívisváros is befogadta, s igyekezett minden eszközzel megtartani. Neki külön megnyitották az ispotályi lelkészséget: azelőtt is kellett az ispotályiak számára szolgálni, de a nagytemplomi lelkészek plusz feladataként. Most azonban Ember Pál önálló státuszt és fizetést kapott, és persze elvárták tőle, hogy rendszeresen szolgáljon a másik két templomban is (a mai Nagytemplom helyén álló Szentháromság templomról és a mai Kistemplom előtti ún. Színről van szó).

A város lelkészei és a városban székelő tiszántúli kerület püspöke (Kocsi Csergő János), illetve főbíró (Komáromi Csipkés II. György) támogatták Ember Pált az egyháztörténete befejezésében: rendelkezésére bocsátották az egyházi kollégiumi levéltár és könyvtár anyagát, és bekérették ehhez a szükséges dokumentumokat (jegyzőkönyvek, egyháztörténeti feljegyzések). A megjelent kötet elé a tiszántúli kerület püspöke maga írt támogató ajánlást. Az itt töltött másfél év alatt azonban az önálló pozícióhoz egyéb feladatok is kapcsolódtak. A városi lelkésznek részt kellett vennie a város érintő gazdaság-, kereskedelem- és katonapolitikai, stratégiai tárgyalásokon; és az ehhez kötődő levelek és kiadványok szerkesztésében, illetve a fenntartó, a város kikérte a véleményét az iskolával kapcsolatos ügyekben is. Ennek bizonyítéka, hogy az 1704-es iskolai lázongáskor a diákok és a város

¹²³ DEBRECENI EMBER, *Sermones*, i. m. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 264, 1704. dec. 27.

megállapodásaként újrafogalmaztak egyes iskolai törvényeket, és ezek aláírói közt ott találjuk Debreceni Ember Pál nevét is.¹²⁴ Ez a korábbi debreceni (1657) és a még korábbi pataki (1622) törvények alapján történt: minthogy Ember Pál mindegyik kálvinista város Collegiumában élt és dolgozott, a legeklatánsabban szólhatott hozzá a kérdéshez.

Ilyen módon a városi lelkész tudományos feladatai alkalomadtán egyházpolitikai súllyal is bírtak. Ezek egyike volt a Csipkés Biblia kiadásra előkészítése; de ide soroljuk a név nélkül, 1704-ben Debrecenben napvilágot látott Juellus-apológiát is. John Jewel salisbury-i püspök kiadványa a 16. századi angliai hitviták világában született (1562), az újnak számító protestáns irányt védelmező irataként. Ezt jókora késéssel, de megfelelő aktualizálással, az 1692-es londoni edíció alapján bocsátottak ki latin nyelven, tömörítve a deákul tudó értelmiségieknek, és a Dobozi István főbíró nevében írt Ember Pál-féle előszavával.¹²⁵ Az attribúciót a Jewel művének a Tussai János-féle szintén Debrecenben napvilágot látott magyar fordítása (1748) előszavából lehet beazonosítani, ahol az az 1704-es kiadás körülményei kapcsán szólt egyértelműen Ember Pál szerepéről.¹²⁶

A fenti munkálatok mind erősen kötődnek a hely szellemiségéhez és kapcsolati hálójához. A Csipkés Biblia revíziójának kérdése az ekkori főbírókhoz köthető: Dobozi II. István és Komáromi Csipkés II. György felváltva vezették a várost, s a 17. század végének debreceni politikai örökségét folytatták, mind szellemiségükben (önálló utas, kálvinista városi modell), mind személyükben (neves apák leszármazottai, akik egymásnak házasságok révén rokonai is voltak). A Juellus-mű kiadását az előszó alapján Kocsi Csergő püspök forszírozta, aki egyrészt megint a Rákóczi felkeléséig az egyre csökkenő szerepű kálvinizmus autentikus képviselője, másrészt pedig Kocsi Csergő Bálintnak, a nápolyi gályát megjárt pápai rektornak a rokona. Személyes és felekezeti indíttatásból is érthető, hogy hozzá fűződik a 18. század eleji utolsó katolikus–protestáns hitvita névtelen kiadványa, a jezsuita Szentiványi Márton művére válaszoló *Malleus XV dilemmatum*, s emellett a szintén anonim módon,

¹²⁴ G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, i. m., 98–100.

¹²⁵ Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, [ed. EMBER Paulus DEBRECENIENSIS], Debrecen, Vincze, 1704 (RMK II, 2203), [224]. A magyarországi Jewel-recepcióról szólva Berg Pál tévesen nevezi Debreceni Ember Péternek az 1704-es szövegkiadás szerkesztőjét, ld. BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., OSZK, 1946 (OSZK kiadványai, 21), 77–74, 237.

¹²⁶ JUELLUS János, *A' reformáta ekklesiának apologyiája*, ford. TUSSAI János, előszó: ifj. CSÉCSI János, [Debrecen], 1748; BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, s. n., 1767, 306 = http://mek.oszk.hu/01800/01811/html/pages/OSZK_M46282_BP_Magyar_Athenas0329.htm.

Ember Pál révén megjelentetett apológiakiadása is.¹²⁷ Az iskolai törvények kiigazítása, melyet utoljára Komáromi Csipkés György végzett 1657-ben, a városi lelkészek és tudós tanárok felelőssége volt, s ez esetben – a mellékesen Martonfalvi vejeként is ismert – Ember Pálé is. Ezek alapján érthető, hogy miért maradt olyan kevés nyom Ember Pál kapcsán – a Biblia revideálását kivéve – a debreceni szövegkiadási, textológia feladatairól: a lelkésznek ezek a munkái nem saját kezdeményezéseként jöttek létre, hanem közösségi feladatként kapta s végezte el azokat. Már 300 évvel ezelőtt is a kor értelmiségijének kötelező stallumai közé tartoztak a fentihasonló munkák, mint kötetszerkesztés, kiadás.

Így ezen szerkesztői munkák legnagyobb és leghosszabb ideig készülő kiadványa, melynek megjelenését már Ember Pál sem élte meg, a már említett teljes magyarországi egyháztörténet (adatgyűjtés: 1684–1703, szerkesztés: 1696–1708), mely végül a németalföldi tanár, Friedrich Adolf Lampe neve és kiadása alatt jelent meg külföldön latinul (Utrecht, 1728). Ebben az előzetes tervei alapján egy másik korabeli magyar szerzőjű, latin nyelvű történeti kiadvány rendszerét követve haladt: Pápai Páriz Ferenc, *Rudus redivivum* című munkáját folytatta kronológiai rendben, de az elejétől egyháztörténeti nézőpontból kiegészítve forrásokkal történeti és egyéb fogalmakkal, eseményekkel.¹²⁸ A tervezett kiadvány 1703-as kéziratában mint alaplúrára támaszkodott a zempléni egyházmegyei levéltárból kikölcsönzött *Synodaliára*, a pataki tanár, Szilágyi Benjámin István történeti munkájára, mely végül nála maradt, később pedig a debreceni collegiumi könyvtárba került.¹²⁹ Az útközben többször szétszóródott, elveszett forrásai közül a végül 1708-ban lezárt kiadványában helyt kapott régi jó ismerősének, barátjának és pataki kollégájának, id. Csécsi Jánosnak két latin írása, különböző egyháztörténeti dokumentumok (kálvinista és unitárius levelek, jegyzőkönyvi szövegek, egyéb feljegyzések), melyek eredeti szövegei vagy végleg elvesztek Ember Pál menekülései közben, vagy azóta is lappanganak egy gyűjteményi kéziratcsomóban.

Végül Lampe közölt a saját korának nagy visszhangot kiváltott üldöztetésének, a protestáns gályarabok nyomorúságának dokumentumai közül 24 levelet, melyet kiváltásuk érdekében vagy éppen megszabadulásuk után írtak. Ezek a korban a híradást képviselő műfajok, melyekhez itthon több megszabadított gályarabtól

¹²⁷ ESZE, *Egy fejezet...*, i. m., 89–92.

¹²⁸ PÁPAI PÁRIZ, *Rudus redivivum*, i. m.; DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiastica* = DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29., ld. az előszót.

¹²⁹ Ld. SZILÁGYI BENJÁMIN, *Synodalia* = TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 575.

hozzájuthatott: a debreceni Collegiumban tanult, és a nyomorúságuk történetét végigdokumentáló Kocsi Csergő Bálinttól, vagy a felső-magyarországi esperesi fennhatóság alatt működő egyesült egyházmegyék (ma nagyjából Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház falvaiból visszatért lelkészektől (pl. Harsányi Móricz István, Karaszalai Mihály). De ha Lampe tette hozzá ezeket a szövegeket, akkor is több irategyüttesben jelenlévő kéziratból dolgozhatott. A jelentősége ennek a forráskiadásnak, hogy máig nem jelentek meg azok a nagyjából 300 számúra becsült levelek, beadványok, feljegyzések, amelyek a gályarabokhoz kötődnek, és ezek közül is csak néhány levél látott napvilágot akkor Németalföldön, és a 19. századi *Sárospataki Füzetek* nevű periodikában.¹³⁰

A *Historia Ecclesiastica* paralipomenájaként, függelékeként, a III. könyv 5. szekciójában jelent meg Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*-ének első 9 fejezete,¹³¹ mely azonban független Ember Páltól, mivel ez az ismert okok miatt és körülmények közt Lampe szerkesztői eljárásának köszönhető. Tudjuk ugyanis, hogy Debreceni Ember Pál eredeti (1696–1703 közti), majd az őt ötlettel segítő berlini tanár, Jablonski által javasolt változatban (1703–8 közti kéziratok) sem szerepelt Kocsi Csergő műve, helyette Pápai Páriz történetének folytatását végezte el. Mivel az összeállt és Németalföldre kijuttatott anyagok megszerkesztése és kiadása időben hatalmasat csúszott (20 évet), Friedrich Adolf Lampe aközben külföldön ismét megjelent (1723) Pápai Páriz-féle kiadvány helyett a *Narratio brevis*-t illesztette a kötethez. Ezt a jelenséget, az egyháztörténet összeállításának folyamatát Ritoókné Szalay Ágnes (1973) már összegezte,¹³² részletesen szemlélte az oxfordi és a Ráday könyvtárbeli kéziratok keletkezésének körülményeit, a Jablonskival való tárgyalás során született Ember Pál-féle koncepciók módosulásait. Tóth Endre (1989) pedig ezt folytatva, a kéziratok szakirodalmi források és adatközlők rendjét igyekezett tisztázni.¹³³

¹³⁰ Ehhez bővebben ld. CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. IMRE Mihály, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 166–178.

¹³¹ KOCSCI CSERGŐ Bálint, *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum (...) hoc ordine digessit N. N. Anno reparaatae salutis 1676. Mensis Novembr. 25. die.* = LAMPE–EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae...*, i. m., 746–919.

¹³² RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.

¹³³ TÓTH Endre, *Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 4–5(1984–85), 29–38; 6(1989), 34–54.

B)A kéziratos szöveghagyaték

A lelkész kéziratos lelkészi jegyzeteit elsőként a pataki tanár, Harsányi István ismertette, a kis 16° méretű, főként Patakon található kis kötetek alapvető filológiai kérdéseit körüljárta, de az ott található szövegek provenienciájával, azoknak Ember Pál egyéb szövegeihez való összehasonlításával nem foglalkozott.¹³⁴ Ritoók Zsigmondné pedig az Ember Pál által szerkesztett egyháztörténet kéziratának viszonyát tisztázta, s a kompendium szövegének elállásáról megjegyezte, hogy annak kéziratos hipotextusait jó lenne kutatni.¹³⁵ A Debreceni Református Kollégium fennállásának 450. évfordulójára megjelentetett jubileumi kötetnek a kora újkori teológiatörténeti összefoglalásában Czegléd Sándor (1988) külön érintette Ember Pálnak a vizsgálat köréből eddig kimaradt naplójegyzeteit, és kiemelte annak a korabeli kollégiumi lelki életre vonatkozó jellemzőit.¹³⁶ Legutóbb ezt az irányt folytatva pedig magam kíséreltem meg több tanulmányban (1999-2011 között 8 alkalommal) körüljárni az első teljes református egyháztörténet szerkesztője műveinek eszmetörténeti arculatát, részint a prédikációinak narratológiai vizsgálatával, részint pedig a naplója iskolatörténeti hátterének részletes bemutatásával.¹³⁷

Időrendben haladva előbb Debreceni Ember Pál egy diákkori elveszett prédikációjáról szólok (erre egy kéziratári adat világít rá), majd a kéziratos prédikációiról. Ezután az egész életében gyűjtött egyháztörténeti adatok közül egyetlen személyes eseménynek a lenyomatát kísérem végig az általa idézett eredeti jegyzőkönyvi szövegen, majd az egyháztörténet alakulását a kéziratain keresztül egészen a végső formázott kiadványszövegig.

A Komáromi Csipkés György-beszéd

Az első adat Ember Pál saját írására az első debreceni korszakából származik, s az 1678-as évhez kapcsolódik. Egy forrás közvetett adata alapján feltehető, hogy az ebben az évben, 1678. október 6.-án elhunyt Komáromi Csipkés György debreceni

¹³⁴ HARSÁNYI, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.

¹³⁵ RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.

¹³⁶ CZEGLÉDY, *A teológia tanítása...*, i. m.

¹³⁷ Pl. legutóbb: CSORBA DÁVID, *Vizsgák és jegyzetek a Debreceni Collegiumban (1679–81)* = Uő, *A zászlós bárány nyomában...*, i. m., 153–160.

városi lelkész felett az ifjú diák is tartott megemlékezést. Egy 1837-ben született levél utal erre, de meglehetősen homályosan.¹³⁸ Ádám István, akkori kaposi lelkész (ma: Nagykapos, a történelmi Zemplén megyében, ma Szlovákiában), Zemplén és Ung vármegyék főjegyzője küldött egy rövid levelet a Debreceni Református Kollégiumba, „a’ Professzor Úrnak”, hogy itt a Kollégiumban jó helye lesz a levél mellékleteként küldött szövegnek. Az *„Evangeliumi Szent Vallásunk egén tündöklött Nagyobb rendű Csillagzatnak, Cs. Komáromi Györgynek elhunyt alkalmával mondatott e’ Halotti Beszéd, és szinte egy más, Munkáiban ma is élő Vallásunk Oszlop embere Debretzeni Ember Pál által”*.¹³⁹ Ádám István, egykori pataki diák a levélbeli állítása szerint diákkönyvtáros korában egy bizonyos régi könyv végén talált egy „*irományt*”, s ezt küldte fel Debrecenbe.¹⁴⁰ A levél címezése hiányzik, és a melléklet is. A több szempontból is homályos történetből néhány dolog rekonstruálható.

Ádám Istvántól írás nem maradt fenn, de a pataki jegyzőkönyvek tájékoztatnak róla. Nem nemesi származású, (sátoralja)újhelyi árvagyerekként került be a Collegiumba az 1810-es évtől fennmaradt adatok szerint. Már ekkor tógátus volt, iuratusként beírva, s jó tanuló: ugyanis a diáklistán elején állt a neve, mindig az első öt diák közt feljegyezve. Az 1810–14 közti diáklistán több helyen szerepelnek az adatai (bár ezek néhol félreérthetőek),¹⁴¹ ezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1886–87 között születhetett Sátoraljaújhelyen. 1810–11. évben 6 syntaxista praeceptor (köztanítója), 1811–12. évben pedig egy lépcsővel feljebb, 12 conjugistáé (ebből 10 nemes).¹⁴² 1812–13. évben lett bibliothecarius,¹⁴³ s 1813–14-ben pedig már contrascriba.¹⁴⁴ Az 1816-ig vezetett jegyzőkönyvben nem találni rá több adatot: a seniorságot követően, lévén, hogy ő juristaként lett bejegyezve, már kimehetett gyakorlatra. Az iskolájához és a zempléni régióhoz kötődve itt tevékenykedhetett tovább, ugyanis a fent idézett levelet 1837. szeptember 20-án immáron világi jegyzőként szignálta. Az ekkor 50 év körüli, a korban idős embernek számít, s úgy

¹³⁸ Ádám István levele (Kapos, 1837. 09. 20.) = TTREK DRK Nagykönyvtár Kézirattára (Debrecen), jelzete: R 717/20.

¹³⁹ *Uo.*, 1.

¹⁴⁰ *Uo.*, 2.

¹⁴¹ 1810–11-es tanév fordulóján (1811. febr. 5–06.) 23 (átjavítva: 25), az 1811–12-es tanévben (1812. február 3.) 25, 1812 szeptemberében 26, az 1813–14-es tanév fordulóján (1814. jan. 31.) pedig 28 éves volt a jegyzőkönyvek szerint. Ld. *Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum*, 1810/11–1815/16, 2. = TIREK SRK Levéltára (Sárospatak), jelzete: K. a. II. 21–26., 2; *Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum*, 1811/12, 2, 75. = *Uo.*, jelzete: K. a. II. 28., 2, 75, 130, 290.

¹⁴² *Tabella generalis...*, i. m., 1811/12, 2, 75.

¹⁴³ *Uo.*, 130.

¹⁴⁴ *Uo.*, 290; *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1783–1871/72 : Forrásközlés*, s. a. r. UGRAI János, közrem. DIENES Dénes, Sárospatak-Tiszaújváros, 2012, 86 = http://www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf.

tűnik, a diákkorában, feltehetően 1812–13. évben a pataki könyvtár egyik könyvéből elemelt kéziratot – büntudattól hajtva, vagy a témát érintő debreceni személyek (Debreceni Ember Pál, Komáromi Csipkés György) miatt – a Debreceni Collegiumba küldte el.

A levél borítékja, így címezése sem maradt fenn, de a levél szövegében megcélzott „Professzor” csak egy valaki lehetett: a debreceni gyűjtemények akkor igazgatója, a közös könyv-, levéltári és éremgyűjteményi anyagok vezetője, Kalós Mózes, személyében a Kollégium 9. katedráján az irodalom tanára.¹⁴⁵ Kalós Mózes 1831-44 közt volt megbízva a gyűjtemények rendezésével, és készített is több katalógust, melyeket az utána következő nemzedék egyéb rendezési terveivel, katalógusaival 1849-ben összesítettek, s ez utóbbi felmérés maradt ránk. Ebben található egy ilyen tétel: „Az 1831-óta szerzett s részint ajándékozott könyvek czimjeit magában foglaló szaporodási laistrom (Accessus Catalogus)”, melynek nyomára nem leltem a könyvtár és a levéltár kéziratai között.¹⁴⁶ A fenti levél a Debreceni Református Kollégium tanügyi iratai közé lett később besorolva, tehát valószínűleg beérkezett a küldemény, de azóta nyoma veszett. Sem a kéziratári, sem a régi nyomtatványi részlegben nem található a hiányzó melléklet, és a régi katalógusok sem, és Kalós Mózesnek sincs hagyatéka a kerületi levéltárban, sőt a Kalós korai halálát követő nagynevű utóda, Lugossy József iratanyagában sem leltünk rá.

Ha a másik oldalról közelítjük meg a kérdést, azt tudjuk, hogy Komáromi Csipkés György az 1663-ban tett végrendelete szerint kifejezetten megtiltotta, hogy a szokásos módon díszes ünnepi megemlékezést tartsanak a temetése alkalmából. A szertartás pogány vagy katolikus elemeit (siratóasszonyok, gyászév etc.) és szokásjogi szabályait az „undok gyász” szerkezettel illette. A sírverset és genealógiát tartalmazó díszablát (epitaphium) sem kérte, melyet vagy a templom falára, vagy a fejfa fej részére volt szokás függeszteni. A végrendelet 4. pontjának harmadik részében csupán annyit rögzített, hogy egy nagy követ helyezzenek a sírhely lefedésére, és arra legfeljebb a nevét róják rá.¹⁴⁷ Homokkőből készült, mára szinte elmállott tumbája az 1810-ben bezárt Dobozi-féle temetőből került elő egy, a régi debreceni jeles emberek

¹⁴⁵ BAJKÓ Mátyás, *A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora = A Debreceni Református Kollégium története*, főszerk. KOC SIS Elemér, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 165 = <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=5>; GYŐRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = Uo.*, 660. = <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=14>.

¹⁴⁶ FEKETE Csaba, *A Kollégium Nagykönyvtára: A XIX. századi állapotok = Uo.*, 439–441, 440. = <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=9>.

¹⁴⁷ Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból, közli: ifj. BÖLÖNI Sándor, *Századok* 9(1875), 280.

sírhát felkutató polgári kezdeményezés által 1907-ben. Zoltay Lajos még leírhatta, oldalán már kibogozhatatlanná váltak a szépen metszett betűk.¹⁴⁸ Az ekkor szokásos és lehetséges temetési szövegek (a temetést kihirdető halotti chárta; 1 magyar prédikáció és 1 latin oratio a háznál, illetve 1–1 a temetőben; verses köszöntők és énekek a kántor vezetésével a temetéskor; a gyászévben külön kiadvány a Collegium diákjai és a környék lelkészei részvételével; a prédikációk kiadása, etc.) helyett a ceremónia egyszerűségét és dísztelenségét várta el a végrendelet hagyója.

Debrecenben 1678–1686 kötött az egyházi és világi vezetők (főbírók, lelkészek és professzorok) egy egész generációja távozott az élők sorából, és majd mindegyik alkalmából kiadtak egy tisztelegő kötetet, vagy egy prédikációt. Kivéve Komáromi Csipkés esetén? Vagy nem maradt ránk, talán az utóbbi. Annyi bizonyos, hogy a fenti végrendelet a családon kívül az Ecclesia, a Schola, a Prédikátorok és Mesterek, az Ispotály, a könyvnyomtatás, a sárospataki és debreceni könyvtárak részére egyaránt rendelkezett meghatározott összegről.¹⁴⁹ A város meghatározó alakja volt, és a hagyatékából mindenki részesült. Lehetetlen, hogy ha nem a végtisztesség adásakor, de akkor az emlékezéskor ne állítottak volna neki emléket, legalább könyvkiadással, emlékező kötetel.

Az egész szertartásról sem tudunk semmit. A városi jegyzőkönyv 1678. október 3.-a után csak október 17.-én tartalmaz bejegyzést.¹⁵⁰ Az egyházmegyei és egyházkerületi jegyzőkönyvek szintén nem rögzítettek semmit, pedig Komáromi Csipkés mint egyházmegyei főjegyző kézvonását és aláírását ott találjuk az 1664–1677 közti idők iratain végig. Csupán a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy ha a kért egyszerű, dísztelen módon járt el a város a vezető lelkésze temetésekor, akkor is volt prédikáció és kórusének. Adebreceni püspök Nógrádi Mátyás, aki egyben az egyházmegye esperes is volt, mondhatta a temetési beszédet, illetve a többi debreceni szolgatárs is (Keresztúri Bálint, idős Köleséri Sámuel, Kabai Bodor Gellért)biztosanszerepelt valamilyen módon.¹⁵¹ A halál pontos dátumát is csak egy másik beszédből ismerjük: Kabai Bodor Gellértnek a debreceni főbíró, id. Dobozi István felett mondott temetési prédikációjából, ahol a Debrecen egéről csak nemrég

¹⁴⁸ ZOLTAY Lajos, *A Czegléd-utcai temető római kori síremléke és Méliusz sírköve*, Debreceni Képes Kalendárium 35(1935), 125. Sokáig a Déri Múzeum előtt a Püspöki palota hátsó részén volt látható; jelenleg a Dorottya utcai katonai sírkertben (*Hősök temetője*) állja az idők viharát 9 másik korabeli társával.

¹⁴⁹ Komáromi Csipkés György végrendelete..., i. m., 279.

¹⁵⁰ *Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek*, ld. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen), IV. A. 1011/a, 20. k. (1678–1680), 1678. 10. 03.

¹⁵¹ BAKÓCZI, *A debreceni ev. református egyház lelkipásztorai...*, i. m., II, 35.

lehullott két csillag metaforával szerepel a két főember, Dobozi és Komáromi Csipkés halálozási dátuma.¹⁵² Kiszámolható, hogy a lelkész halála csütörtökre esett. Egy másik debreceni lelkész, idős Köleséri Sámuel esetében tudható, hogy az előkészületekre nem is kellett több 2 napnál (mivel nem fejedelemt temettek, nem kellett a főúri reprezentációra különösképpen ügyelni, s ennek megfelelően hosszas előkészületeket tenni),¹⁵³ illetve a debreceni városi törvények szerint pedig a temetést szombaton vagy vasárnap délelőttre rögzítették.¹⁵⁴ Így Komáromi Csipkés Györgyöt legkorábban 1678. október 8–9.-éntemethették el.

Az külön érdekessége a tolvaj könyvtáros adatának, hogy egy diákot, egy fél éve tógátust (1678. január 12. óta) szerepeltet a szertartáson.¹⁵⁵ Debreceni Ember Pál tehetséges diák volt, ez kétségtelen (négy csoportot tanított köztanítóként, minden szintet végigjárva), de akkor is szokatlan eljárás lenne/lett volna, hogy egy diák szóljon a temetésen egyéb egyházi és világi tekintélyek mellett: sem magyar, sem latin nyelven nem valószínű. Az viszont elképzelhető, hogy a pataki diákkönyvtáros megállapítása szerinti „*Halotti Beszéd*” szóhasználat esetleg egy emlékbeszéd lehetett. Az 1678-ban köztanítóvá váló Ember Pál akár a collegiumi évnyitón, közvizsgán szokásos latinnyelvű beszédként meg is tarthatta azt 1679 elején. Ilyen iskolai beszédet ismerünk többet is a korból, pl. Apácai tanári beköszöntő beszédét Gyulafehérváron 1653-ban;¹⁵⁶ vagy Kocsi Csergő Bálintnak a rektori megnyitó beszédét 1681 szeptemberében Pápán.¹⁵⁷ A műfaj szerinti párja azonban éppen ebben az időben az a csak rövidebb formában fennmaradt latin megnyitó beszéd, melyet Kocsi Csergő Bálint mondott el 1681-ben, s melynek választott témája az volt, hogy nem kell a nagy emberek elestében megütközni, mely azokról szólt, akik a „hitben hajótörést szenvedtek”.¹⁵⁸ A szónok szabad témaválasztását, s annak aktualitását a beszélő helyzete ékesen mutatja. Az 1681. soproni országgyűlés, mely április és december közt állt fenn, végül garantálta a protestánsok vallásszabadságát, de voltak

¹⁵² KABAI Bodor Gellért, *A jó előjáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés*, [halotti beszéd id. Dobozi István főbíró felett], Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMKP 2094), A2v. Idézi lapszám nélkül: BAKÓCZI, *A debreceni ev. református egyház lelképásztorai...*, i. m., 352.

¹⁵³ *Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Eruditissimi Viri, Domini Samuelis Keoleséri*, [halotti versek id. Köleséri Sámuellelett], Debrecen, Töltési, 1683 (RMK II, 1517).

¹⁵⁴ HERPAYGábor, *Istentiszteletek Debreczenben a multban*, Debreceni Képes Kalendárium 15(1915), 80–81.

¹⁵⁵ SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., 321, 2854. sz.

¹⁵⁶ RMK II, 785.

¹⁵⁷ Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13. közvizsgálaton, kiad. MOKOS Gyula, *Dunántúli Protestáns Lap* 4(1893/1), 6–8, 4(1893/2), 27–29. A forrás helyét, pontos könyvészeti leírását ez a „forrásközlés” nem adta meg.

¹⁵⁸ *Uo.*, 7.

olyanok, akik ezt nem várták meg, s katolizáltak vagy elhagyták az országot s nem tértek haza. A biztatást, a mégis megállást a hitben, ezzel a beszéddel kívánta erősíteni a fiatal, gályarabságból hazatért rektor a tárgyalások közepén, szeptemberben. Olyan, a közhangulatot érintő témát vett tehát fel, amelyről a Dunántúl kálvinista mezővárosában a diákságnak érdemes volt egy eligazító beszédet tartani. Így tehette ezt akár Debreceni Ember Pál is egy másik esetben az ország keleti felén.

Így vagy úgy, temetési beszédként vagy emlékbeszédként, unikális jelenségnek lehattunk volna tanúi, ha ez a kéziratos méltató beszéd ránk maradt volna: a híres személy parentációja, ennek teológiai exegézise és irodalmi formája miatt. Forrás híján csak annyit rögzíthetünk, hogy Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövege több úton kerülhetett Patakra: a Komáromi Csipkés-családon és a Szatmári Paksicsaládon keresztül. A Csipkések is őrizhették, vagy leírathatták maguknak, ahogy pl. Ember Pál régi barátja, tanárkollégája, id. Csécsi János felett Patakon elmondott búcsúztatóbeszédet a parentált fia, pataki professzor, if. Csécsi János őrizte meg, kéziratos másolatban.¹⁵⁹ Ennek autográfját nem ismerjük, Ember Pál fennmaradt kézírataiban utalás sincs rá. A városi lelkész és professzor unokái közül a főág Biharban maradt, de Abaúj, Bereg, Borsod, Heves, Máramaros, Ugocsa, Zemplén, Nógrád megyében is otthonra talált a Komáromi család egy-egy ága, s rajtuk keresztül is bejuthatott Patakra az ominózus beszéd.

De mégis sokkal valószínűbb, hogy a Szathmári Paksiak őrizték meg ezt a szöveget. 1734-ben Erdélyből visszaköltöztek Patakra, s bár debreceni águk is lett (pl. Szathmári Paksi István, debreceni professzor személyében). Debreceni Ember Pál kézíratainak nagy része a család pataki ágának hagyatékaként került a Bodrog-parti Athénba, melyeket 1790-ben bevételezett s rendezett Szombathi János, a kollégium tudós könyvtárosa (ld. még alább). Vagyis a kézirat 1678 és 1790 között a családdal együtt vándorolhatott, és csak mintegy 20 esztendő tölthetett a pataki könyvtárban, amikor az 1812–13-as iskolai évben a diákkönyvtáros, Ádám István kiemelte az egyik kötetből (mely akár Ember Pál hagyatékából is származhatott), s magával vitte. A kézirat ismét negyedszázadot töltött magántulajdonban, majd a debreceni kollégiumi könyvtárba kerülve nyoma veszett: jobb esetben csak 200 éve lappang.

¹⁵⁹ DEBRECENI EMBER, *Halotti beszéd...*, i. m. = TIREK SRK Nagykönyvtár Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Kt. 205/6.

Kézírtos prédikációk

Ez a részelemzés a B) melléklet magyarázata. Az utóbbi rész ugyanis egy táblázatot foglal magába, mely egy 17–18. század fordulóján élt magyar kálvinista lelkipásztor kéziratban fellelt beszédeinek az adatait összesíti. A táblázat száraz adatai öt oszlopba rendezve jelenítik meg, hogy Debreceni Ember Pál 1678–1708 között hol, mikor, milyen igehelyről prédikált, s ha van annak önálló címe, vagy egyéb külső, formai jellegzetessége, azt is feltalálhatjuk, s legvégül pedig ennek a szövegnek a forrását, raktári jelzettel, lapszámmal. Első látásra nem egy szívet melengető látvány 30 év lelkészi termésének ilyen formális összesítése. Ez az elemzés ennek a statisztikának a szépségeit hivatott feltárni azon okból kifolyólag, hogy ilyen jellegű adatsor ritkán jelenik meg a magyar kutatásban (nem bármilyen elfogultság, hanem egyszerűen csak forráshiány miatt), és tanulságai pedig, úgy vélem, a korszak prédikációelméletét, még inkább annak művelődéstörténeti háttérét relevánsan szólaltathatják meg.

A kora újkor (16–18. század) angliai vagy német beszédeiről a 19. századi szövegkiadások óta már végtelen mennyiségű adatközlés látott napvilágot, köszönhetően a kiváló forrásadottságoknak. Kiadták már számos válogatást angliai beszédekből,¹⁶⁰vagy éppen a német barokk temetési beszédek katalógusát.¹⁶¹ De a primér szövegkiadásokon és a bibliográfiai tételeken túl a nyugat-európai források olyan mélyfúrásokra is nyújtanak lehetőséget, mint pl. egyetlen személy életmű kiadása vagy egyetlen falu spirituális életének rekonstruálása prédikációk és kontextusuk bevonásával.¹⁶²

A magyar viszonylatokban azonban az is jelentős eredménynek számít, ha meghatározható egy szöveg primér kontextusa.¹⁶³ Ha nem szövegekhez keresünk adatokat, hanem fordítva, a források utalásai mögött keressük az elhangzott beszédet,

¹⁶⁰ William F. MITCHELL, *English Pulpit oratory from Andrewes to Tillotson: a study of its literary aspects*, New York, 1932; Uo., 1962;² John CHANDOS, *In God's Name: Examples of Preaching in England from the Act of Supremacy to the Act of Uniformity, 1534-1662*, London, Indianapolis, New York, 1971.

¹⁶¹ Werner WELZIG, *Predigten der Barockzeit. Texte und Kommentar*, Wien, 1995.

¹⁶² Áttekintésül ld. *The English Sermon revisited. Religion, literature and history 1600-1750*, eds. Lori A. FERRELL, Peter McCULLOUGH, Manchester, New York, 2000 (Politics, Culture and Society in Early Modern Britain); CSORBADÁVID, *A 17. századi református prédikációk nemzetközi kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban : Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, Cs. D., et al., Debrecen, 2009 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 113–183.

¹⁶³

arra is akad példa, ilyen a szászéki ülésrendi vitája. Tudjuk, hogy Debrecennek a 17. században mindig több lelkésze volt, s a debreceni évkönyvekből látszik, hogy nem mindig ugyanaz beszélt a nagyobbik templomban, s eleve bizonyos sorrendben szolgáltak: ezt onnan derült ki, mivel ebből a helyzetből konfliktusok szövődtek, amit a városnak, s részint az esperesnek kellett elrendeznie.¹⁶⁴ Néhány esetben viszont mindkettőt ismerjük: nemcsak a szöveget, hanem azt is, hogy egyes kálvinista prédikátorok textusai hol és milyen kontextusban hangzottak el, mivel akkurátus módon egy-két évnyi beszédjük mellé feljegyezték azok helyszíneit s dátumait.

Idős Köleséri Sámuel, váradi tanár, majd Tokajból az ellenreformáció miatt menekült lelkész Debrecenben talált otthonra, s még az első évben kiadta válogatott beszédeit. Ezek egymáshoz sem textusválasztásban, sem az elmondás helyében, idejében nem illeszkednek: azaz az *Arany alma* című kötete olyan válogatott prédikációkat tartalmaz, amelyek puritán lelki értelmezést nyújtanak a bibliai kegyes emberek példáit állítva az olvasó elé.¹⁶⁵ Komáromi Csipkés György debreceni lelkész az *Igaz hit* című kötetében olyan beszédeket adott ki, melyeket 1658–1664 között mondott el.¹⁶⁶ A szövegek az előző példával szemben tematikus elrendezésűek, és a kiadványban is sorban vannak szedve. Ebből egyértelmű a következtetés, kellett, hogy legyen olyan istentiszteleti forma (műfaj), ahol tematikus, vagy egy problémát elemző kurzust tartva magyarázhatta végig a lelkész pl. az Úri ima elemzését vagy a *Heidelbergi Kátét* etc.¹⁶⁷ Apafi fejedelem udvari lelkészei precíz emberek lehettek: Tófeus Mihály zsoltármagyarázatai előtt általában ott áll a dátum, s a helyszín, innen tudjuk, hogy 1679-83 közt hangzott el a teljes 150 zsoltár magyarázata. Itt is kellett, hogy legyen olyan alkalom, amikor a lelkész csak bibliamagyarázatos alkalmat tartva ezt megtehetette. Míg azonban Komáromi Csipkés György esetén ez rögzíthető, s a naptár alapján végigszámolható, hogy Debrecenben ennek fix helye volt a heti liturgiában (minden héten kedd s csütörtök délután, kivéve az ünnepeket vagy egyéb extrém helyzeteket),¹⁶⁸ addig az erdélyi fejedelem udvari papja már ugyanezt a módot követve, de a vándorló udvartartással együtt számtalan helyen kellett, hogy tegye. A

¹⁶⁴ TAKÁCS István, *Debreceni diárium* [1680–1695], kiad.: CSÜRÖS Ferenc, *Történelmi Tár* 1910, 40, 54, 59, 65.

¹⁶⁵ Id. KÖLESÉRI Sámuel, *Arany alma, azaz 30 prédikáció*, Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I, 1144).

¹⁶⁶ KOMÁROMI Csipkés György, *Igaz Hit, az az, Olly CCXLI. Magyar Predikaciok, Mellyekben A' Keresztyéni igaz Hitnek és Vallásnak minden ágazati (...) bé-foglaltatnak*, Szeben, Szenci Kertész, 1666 (RMK I, 1042).

¹⁶⁷ CSORBA Dávid, *Komáromi Csipkés György, a „megtévelyodott Notarius” = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban (Prédikáció, meditáció és imádság)*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, *Studia Litteraria* 52(2013/3–4), 108–145.

¹⁶⁸ UŐ, *A zászlós bárány nyomában...*, i. m., 164–170.

debreceni városi lelkész esetén, ha kimaradt egy időpont, annak okát a lelkész habitusának változásában vagy testi bajában rekonstruálhatjuk,¹⁶⁹ Tófeusnál azonban ez már nem a lelkészhez igazítva ábrázolható, hanem az udvar szeszélye alapján. Az udvari lelkész együttmozgott a mindig vándorló fejedelmi udvartartással, s éppen ott aludt, szolgált, ahol megszálltak, s akkor, amikor a főúr egyéb elfoglaltságai nem akadályozták meg a rendet. A következő udvari lelkésze Apafinak Tófeus veje, Nagyari József már kénytelen volt urával menni a háborúba is: fennmaradtak az 1681–83 közti időszakban rögzített beszédei, amikor Apafi fejedelemmel a magyarországi török táborba kellett szállnia, s udvari módon szólnia, a sereg s az úri nép előtt.¹⁷⁰

Jelen esetünkben annyival több ez az adattár, mint kálvinista kortársai esetén ez megrajzolható volt, hogy Debreceni Ember Pálnak több kéziratos kötete maradt fenn, s ezek más-más rendszerrel tartalmazzak összesített beszédeket. Azaz nincs ugyan lehetőség teljes életmű-analízisre, de a lelkész prédikátori hagyatéka alkalma arra, hogy rálássunk részint a hagyaték belső rendjére (arra, amit felmutat, s arra, amit elrejt, ami eltűnt), részint pedig annak művelődéstörténeti hátterére, érintve azokat a problémákat is, amelyeket az imént műfaj-, liturgia- és mikrotörténeti aspektusból már említettem. Az elemzésem tehát formai jellemzőkön alapul, és mégis nagyobb távlatokat ígér. Egy paradoxonnal megfogalmazva: prédikáció szövegek nélkül a prédikálás kontextusát kívánom jellemezni, hogy érzékeltessem, mi az értelme és tétje egy 17. századi református lelkész prédikációs statisztikájának.

A debreceni és a pataki kollégiumi nagykönyvtárak kéziratárai összesen 7 Ember Pál-kötetet tartalmazzak,¹⁷¹ melyeket már röviden jellemzett Harsányi István 1915-ös cikkében. Ember Pálnak ismerjük ezentúl még egy kéziratos kötetét, a Pápán őrzött naplóját, de az nem tartalmaz saját prédikációkat.¹⁷² A fentiek közül Harsányi korában még csak 6-ot katalogizáltak, a 7.-nek azóta van jelzete, de ez csak halotti beszédeket tartalmaz, zömmel a lelkész losonci korszakából, és Révész Kálmán hagyatékából került be 1890 után.¹⁷³ Az említett kötetek nagyjából egy szövegcorpus köré szerveződött elemzéseket tartalmazzak (bibliai könyvek, pl. Máté, Márk, Thesszalonikai levél, vagy a Heidelbergi Káté kapcsán), s van ezek közt két olyan kötet (Kt. 261, 1677), melyek vegyes szövegekből épülnek fel (az egyik kötetbe újszövetségi

¹⁶⁹ CSORBA, *Komáromi Csipkés György*..., i. m., ???.

¹⁷⁰ Nagyari József tábortól prédikációi (1681–1683), kiad. GYÖRI L. János, Debrecen, Kossuth, 2002 (Csokonai Könyvtár. Források. (Régi kortársaink), 9), 4.

¹⁷¹ Debreceni Ember Pál prédikációi, i. m. = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, R 552; TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 261, 262, 263, 264, 1677.

¹⁷² CSORBA, *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója*..., i. m.

¹⁷³ TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 1677.

exegézis és Heidelbergi Káté is került, a másik igazi miscellanae). Több kötet első lapjain olvashatók a keletkezési körülmények, datálás adatai: Kt. 262 (Hotyka, 1693. márc. 4.-től 1696), Kt. 263 (Szatmár, 1701 – Debrecen, 1705), R. 552 (Debrecen, 1704-5), Kt. 1677 (Szatmár, Diószeg – Debrecen, 1705. dec. 3.), Kt. 261 (Szatmár, Debrecen – Liszka, 1705. okt. 19.), s ezekből több a szatmári vész után készült újraírt jegyzet (Kt. 261, 263, 1677). 1703. szept. 28.-án történt meg a város felégetése, s ekkor kellett gyorsan a házakból kimenekülni. Ember Pál egyik fennmaradt levele azt jelzi, hogy nem vitt mindent magával, hanem elzárt bizonyos dolgokat egy raktárban, melyeket megkísérelt visszaszerezni a város kifosztó kurucoktól. Ezek után pedig a kötet előszavak alapján megállapítható, hogy másolatokat készített az egyháztörténeti gyűjteménye darabjairól, és ekkor készültek ezek a kis kötetek is. Ide másolta be ugyanis tematikus rendezésben a bibliamagyarázatos beszédeit, melyek különböző korban és helyen születtek.

Debreceni Ember Pál a jelen ismereteink szerint 1678-ban mondhatta első, ma már szövegében nem ismert beszédét, Komáromi Csipkés György búcsúztatójaként, s 1709-ban a lista szerinti legutolsót. Ismerve a kora újkori magyarországi protestáns oktatási rendet, valószínűleg nem ez volt a valós első megszólalása, ugyanis a legációk alkalmával korábban is mondhatott beszédet, tarthatott könyörgéses alkalmat, vagy prédikálhatott egy felsős, tógás diák. S nem ez lehetett az utolsó beszéde, hiszen a jelenlegi ismereteink szerint haláláig lelkeszként szolgált. Jelenleg azonban a forrásaink alapján ezekről a fenti határpontokról van információnk.

A mellékletben közölt táblázat adatai - mely ebből is látszik, hogy nem lehet teljes -, 264 prédikációt sorolnak fel. Ez egy átlagos életpályához mérten is kevés. Elegendő kortársainak eseteit felidézni. Sajószentpéteri István 16 évig várt, hogy megjelenjen egy kötete, s annak előszavában azonnal jelezte – mintegy az olvasói támogatásra apellálva –, hogy vannak még vmi 2000 notacskaim (jegyzeteim, feljegyzéseim, s nem dalaim értelemben).¹⁷⁴ Mivel a felszentelése 1679-ben volt, ezt pedig 1697-ben írta, tehát 18 év alatt 2000 beszéd, évi 120 prédikációt és szövegmagyarázó elemzést jelenthet. Diószegi K. István, egy nehéz sorsú szegénylegény, árvagyerekként a város költségén tanult, kántorizált éveken át, mire 25 éves fejjel jutott oda, hogy külföldre indulhasson. Doktorátust szerzett, hazatért, több helyen szolgált, majd biharmelléki esperesként halt meg. *Ki-osztatott Talentum* című első kötetének előszavában örökítette meg az élettörténetét, s ő is hasonló

¹⁷⁴ SAJÓSZENTPÉTERI István, *Táncz pestise*, Debrecen, Vincze, 1697 (RMK I, 1501).

termékenységre utalt, mint az előbb említett lelkész. Szövegei 4 crudában (bekötés nélkül), 2000 beszéd, s a bű népű ekklézsiában nem maradt ideje ezeket sajtó alá rendezni.¹⁷⁵ Summa summárum, Ember Pál összes fennmaradt beszéde egy évi termést ha kitesz, ilyen módon tehát nem reprezentatív.

A mellékelt táblázat fősorai alapján látható, hogy ugyan a tág keret 30 évet mutat, de a beszédek jelentős része 1693 ősze és 1705 ősze közt, csak 12 évnyi keresztmetszetben maradt ránk. Azaz a fiatal- és az időskori időszak beszédei hiányoznak. A korai periódusban Ember Pál a debreceni Collegium senioraként, a legmagasabb diáktiztség képviselőjeként került Patakra (1683), a Thököly Imre által harccal visszaszerzett felső-magyarországi, ismét kálvinista iskolavárosba. A változó politikai események néhány év múlva ismét vándorbotot adtak a diákság kezébe (1687), s Ember Pálnak ebből a korszakának is a legvégéből maradtak ránk szövegek: az első 10 év feljegyzései teljesen elvesztek. A határpont az, amikor már a losonci gyülekezet hívja, s még egyszer visszamondja ezt (1694), majd végül beadja derekát, s 1695 húsvétján megtartja beköszöntő prédikációit.¹⁷⁶ Innentől, úgy tűnik, békésebb időszak köszöntött a lelkészre: 1695–1701 Losoncon, 1701–3 Szatmár városában, 1704–5 Debrecenben szolgált, s zömmel ezekből az időkből maradtak ránk a beszédei.

Ezt a listát végigtekintve jónéhány speciális esetet láthatunk. Losoncon külön istentiszteleten köszöntik a peregrinációba induló Bagosi Mártont, mint a gyülekezet hosszú idő után első egyetemista diákját.¹⁷⁷ Ember Pálnak többször is menekülnie kellett (mindegyik esetben a Rákóczi-féle háborús helyzet űzte el), s a köztes intervallumokban más helyeken is élt és szolgált, így pld. Diószegen (Nógrádi Mátyás püspök, ill. Diószegi Kis István esperes-püspök templomában). Egy távoli nagyvárosban is prédikált egy ízben, mégpedig Gyöngyösön (ahol Otrokocsi Főris Ferenc, a rekatolizált egykori gályarab is lelkészkedett református korában 1681–87 közt),¹⁷⁸ ennek az okát pedig a korabeli ünnepfelfogásban kereshetjük. A nagy vallási ünnepeket 3 napos ünneprendben tartották, és szokás volt a Karácsony, Húsvét, Pünkösd 2-3. napját meghívott lelkésszel betölteni (ahogy ma az evangélizációs vagy bűnbánati alkalmakon gyakoroljuk).

A debreceni periódusban látni egy ennél is különlegesebb helyzetet: 1704 karácsonyán, már debreceni lelkészként Ember Pál visszament a háborús helyzetben

¹⁷⁵ DIÓSZEGI KIS István, *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1229).

¹⁷⁶ TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 262, 55–64; 65–72; 268–277.

¹⁷⁷ *Uo.*, 318–323.

¹⁷⁸ ZOVÁNYI, *Lexikon*, 446.

lévő, felégetett, elpusztított Szatmár városába, és karácsonyi vigasztaló prédikációt tartott régi híveinek a Szőlőhegyen. Németit a város döntése alapján maguk a helyiek égették fel taktikai okból, Szatmár városát a kurucok szállták meg, s ostromgyűrűbe fogták a várba szorult német katonaságot. A várostól keletre, a folyó túloldalán maga a vezérlő fejedelem állította fel a sátrát, s innen irányította a tiszai hadjáratot.¹⁷⁹ A lakosság a Szőlőhegyre menekült ki, Ember Pál is itt szolgált annak idején a híveinek, s itt hangzott el a családi legenda által fenntartott temetési beszéde, amelyben megjövendölte a Rákóczi-szabadságharc bukását.¹⁸⁰ (Ez a beszéde a csak halotti prédikációkat tartalmazó kötetében nem található meg, tehát az sem az életmű összes ilyen műfajú szövegét rögzítette, hanem csak a losonciakat.) Innen hívták el a debreceni cívisvárosba, szülőföldjére haza, s ide tért vissza 1704–5 fordulóján lelki támaszt nyújtani. A városi előljárók, Dobozi (II.) István, Komáromi Csipkés (II.) György intézték, hogy hazatérjen Debrecenbe szorongatott helyzetéből, sőt egyedül neki létrehoznak fizetéssel, szolgálati lakással egy önálló lelkészi státust,¹⁸¹ s ő maga biztonságban van: de a karácsonyt a menekülni nem akaró / nem tudó régi gyülekezet tagjaival ünnepli, megható jelenet.

Ha az átlagos hétköznapi rend alkalmaira tekintünk rá, észrevehető, hogy a maihoz képest rettenetesen nagy volt egy kora újkori lelkész leterheltsége. Érdeemes megvizsgálni ebből a szempontból a legteljesebbnek tűnő, adatgazdag éveket (1699–1704). Ebből az időszakból maradt fenn Ember Pál tollból pontos lista a halotti prédikációkról, a bibliamagyarázatok és külön a vasárnapi alkalmakról. Az egyházi év liturgiai rendjét rögzítik ezek az adatok, látható, hogy az ünnepi beszédek nem csúsztak el az idő árján, és adventtől adventig a jeles napok prédikációi fennmaradtak. Megőrződtek ezentúl az ó- és újév, de az úrvacsorás istentisztelet szövegei, és nevesebb közösségi alkalmak eseményei (a losonci két búcsúbeszéd, a szatmári beköszöntő, a diákköszöntő, a szatmári szőlőhegyi gyülekezetnek tartott karácsonyi beszéd).

Mivel egy típusból több is maradt fenn, kijelenthető, hogy Ember Pál ünnepi textusai is egyéniek voltak. Alig van ismétlődés két húsvéti beszéd alap igehelyében, kivéve az úrvacsorás istentiszteletnek azt a szakaszát, ami az asztalhoz hivatkozó panele lehetett Ember Pálnak, mivel 3 variációt is találtam belőle (ld. C) melléklet). Olyan eset is van, hogy a textus megegyezik, mint az újévi esetén (Zsolt 65,12), de maguk a

¹⁷⁹ ESZE, II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata, i. m..

¹⁸⁰ CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 198.

¹⁸¹ HERPAY GÁBOR, *A debreceni ref. Ispotály története 1529–1929*, Debrecen, 1929.

szövegek teljesen eltérnek. Ez a megoldás pedig nagyon fárasztó lehetett: minden esetben új beszédet írni és mondani. Felteszem, hogy ebben a döntésben nemcsak a lelkész alkata és személyes választása van benne, hanem az élénk gyülekezet visszhangja is: a nagyünnepekkor sem lehetett ugyanazt a puskaport ellőni. Már pedig egy kora újkori beszéd nem 15-20 percig tart, mint manapság, hanem félóra s negyvenöt perc, katolikus testvéreknél vagy ádázabb, lelket vizsgáló prédikátoroknál akár elérhette az 1 órát is. Ennek megfelelően a beszéd felépítése precíz, több pontból álló rendszerben, számos idézettel, bibliai, szakirodalmi, történelmi és egyéb utalással telítve, komoly felkészültséget igényelt egy ilyen beszéd megalkotása.

A lista adataiból kiolvasható, hogy milyen gyakorisággal kellett megszólalnia a kora újkori tiszteletes uraknak. Ha önálló lelkésze volt a gyülekezetnek (Patak, Losonc), akkor prédikált vasárnap kétszer, hétköznapi lectio continua módra végigmagyarázott egy bibliai könyvet két délutáni alkalmon, és temetett szombaton, emellett szolgálhatott még min. egyszer valamilyen speciális esetben (Losonc esetében a filián Tugárban). Ha nagyvárosban élt (Szatmár, Debrecen), akkor megosztotta a lelkésztársaival a feladatokat (előbbi helyen 2, utóbbinál ez 4-5 lelkészt jelentett), de azok nem lettek kisebb számúak, csak immáron egyetlen kurzus sem tartozott egy emberhez. Az látszik ugyanis, hogy míg Losoncon elkezdett egy lectio continuát több könyvből, Szatmáron már csak egy könyvvel kellett ezt végeznie, Debrecenben azonban hol ezt, hol azt a kurzust folytatta. Mondhatná a kritikus olvasó, hogy hiányosak az adatok, és tévedhetek a következtetéssel. De elég megnézni Ember Pál diákkori naplóját (*Wade mecum*), amely éppen egy ilyen közös bibliamagyarázatot rögzített, amikor 3 lelkész osztotta meg a heti 2 alkalmon, és nem volt benne különösebb szervezett rend, hogy mikor ki következett (legalábbis nem látunk rá, hogy mi alapján döntöttek és kik erről).¹⁸²

És akkor még nem említettem azt, hogy a lelkész nemcsak a szószéken állt meg, hanem egyéb feladatai is bőséggel akadtak. Éppen a legadatgazdagabb periódusból tudjuk, hogy Debrecenben a heti 4-5 kötelező alkalom mellett számos egyéb munkával bízták meg: diáktörvény átírása, könyvkiadás és korrektúra, Bibliafordítás exegézise, és az önálló egyháztörténeti kutatás. Mindez egy saját gyülekezettel megtévezve, kis családdal, és ebből következően számos testi bajjal. Nem csodálható, ha ezek után az 50-es évei végén meghalt lelkészt a lizskai gyülekezet krónikása „igen öreg embernek” látta. Ember Pál prédikációinak

¹⁸² Erről bővebben ld. CSORBA, *A zászlós bárány nyomában...*, i. m., 167.

referenciális jegyzetei alig vannak, kivéve az idővel egyre gyakrabban előforduló „beteg voltam”-típusú, a dátum mellett megjelenő utalásai. A nem panaszkodónál pedig a kevés is sok.

A Zempléni protocollum esküformái

A Debreceni Református Kollégium állományában található Debreceni Ember Pál saját könyvtárának egyik példánya egy csonka kötet.¹⁸³ A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában napvilágot látott egyházi 1642-es kánonok ismert kiadvány, gyakran találkozunk vele könyvtárak régi könyves részlegében, és a 17. századi kálvinista lelkészek könyvkatalógusaiban. A belső táblán legfelül olvasható a tulajdonos bejegyzése („Ex Libris Pauli Ember Debreczeni”) és ismert szimbóluma a 111. zsoltárból („Arcanu[m] Jehovahae adest reverentibus ipsum”). Az egyházi törvényeket, egykor két kolligátumban tartalmazó kis kötet történetéről részletesen a MKsz hasábjain írtam, jelenleg egyetlen filológiai kérdést vizsgálok: a kötetstáblák szennylapjain s az előzéklapokon található megjegyzések kéziratos hagyományát. Az itt olvasható feljegyzések ugyanis bekerültek az Ember Pál által szerkesztett, majd Lampe neve alatt kiadott *Magyarországi református egyháztörténetben*, és természetesen ennek kézírataiban szintén megtalálhatóak.

Az első tábla előtti előzéklapokon Ember Pál kézírásával jegyzett szövegeket találunk, kétfélet. Az elsőként olvasható szöveg az első előzéklap rectóján található „*Formula Juramenti, quae in nostris Eccl[esi]is observatur...*” kezdetű latinnyelvű felirattal, de magyar szöveggel, s folytatódik ennek hátlapján, s zárul egy latin forrásmegjelöléssel: „*Ex Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis*”. A másik szöveg ennek mintegy folytatásaként, ekként hangzik: „*Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E. P. a Lißkai Templomban. A[nn]ő. D[omini]. 1683. S[aros-]Pataki Praedikátorságomb[a]n.*” A második előzéklap rectóján pedig egy teljes latin bejegyzés látható, „*Formulae, Tempore ordinationis...*” kezdettel, három pontban, mely az előző utalásnak, az 1683-as beiktatásnak a formuláit és résztvevőit jegyzi le.

¹⁸³ *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi...:Az edgyházi jó rend-tartásoknak irot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak...*, Várad, Szenci Kertész, 1642 (RMK II, 612; RMK I, 1731; RMNy 1975) = TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 1021.

A zempléni egyházmegye jegyzőkönyvére való utalás gyakran előkerül az egyháztörténetben, ezeknek a kéziratos jegyzeteknek a hatását ott is kereshetjük, de előbb célszerű megvizsgálni a referenciát. Dienes Dénes, sárospataki teológiai tanár és gyűjteményi igazgató szerkesztésében 2001-ben már napvilágot láttak a tiszáninneni jegyzőkönyvek, s köztük a keresett zempléni, amit Miskolci Csulyak István rendszerezett és folytatott az esperessége idején.¹⁸⁴ A keresett formulák is részben hozzá kötődnek a kötet függelékében találhatóak: az Ember Pál könyvecskéjében lévő latin című, magyar szövegű eskü a zempléni egyházmegye anyakönyvében két nyelven, latinul és magyarul is szerepel, az előbbi leírása Dienes szerint az említett espereshez kötődik, Miskolci Csulyak kézírását mutatja, a magyar nyelvű annak korabeli fordítása, személyhez nem köthető.¹⁸⁵ Debreceni Ember Pál ezek szerint a zempléni anyakönyvből kiírta a lelkészi esküforma latin címét, majd annak a magyar szövegét. A 2001-es kiadás korszerű olvasatot közlő szövege helyett a protocullum eredeti szövegét közöljük betűhíven, és mellé Ember Pál kéziratos lejegyzését.

A zempléni jegyzőkönyv esküszövegei két irányban öröklődtek Ember Pálnál: az RMK 1021 előzéklapjain olvashatjuk a magyar nyelvűt, míg az egyháztörténet kéziratos változataiban és a kiadott Lampe-féle műben a latinnyelvűt. Előbb a magyar, majd a latin szöveghagyományt vizsgáljuk meg.

A kis könyvben Ember Pál megtartotta a zempléni jegyzőkönyv latinnyelvű feliratát, a saját átiratában, szó, vagy értelmezési hangsúly nem változott meg, csak az ő stiláris átirata és rövidítésjelölései mások, mint a hozzá képest egy emberöltővel korábbi szövegé.¹⁸⁶ A jegyzőkönyvben itt előbb következik az „Ego. N. juro per Deum vivum verum & aeternū[m]...” kezdetű latinnyelvű esküszöveg (ld. ezt itt később), majd két, egymástól kis mértékben eltérő magyar változata egy latin magyarázó felirattal.¹⁸⁷ Az első változat gördülékenyebb, lazább; a második nehezkesebb, formálisabb. Egy példa hadd álljon itt erre, a kezdőmondataik: a) variáns, „En N. esküszöm az igaz Istenre, ki Atya Fiú es Sz[ent]. Lélec, hogy ez mai naptul fogvan, holtom napjai, az Egyhazi rendben valo életben es tiztben meg maradoc...”; b) variáns

¹⁸⁴ *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*, szerk., utószót írta: DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001 (Milleneumi magyar történelem, Források).

¹⁸⁵ *Uo.*, 379–380, 429.

¹⁸⁶ „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl(esi)is observatur, et exigitur ab iis, qui in Ministerii Verbi Dei societatem praemisso examine per manuum impo(siti)onem recipiuntur.” Ld. Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. = TIREK SRK Levéltára (Sárospatak), jelzete: Kgg. I. 3/a., 4.

¹⁸⁷ „Juramentum in Ecclesia Dei usurpatum, quo ordinandi tempore ordinationis suae se se & Deo, et Ecclesiae ejus obstringunt.” (*Uo.*, 5).

(„Alia formula” néven), „En. N. esküßöm az igaz, élő es örök Istenre, az ki atia, fiu, es ß[ent]: Lélec, hog’ ebben az Isten igejénec ßolgálatiábā[n], melre az Cr[istu]s Jesus aniaßentegyhazaban, az Ap[osto]loc idejétől fogva meg tartatot, Apostoli mod ßerent valasztatom, es Senior Uram kezenec ream tétele által ßenteltetem, és ki küldettetē[m], eletemnec végéig meg akaroc maradni, nemis engedem magamot akarminemű zűrzavaroctul is attul ell ßakaztatni.”¹⁸⁸ Ember Pál a másodikat idézte, és ezt közöltem táblázatban, a jegyzőkönyvi esküszöveget és az Ember Pál-féle átíratot, változatot.

Megállapítható, hogy Ember Pál nem betűhíven, hanem a saját rövidítéseit alkalmazva rögzítette a zempléni anyakönyvből a kiírtakat. Az kérdés marad, hogy miért a magyar szöveget írta le? Ezek szerint magyarul tette le az esküt? A zárósortok csak azt rögzítik, hogy „*Ezen Forma ßerint esküttem meg*”, azaz nem kötik ezt nyelvhez. A Lampe-féle kiadványban viszont természetesen már latinul szerepelt a szöveg, de ettől még éppen mondhatták volna ezt a részt, csak a fogadalmat magyarul. Erre forrást nem ismerünk, és ilyen módon nincs rá más magyarázat jelenleg, ha csak nem az, hogy Ember Pál magyarul mondta az esküszöveget.

A fenti formulákat joggal kereshetjük vissza az Ember Pál szerkesztésében készült, de végül a Lampe neve alatt napvilágot látott egyháztörténetben, mivel ez a leírás nemcsak egy egyedi esetet rögzített, hanem annak hivatalos formáit, esküszövegeit is. Debreceni Ember Pál saját egyháztörténeti gyűjtésében még csak a Pápai Páriz Ferenc-féle 1684-es történeti munka folytatását, kiegészítését végezte önszorgalomból (losonci lelkeszségétől fogva, 1695-től biztosan ezzel is foglalkozott), míg a kiadvány (az 1728-as Lampe-féle kiadás) pretextusaiban (a Jablonski-féle 1703-as elvárásokhoz mérten az 1708-ban lezárt gyűjtemény és másolataiban) már mind megjelentek az egyháztörténet szempontjából lényeges iratok, ágendák, zsinati és egyéb rendelkezések rendszeres leírásai.¹⁸⁹ Mindkét fenti szöveg teljes terjedelmében bekerült az 1728-as egyháztörténetbe. Ismerve annak összeállítását, és több másolatát, könnyedén megállapítható, hogy ezek a szövegek miként öröklődtek, esetleg variálódtak a másolások közben.

Elsőként az előbbi rész („*Formula Juramenti*”) immáron latinnyelvű variációinak megyünk utána. Az 1728-as kiadványnak a különböző magyarországi dokumentumokat tartalmazó és értelmező III. könyvében, a rítusokról és ágendákról

¹⁸⁸ *Uo.*, 5, ill. 6.

¹⁸⁹ Az egyháztörténet kézíratairól ld. RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., II, 375.

szóló III. szakaszban, s annak is az utolsó, XXX. fejezetében található.¹⁹⁰ Elvben tehát egyszerű dolga van a kutatónak: Az Ember Pál által leírt esküszöveg a lelkészbeiktatáson elhangzó fogadalom, mely a zempléni egyházmegye protokollumában eredetileg latin és magyar változatban is megtalálható, egymás után. Ember Pál kéziratos feljegyzésében a magyar esküformát, a kiadott szövegben pedig értelem szerint a latin nyelvűt rögzítette. A variációk azonban ennél számosabbak.

A latinnyelvű alapszöveg Miskolci Csulyak István feljegyzései közt és az ő kézírásával maradt ránk, a második ennek korabeli magyar fordítása (fordítója ismeretlen). Az Ember Pál szerkesztette eredeti kéziratoknak két autográfjáról tud a szakirodalom: egy korai verzióról (1703), amit Jablonskihoz Berlinbe küldött Ember Pál,¹⁹¹ s egy átalakított, kibővített variációt, mely a kiadvány alapszövegét jelenthette, de elveszett a 18. században. Ezeknek azonban több másolataismert: egy 1708-os és egy 1722-es kézirat. Az 1708-ast több kéz másolta Sinai Miklós megbízásából.¹⁹² A másodikat Ember Pál veje, Szathmári Paksi Mihály köréhez szokás kötni, ezt 1722-ben láttamozták Helmeczi István és Zádorfalvi Márton, mint a készülő kiadvány hazai egyházi felsővezetésben lévő cenzorai.¹⁹³ Ezután pedig egy táblázatban jelenítjük meg, hogy nyomon kísérhető legyen a zempléni jegyzőkönyv összövegének alakulása az 1708-os, 1722-es kéziratok és végül az 1728-as Lampe-féle editio között a szövegkiadások rendjében. Újabban mind a zempléni jegyzőkönyv egyházlátogatási feljegyzéseinek (köztük a tiszáninneniek esküformuláival) van korszerű kiadása, mind az 1728-as megjelenésű egyháztörténetnek van magyar fordítása, melyek a pataki kollégium tudományos műhelyében fogantak.¹⁹⁴

Igen tanulságos, ha csak röviden is, de végigkísérni a több kézen átment szövegek lassú átalakulását, s recepciótörténetét. (A mellékletben a vastaggal szedett részek mutatják a különbségeket.)

A Miskolci Csulyak-féle zempléni jegyzőkönyv lelkészi esküformájának latin fejlécében lévő személyes megfogalmazást Ember Pál érthetően átalakította semleges

¹⁹⁰ LAMPE–DEBRECENI EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae...*, i. m., 724–725.

¹⁹¹ *Dissertatio historico-theologica enarrans...*, ed. EMBER Paulus DEBRECENI, [másolat], 1703 = helye: Poznan, az Unitas Könyvtára, jelzete: VI. D., 1-4. = OL Mf. 21028.

¹⁹² DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiastica* = DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29., 223–224.

¹⁹³ Uő, *Historia Ecclesiae...*, [másolat], 1722 = helye Bodleian Library (Oxford), jelzete: Mss. I. Add. 57 = MTAK, jelzete: Mf. 2558/IV, 65v–66r.

¹⁹⁴ DIENES (szerk.), *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek...*, i. m., 379–380; DEBRECENI EMBER, *A magyarországi...*, i. m., 529. Itt mégis az eredetit használtam. Az alapvető filológiai érven kívül ezek szövegkiadási megoldásait nem találtam ide illőnek (az előbbi ellen az indok a köznyelvi megértést megcélzó betűátírása, az utóbbitól annak szerkesztésbeli s nyelvi fogyatékoságai intettek el). A szöveghatárok közti tagolást egyedül a parallelizmusok miatt jelöltem ki.

formájúvá (a „nostris Ecclesiis” helyett „in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis” áll). Az Sinai-féle 1708-os változatban hemzsegek a ligatúrák, a tömörítés különböző jelei: több kéz nyomát viseli a kézirat, s ez jelzi, hogy itt a cél a kész szöveg gyors rögzítése, korabeli sokszorosítása volt. Ezzel szemben a Szathmári Paksi-féle 1722-es másolat alig alkalmaz ilyen eszközöket, inkább tűnik ez a nyomda számára előkészített szövegnek. Az 1728-as kiadványban pedig jól megkülönböztethető, hogy miként halad a narráció, s hogyan simulnak egymásba a különböző helyekről származó citátumok: itteni példánkban látszik, hogy a bevezető után található részek – az idézés elvárasi rendje szerint – kurziválva szerepelnek.

Vannak általánosabb különbségek, melyek a kora újkori íráskultúra sajátjaiból fakadnak, és egyedi retorikai vagy stilisztikai szemléletet nem képviselnek. Ilyenek például a következő esetek. Az aláhúzás a nyomtatásra szánt szövegnél a kurziválás helyett áll. A vesszők sok helyütt a dikcióhoz szabott szünetek szerinti tagolást jelenítik meg. A kisbetű-nagybetű különbség lehet egyedi jelenség is (az írás miatt nagyobbak látszik a korabeli kézírásos szókezdők, de tulajdonneveknél egész más arculatot ölt ugyanebben a helyzetben); hasonlóan a t és c írása (az *obedientia* szó esetén a kisbetűs szöveg olvasható mindkét módon). Az egyes és többes szám váltása stilisztikai kérdés, a szórend a latinban és a magyarban is viszonylagos szabadságot jelent.

Ezekkel szemben állnak az eszmétörténetileg távolról sem semleges fordítási változatok. A szerkesztési különbségeken túl egy helyen az összövegbe betoldottak egy-egy kibővítést. A potenciális mártírhálálról szóló mondatrészben a jegyzőkönyvi összöveg („paratus pro ea etiam mori, si ita Christo Salvatori meo videatur”) passzív szerkezete helyett a Sinai-változatban („paratus pro ea etiam mori, quodsi Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit”) múlt idejű összetett igealak áll: a passzív alak semlegessége helyett ez a szöveg a kálvinista eleve elrendelés tanát visszhangozza. A szellemi élet végének ábrázolása („vitae meae spiritum”) pedig a Sinai-másolatban az egész antropológiai jelenlétre vonatkozik („vitae meae habitum”), Lampénál viszont a metafizikai távlatot („vitae meae halitum”) villantja fel.

A tiszta tannal szembeni herezisek ellen küzdeni kell, s az eredeti esküben ez nincs konkretizálva, de már Ember Pál magyar kéziratot feljegyzésében is ez a szakasz úgy szerepel, hogy „és nevezet berint az Arminius Jakab tévelygő tudományának, és az Anabaptisták eretneksegenek tehetsegen berint ellene

mondok”.¹⁹⁵ Az egyháztörténet itt idézett kézírataiban illetve Lampénál viszont továbbbővült a hitellenségek köre: „signanter erroneae *Jacobi Arminii doctrinae, Francisci Davidis, & Anabaptistarum* haeresibus, pro virilii mea contradicam”. Arminius ügye a dordrehti zsinat (1618–1619) óta létező jelenség: a predesztináció általa vallott öt „semleges” pontja közvetített a katolikus felfogás felé, és túl is vitt azon, hiszen egy újkori arianizmus felé nyitott. Dávid Ferenc erdélyi sorsa 16. századi történet, s az unitárius megváltás-felfogás végső pontjaként értelmezték téziseit a korban, mely az antropocentrikus nézetei miatt egyháztörténeti párhuzamként ismét az ariánusok tanait idézi meg. Az anabaptisták németországi története részint a felnőtt vallásossággal (az önálló döntéssel), részint a vallásháborúban vagy az erkölcsi szabadosságban való tevékeny részvételével lett tüskévé a kora újkori protestantizmus szemében. A célkeresztben feltűnt tévelygők neve az 1708-as, majd az 1722-es másolatban is aláhúzással, s ennek megfelelően a kurzív szövegrészekben verzállal szedve jelent meg Lampénál: a korban megszokott módon a szövegben eredetileg nem benne lévő kiegészítésnek a jeleként. A három nevezett eretnek a hittagadás kálvinista oldaláról induló példái, és ebben a formában másutt, főleg a zempléni forrásokban nem találkoztam ilyen exemplumláncukkal. Az 1630–60-as évek egyháztörténeti iratai amúgyis két irányzatra koncentráltak kifejezetten: Arminius követőire és a puritánokra. Az anabaptisták és Dávid Ferenc is a megelőző kornak voltak a veszélyes jelenségei. Utóbbi megindokolható, hiszen a Dávid Ferenc ellenes iratok nagy tömege, szövegközlései jelzik, hogy külön helyet foglalnak el Ember Pál egyháztörténeti kompendiumában. Mindenesetre Lampe ezeket is átvette, s korrekt módon idézve jelölte forrásainak textuális viszonyait.

A debreceni könyvtárban lévő Ember Pál kötet előzéklapjain található bejegyzések másik részéről is szóljunk ezután. A második előzéklap rectóján a kézirat folytatódik a beiktatás ceremóniájának leírásával. „Ex Protocollo s[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis. Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E: P. a Lißkai Templomban. A[nn]ő. D[omini]. 1683. S[aros-]Pataki Praedikátorságomb[a]n.” Ezután a magyar betoldás után következnek latinul az 1630-as, Miskolci Csulyak István-féle beiktatási rituálénak kizárólag az esküt követő legvégső pontjai, a megáldás formulái („Formulae Tempore ordinationis” címmel), és az Ember Pált beiktató lelkészek nevei és titulussai („Cum ego candidaret Lißcae, A[nn]ő. 1683...” kezdettel). Az 1728-as kiadványban ez a szakasz megfeleltethető a III.

¹⁹⁵ *Canones ecclesiastici...*, i. m., 1v.

könyv III. szakaszában lévő XXVI. fejezettel, csak éppen átszerkesztve. A Lampe-féle változat a zempléni jegyzőkönyv alapján halad, és ennek 13. részében kerülnek elő a kéziratban található szövegnek az áldást osztó formulái. Ezt követi az esperes beszédének és az 1630-as újhelyi gyűlés egyéb érdekességeinek, adatainak közlése. S mindennek végén zárójelben olvashatjuk a kéziratban látott szöveg keretéként található személyes vonatkozásokat átszerkesztve.¹⁹⁶ Majd ezután három sor zárja ezt a fejezetet, a csehek hasonló rítusáról, Camerarius *Historia Narratio*-ját idézve.

Azaz itt egy többszörösen átszerkesztett fejezetet láthatunk magunk előtt, s emellett a magyar szerkesztő életútjára vonatkozó pontos utalást, mely nem található meg a kéziratban. Az egyháztörténet fennmaradt kézírataiban a következőt tapasztaljuk. A Sinai-féle másolat az előbb látott módon rengeteg rövidítést (nemcsak a szövégeken szokásos ligatúrákat, hanem a kettőzött betűk egyszerűsítését is láthatjuk), és több elírást (pl. *matriulciula* a *matricula* helyett; *inpositionem* az *impositionem* helyett), betűtívesztést tartalmaznak (a különbségeket a táblázatban a fenti megoldáshoz hasonlóan jelöltem, vastagítással). A Szatmári Paksi-féle másolat letisztultabb formájú, és amikor különbözik a két kézirat szövege, akkor a Lampe-féle kiadvány ennél a szövegnél az 1722-es variánshoz igazodik.

Az Ember Pál saját kötetének előzéklapjain található bejegyzésekhez képest két jelentősebb változás található: a fogadalom három részéből az esperes és a segédesperes kijelentései felcserélődtek; illetve az Ember Pál-féle eskü időpontja Lampénál pontosan rögzített. Utóbbi egy zárójeles megoldással került a Lampe-féle szövegbe. „(NB. Juxta hunc ritum ordinatus est compiler horum ritualium ad Ministerium Ecclesiae Saros-Patakinesis comitatus Zempleniensis, A. 1683. 12. Juny. cum reliquis tribus Fratribus. Manuum impositores fuere...)”.¹⁹⁷ Ez a leírás egyrészt megadja a referenciát a magyar szerkesztő életére vonatkozóan, viszont tartalmaz egy plusz adatot, egy pontos dátumot annak beiktatásáról. Ez viszont nincs benne az Ember Pál saját kezű feljegyzésében, ami kis változtatással bekerült a Lampe-féle kiadványba. Ennek az esetnek a leírását ezentúl csak egyetlen forrásból ismerjük: a Szombathi János pataki könyvtáros és tanár által szerkesztett iskola- és egyháztörténeti jegyzetekben olvasható, ami 1793-ban készült.¹⁹⁸

¹⁹⁶ LAMPE–DEBRECENI EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae...*, i. m., 721–722.

¹⁹⁷ *Uo.*, 722.

¹⁹⁸ JOHANNES SZOMBATHI, *Memoriale Historicum*, Patak, 1793, [kézirat] = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt 42, 69.

Szombathi apró és pontos adatokból, könyves és kéziratári anyagok alapján építette fel a 42. pataki lelkész, Ember Pál arcát és életútját, tudott az egyháztörténetnek és a lelkész magánkönyvtárának a sorsáról, és többek közegett természetesen a beiktatásáról is. Révész Kálmán nemzedéke, de még Zoványi protestáns lexikona is ehhez és Szombathi hasonló kompendiumaihoz nyúlt, amikor a kora újkori protestantizmus történetének más források alapján nem rekonstruálható képét kívánták megjeleníteni. A pataki tanár jelölte a forrásait, ez Ember Pál esetében Bod lexikona, Lampe–Ember fenti kiadványa volt. Lehetséges, hogy itt egyszerűen az 1728-as kiadvány adott szakaszát parafrázálta. De az is elképzelhető, hogy a pataki-gyulafehérvári-marosvásárhelyi-debreceni életúttal is jellemezhető Szatmári Paksiaktól kapta az információt. Ugyanis több pontos adatának nincs azóta sem referenciája. Mellesleg Ember Pál könyvtárának töredékét is ő vette állományba 1790-ben, s ezt jelzik a kötetekben az ő főkönyvtárosi possessor bejegyzései.

Ha a két fenti táblázatot és annak eltéréseit összevetjük, érdekes tanulsággal szolgál. Az E) pont 2. melléklet szerinti kézirat magyar esküszöveg átirata hűségesen követi az eredetit, s csak egy ponton egészítette ki, ahol dogmatikai pontosítást végzett. A 3. melléklet szerinti latin eskü formulák esetében a változatok túlnyomórészt megegyeznek. A variációkban közös, hogy az eredeti kézirat 17. századi eleji zempléni jegyzőkönyv szövegét az utódok saját koruk szerinti átiratban közölték, függetlenül attól, hogy ez kézirat másolatban vagy kiadványban öltött testet. Az eredeti régies rövidítéseit feloldották, az archaikus szórendi alakzatokat felcserélték, s egy-két helyen apróbb változtatásokat tettek. A 4. mellékelt esetében pedig pedig látható, hogy a személyes feljegyzés miként alakul át hivatalos, mindenkre vonatkozó történeti leírássá, és válik ebben Ember Pál beiktatásának eseménye egy névtelen adattá.

A 3. és 4. melléklet másolatai közt azonban látványos különbséget figyelhetünk meg. A mellékletek lábjegyzetei szerint a kéziratok változtatásai a Lampe-féle kiadványban nem egyöntetűen érvényesültek. A 3. melléklet szerinti általános formulák esetén jobbra a Sinai-féle 1708-as, míg a 4. melléklet beiktatási rituáléja esetén a Szathmári Paksi-féle 1722-es verzióra gyakrabban támaszkodott az 1728-as kiadvány szerkesztője, Friedrich Adolf Lampe. Az előttünk lévő eset alapján több megoldás is körvonalazódhat. A bagatelizáló változat szerint nem lényeges apró különbségek ezek, melyeket egy adott nyelvi kultúra ismerője önmagától is ekként oldott volna fel, tehát véletlenszerűek az egybeesések. A kompiláció oldaláról nézve

lehetséges éppen az a forgatókönyv is, hogy Lampe előtt több, különböző időben érkezett változat is feküdt, s az általánosabb szövegközlések esetén az 1708-as alapján haladt, s néhol a család személyes kiegészítéseit, újabb, 1708 utáni adatokat is beemelt a formálódó szövegegyüttesbe. A variációk kedvelői előtt pedig megképződhet az a lehetőség is, hogy esetleg Lampe egy eddig még – és talán már végleg – nem ismert másolatot használt, s ezzel oldható fel az utrechti és oxfordi kézirat rejtélye (előbbiről a 18. században többen szóltak, de a történeti kutatás nem hozta a felszínre; utóbbinak a provenienciája kérdéses).

Ez a nyomozás, amit Debreceni Ember Pál elveszett, elkallódott, vagy sokáig nem vele kapcsolatba hozott szövegek attribúciója, majd provenienciája és végül szövegahagyománya ügyében végeztem, azt jelzi, hogy egy kisebb, néhány lapos szövegösszehasonlítás is érdekes tanulságokkal szolgálhat. Mivel az Ember Pál életmű jóval terjedelmesebb, az bizonyos, hogy ezek a kutatások ezzel még nem zárultak le.

Vegyes egyháztörténeti gyűjtemények

Tóth Endre felmérése alapján (1989)¹⁹⁹ megállapítható, hogy bár Ember Pál adatolta az egyháztörténete kéziratot forrásait, de ezek nagy része nem feltárható, az eredeti forrásai elvesztek. Két-három biztos forrás van, amelyek jelen korunkig fennmaradt irategyüttesek s érdemes érinteni ezeket külön. Az egyik ilyen háttérbázist jelentette számára a debreceni egyházmegyei és egyházkerületi iratok adattára, melyek használatára egyértelműen utalt Ember Pál. Ezeknek és az 1728-as kiadásnak az adatsoraiból a 19. század végén Barkóczi János szerkesztett egy lelkészi lexikont,²⁰⁰ amit Zoványi Jenő is felhasznált az életrajzai elkészítéséhez. Sokkal egyértelműbb a szövegátvétel egyéb gyűjteményeknél, ahol nem csupán nevek és dátumok azonosságát kísérhetjük nyomon.

A másik nagy gyűjtemény a Szilágyi Benjámin István nevéhez kötött *Synodalia* nevű irategyüttes. 1622–1650 közti vegyes iratok másolata, amelyeket Ember Pál is kiegészített, pl. a Telegdi Pap Sámuel által az ő kérésére másolt 1623–1697 közti franekeri diáklistán.²⁰¹ Ennek az összeállításának az útja nem ismert, és a Zemplénből Biharba vezető proveniencia ideje, módja sem. Az viszont egyértelmű, látva ennek a

¹⁹⁹ TÓTH, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.

²⁰⁰ BAKÓCZI, *A debreceni ev. református egyház lelképásztora...*, i. m.

²⁰¹ SZILÁGYI BENJÁMIN, *Synodalia* = TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 575, 67–85.

könyvnek a végén található D) mellékletet, hogy Ember Pál nagyon erősen támaszkodott erre a zempléni háttérű anyagra, annak 70%-át teljesen beillesztette szöveg szerint az egyháztörténetbe. Szerepelnek itt műfajilag vegyes állagú kéziratok: rendelet (Batthyány Ádám, 1634k.), missilis levél (Pathai P. Sámuel dunántúli püspök levele Szilágyi Benjámint Istvánhoz, 1647; Pareus-levelezés), jegyzőkönyv (Herczegszöllősi kánonok, Geleji kánonok), agenda (Komáromi Csipkés György), és számos névsor, de sem idő, sem más rendben, tagolatlanul. Az 1728-as kiadványban alkalmazott leggyakoribb megoldás a névlisták közlése volt, gyülekezetek, iskolai tanárok, esperesek és püspökök névsora egy-egy egyházmegyéhez vagy kiemelt szerepű városhoz (Patak, Debrecen, Szatmár, Losonc) kötötte. Számos egyháztörténeti okiratot közölt Ember Pál (zsinatokon megjelentek listáit a határozatokkal, kánonok és articulusok pontos szövegével), és feltüntette a levéltárakat is (Szebeni szász lvt., Zempléni és Debreceni egyházmegyei lvt.), ahonnan az egyes adatokat/iratokat másolta. Christianus Barth szász püspök levelezése (1647) például a *Synodalia* részét képezi, onnan lett átemelve, és nem – ahogy erre ennek felirata utal – közvetlenül a szebeni levéltárból.

A táblázatot és az iratokat áttekintve, az olvasónak az az érzése támadhat, mintha sokszor nem is a téma irányította volna Ember Pál, majd pedig Lampe kezét a válogatásban, hanem az éppen rendelkezésre álló kéziratok. A holland szerkesztő, Lampe nem sokat változtatott ezeken a részekben, legfeljebb a bevezető személyes részét alakította át, vagy értelmezte a magyar fogalmakat. Amit biztosan elküldött ebből az anyagból Ember Pál és nem került be az 1728-as edícióba, azt már Ritoókné tisztázta:²⁰² a két nagy diáklista (Wittenberg, Franeker) és a történelmi áttekintést nyújtó előszó maradt ki teljesen, s leginkább a koncepció szenvedte a legnagyobb veszteséget.

A harmadik vegyes irategyüttes, ami Ember Pál kezében bizonyosan megfordult, és máig olvasható, az a lengyel iratköteg.²⁰³ A hagyatékról először Jan Kvačala adott hírt (1893),²⁰⁴ de tényleges pontos leírása nem történt, jöllehet az OL mint hungarica-anyagot microfilmen őrzi. Az ún. Cseh Testvérek legnagyobb központjában Lissa/Leszno városában volt ez az anyag a 18. században, majd Posen/Poznań állami levéltárába szállították az iratokat. Ennek beérkeztetési

²⁰² RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., II.

²⁰³ Akta Braci Czeskich (Leszno), Archiwum Państwowe, Poznań, jelzete: 2573.

²⁰⁴ KVAČALA János, *Magyar vonatkozású kéziratok a poseni levéltárban*, Irodalomtörténeti Közlemények 3(1893), 109–110.

időpontja nincs, az iratoknak az évköre 1674–76, azaz ez a vegyes gyűjtemény valójában egy témához kapcsolódik: gályarabiratokat tartalmazza, levelek, megjelent vagy kéziratban terjedő történeti művek, apologetikus írások másolatát. Ezek közül azonban a Lampe-féle válogatásba csak egyetlen levél került be.²⁰⁵ Ennek okát nem tudom, de két eset lehetséges: vagy az 1722-ben kiküldött véglegesnek szánt iratanyagban lehettek más idevágó szövegek, vagy ami valószínűbb, hogy Lampéhoz eljutottak más kéziratok, s ezeket illesztette be a 24 válogatott levél közé, amit 1728-ban közölt. Ezek ugyanis zömében közismert, és Európában több másolatban meglévő kéziratok voltak: Itthon egészen más levélmásolatokat őriznek a jelenlegi könyvtáraink: a pataki és a debreceni gályarab-kötetek más elrendezésű, a leveleket pontos adatokkal közlő összeállítások, zömmel még Kocsi Csörgő Bálint kezétől származnak és/vagy az irányításával készült másolatok, szemben a Lampe-féle, csak a kulcsüzenetre koncentráló megoldással.

²⁰⁵ Caspar Waser levele Nicolaus Zaffiushoz (Zürich, 1675. szept. 17.) = Akta Braci Czeskich, 2573, 169–170. Cf. LAMPE–DEBRECENI EMBER, *Historia ecclesiae...*, i. m., 450–451.

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS

Ez a fejezet azzal foglalkozik, miként került Ember Pál a könyvekkel kapcsolatba. Ma ez eleve egyszerűbben vizsgálható, a kora újkorban nem látunk rá minden elemére a könyvbeszerzésnek. A leggyakrabban olvasott könyveiből nem is maradt fenn személyes példánya, amelyet a possessori jegye, bejegyzése igazolna, és azt sem tudjuk, hogy miként jutott a birtokukba. Míg Szathmárnémethi Mihály (1638-1689) kolozsvári esperes minden könyvébe bejegyezte, hogy hol, mikor s mennyiért vette, netán kitől kapta, addig itt ezek az információk eleve hiányzanak. Ezért ebben a fejezetben nem ezt a klasszikus utat követtem, hanem adott jelenségeket, problémagócokat tettem a vizsgálat tárgyává. Ember Pált tehát elsőként mint érdeklődő olvasót vizsgálom, hiszen egész életében könyv- és levéltárak közelében élt. Másodszor mint szerkesztői feladattal ellátott embert, akinek a szűrőjén keresztül bizonyos műfaji keretek közt születtek arról a világról művelődéstörténeti paradigmákkal is leírható szövegek. Harmadszor pedig a könyvgyűjtőről szólok, a fennmaradt kiadványok és a lehetséges könyvtári adatbázis elemzésével. A fentiekhez illeszkedik az F) melléklet, mely az Adattári fejezet és könyv legterjedelmesebb részét alkotja, és azt magyarázza néhány megközelítésből.

A)Ember Pál mint olvasó

Ember Pál egész életében kutatóhelyek mellett élt, s ezeket használta, s ami kevés nyomát ennek könyveiben maga után hagyta, azokat érdemes szemügyre venni. Debreceni diákként a collegiumi könyvtárat látogathatta ugyan, de erre direkt utalást nem tett. Legelsőként tájékoztat ilyen információkról a diákkori naplója, amelyet köztanítóként (a tanár segítségével) jegyzetelt magának, s ezt jelenleg a pápai Református Kollégium őriz. Olvasott olyan kéziratokat/kiadványokat (P. Bain műve ilyen), amelyeket azóta sem tudtam beazonosítani a rövid utalásból és a gyér számú théca leírásból. Ellenben olvasott könyveket, például a tanárai magánkönyvtárából: Lisznyai Kovács Pál történelem tanárától kölcsönzött egy Josephus Flavius-kötetet

(De bello Judaico).²⁰⁶ És sokkal gyakrabban olvasott és kijegyzetelt könyveket, amelyek még crudában voltak, tanárok órai jegyzetetiként szolgáltak, s később jelentek csak meg. Ilyen volt a tanára Szilágyi Tönkö Márton filozófia tankönyve, mely csak nagy nehézségek árán jelenhetett meg külföldön. Egy másik eset az egyik debreceni lelkész Felvinczi Sándor tévtanítókról szóló kompendiuma, mely még nem jelent meg, de a lelkész használta annak foglamait a szószéki beszédében, s ezt lehjegyzetelte Ember Pál diákként figyelve a szószéki beszédet. Ekkor kapta a debreceni esperestől, id. Köleséri Sámuelától Tófeus egy váradi disputáját.

Amikor Patakon szolgált az újrainduló iskolában és gyülekezetben, elsőként 1682 karácsonyán beszerzett egy Medgyesi-kötetet, majd 1683 júliusában egy Scaliger-Keckermann colligátumot. Ekkor (1682-83) és peregrinációját követően (1686-87) is olvashatott több könyvritkaságot, amint erre az egyháztörténetében többször utalt. Ezt tehette a Collegiumban is, de a Rákóczi könyvtár thecáját idézte meg. 1660 után ugyanis Lorántffy Zsuzsanna a végrendeletében a Collegiumra hagyta a fejedelmi ház könyveit, s azokat valószínűleg külön thecában tartották, és a possessori jegyek is jelölték azok provenienciáját. Amikor Ember Pál a Váradi Biblia történetét beszélte el, Rákóczi Zsigmond bibliavásárlását idézte meg. Ez a bizonyos zürichi 7 nyelvű, 9 kötetes *Biblia regia* a fejedelmi könyvtár éke volt. A többi Rákóczi-bibliát (a magyar kiadások kivételével) viszont nem használta az egyháztörténet adott fejezetének megírásakor. Ez arra mutat, hogy ezt vagy később tette (értelem szerint nem diákkorában gyűjtötte ezeket az adatokat), vagy pedig más nézőpontból közelített a témához. Ez utóbbit jelzi a magyar lelkészek által kedvelt bibliákra való célzás (S. Pagninus 1528-as editiójától az 1574-es Junius-Tremellius-féle kiadásokig), melyhez nem közölt Ember Pál pontos adatokat. A *Biblia regiát* azonban Patakon láthatta, a többi akár köztudomásként is megidézhetette. A Rákóczi könyvtárban láthatta azt az 1597-es bártfai kalendáriumot, amelyből azóta nincs példány, és csak ez az egészen pontosan közölt címleírás adja számunkra a bizonyítékot a kiadvány egykori létezéséről.

Ember Pál hollandiai könyvtár látogatásaira nincs adat, csak a vásárlásai közül maradt fenn két kötet, melyek kedvenc professzorához Campegius Vitringához kötődnek, s az egyiket biztosan Franekerben szerezte be 1685-ben. Mivel rengeteg németalföldi szakkönyvet, és pedig kurrens szakirodalmat, pontosan idézve, feltehető,

²⁰⁶ „Flavius Josephus: Histor. de Bello Judaico, quem habui a Clar. Lisznyai ad manus” (DEBRECENI EMBER, *Wade mecum*, i. m. = DTREK PRK Könyvtára (Pápa) Kézirattára, jelzete: O 153, 24).

hogy ezeket a kiadványokat mind maga szerzete be, és még akkor kinti tanulmányai idején. Erről bővebben a házi könyvtáras fejezetben szólok. Kintléte alatt jelent meg Pápai Páriz Ferenc történeti műve, mely arra sarkallta Ember Pált, hogy ezt a művet annak kronológiai rendjét követve folytassa.

Losoncon került kapcsolatba Ember Pál Ráday Pállal, majd az ő révén Comenius unokájával, a berlini fejedelem udvari lelkészével, Daniel Ernst Jablonskival, aki egy protestáns egyháztörténet készítésére bízta. Emiatt állandó volt a kéziratok küldése Losonc és Berlin közt. Feltehetőleg mai szóval élve könyv- és levéltári anyagok kölcsönzése is folyt ebben az időben Ember Pálnak, de nincs róla írott forrásunk. 1703-ban, már szatmári lelkészsége idején jutott ki egy egységes irategyüttes Berlinbe. Könyves adat más ügyben került elő: Ember Pál bekötötte a kezénél lévő negyedréti méretű franekeri és leideni disputációkat egy rimaszombati compactorral 1695-ben, s ez a kötet egy hosszabb oroszországi raktári megőrzés után ismét a pataki könyvtár állományában található.

Szatmáron az iskolai könyvtárban látta Melius 1562-es katechizisét, de az adott fejezet írásakor már csak egy kéziratból idézte, Szilágyi Benjámint István gyűjteményéből. Ebből az időszakból készített több jegyzetet (szatmári iskola történetére vonatkozót, ill. a gyülekezetek és esperesek névsorát), melyek a saját egyéb jegyzeteivel, prédikációs és egyháztörténeti irataival együtt nagyrészt a szatmári várostromkor (1703) odavesztek.

Debrecenben Kocsi Csörgő János tanár és egykori iskolatársa, többszörös főbíró, Komáromi Csipkés György biztatására és támogatásával ismét az iskolai könyvtárban olvasgathatott, sőt az egyházmegyei és egyházkerületi adattárat is böngészhetette. Itt ellenőrizte vissza több egyházmegye névsorát s iratait, ezek ma a TTREL kéziratgyűjteményében megtalálhatóak. Itt javíttatta a Komáromi Csipkés-féle bibliát, amiből az első nyomtatási mintát látta is (Teremtés könyve 1-3. fejezet), s így megidézhetette a csak 1717-ben megjelenő kiadványt is. Hasonlóképpen itt Debrecenben látta a kasseli Biblia egy példányát 1705-ben, amelyet az egyik debreceni városi követ szerzett be bécsi útján.

Liszkai magányában rendezgette iratait, s elkészítette az elvárt újabb szerkezetben az egyháztörténetét Jablonski számára, s ezt lezárta 1706-ra. A Szilágyi Benjámint István féle *Synodalia* címet viselő zempléni iratgyűjtemény haláláig nála maradt, s az örökösei adták be a debreceni collegiumi könyvtárba, ahol jelenleg is megtalálható. Bár erre nem utal sehol, ezt a gyűjteményt beszerezhetette Patakról s

Liszkáról is. Az 1782-es liszkai feljegyzések alapján elmondható, hogy Liszka is hasonló kálváriát járt ez idő tájt, mint Patak. Háromszor vették el templomát 40 év alatt (1671, 1688, 1711), s csak a káplánja maradt, és nemesek házában tartották az istentiszteletet. Akár a liszkai egyházközségi levéltárban is maradhattak iratok, bár sokkal valószínűbb, hogy ezek másolatok Szilágyi Benjámint halála után Újhelyből kerültek a pataki könyvtárba.

Amikor a jezsuiták és a katonaság elűzték a kálvinistákat a pataki iskolából, sok könyvet magukkal vittek Kassára, Göncre (1687), míg korábban (1671) még az iskolai anyakönyveket is elszállították Debrecenen át egészen Marosvásárhelyig. Az iskola 1703-as visszaadásakor jöttek vissza diákok és kötetek, majd az 1713-15-ös években ismét. Sőt az iskolatörténet szerint minden viszontagság ellenére is maradtak 1671-1715 között is könyvek Patakon. Ember Pál tehát akár 1687-ben, akár 1703 után beszerezhetette, akár biztonsági okból magával vihette az említett feljegyzéseket Patakról.

Van a mellékletben található Ember Pál könyvtárnak egy olyan része, amelyikhez vagy közvetett úton jutott hozzá a lelkész, vagy csak a könyvről szerzett tudomást s azt nem látta. A kötelező szakirodalomra gondolok, amelynek szerepelnie kell egy adott téma megelevenítésekor, és amit akár órai jegyzeteiből, akár más könyvek ún. rejtett bibliográfiájából (az adott könyvben idézett szakirodalomból) idézhetett meg. A bibliák és az ágendák története ilyen, s a korai reformációt megíró előszavakból megidézett szakkönyveké. Emellett az eredetileg tervezett 1706-os előszóban megidézett Magyarországra vonatkozó szakmunkák listája készült ezzel a technikával Szentiványi Márton (1702) és mások műveinek bevonásával.

B)Ember Pál mint könyvgyűjtő

Ember Pál kapcsolati hálójáról kell szólni, látva a melléklet hatalmas mennyiségű könyváradatát. Az eddig említettek alapján van ebben része a debreceni származásnak (a debreceni ispotályi lelkészi állás), az iskolai kiváló előmenetelnek (a pataki rektorsághoz s lelkészséghez ez segítette), a kiegyensúlyozó lelki karakternek (losonci predestináció-tanítása), a szolgálatkész karakternek (debreceni feladatözön, vagy a szatmári karácsonyi istentisztelet elvállalása), az elhivatottnak (egyház-történeti kompendium szerkesztése). Nagyon kevés levele

maradt fenn (Ráday Pálhoz, II. Rákóczi Ferenchez a szatmári vész idején), vagy személyes feljegyzése (könyvei letéteményesei Diószegen és másutt), mely itt messzebb menő következtetésekre engedné az olvasót. Jobbára ezekről a kérdésekről semmit sem tudunk.

Debreceni Ember Pál fennmaradt kötetei

Debreceni Ember Pál egyháztörténetét a megjelenése óta idézik a protestáns egyháztörténeti kiadványok, a 19. században megtalálták ennek a kéziratait, a 20. században pedig az egészélelművét elemezték többen is.²⁰⁷ Az életmű kulturális jelentősége miatt kiemelten fontos a kálvinista egyháztörténet számára. Ember Pál tudatos olvasó és könyvtárgyűjtő volt, sokat is írt, de nem maradt utána fenn a könyvtára. Már életében megfogyatkozott bibliothecájára, annak nyomtatott és kéziratot darabjaira több helyen utalt. Jelenleg az azokat adatokat közöljük, melyeket Ember Pál elveszett könyvtárából felleltünk a sárospataki és a debreceni könyvtárak régi könyves állományának szisztematikus átnézése közben. Az itt közölt leletek eltűnt vagy ellopott kiadványokra utalnak, újra megerősítve a régi latin mondást, *habent sua fata libelli*, melynek a Debreceni Ember Pál halála óta eltelt 300 év számtalan módon igazolta az érvényességét. Az adatokat a kora újkori tulajdonos vásárlásának, könyvbeszerzéseinek időrendjében haladva.

- 1) Michael TOFEUS, *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum*, 2, Publico examini subiect: Stephanus Székelyhídi, Varadini, apud Abrahamum K. Szencziensem, 1650, 4° (RMNY 2356).

Helye: OSZK, jelzete: RMK II, 764.

Poss.: Makai Gergely, 1650; id. Köleséri Sámuel; Debreceni Ember Pál, 1678.

Ez a kötet a váradi vizsgadolgozatok egyike, a kevés fennmaradt hazai disputációk kisnyomtatványai közé tartozik. Tofeus Mihály (1624–1684) a leideni egyetemen doktorált, s itthon lett a váradi, majd a kassai iskola tanára, később pedig

²⁰⁷ Ld. LADÁNYI Sándor, *Debreceni Ember Pál* = ÚMIL²I, 447; HARSÁNYI, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.; KATHONA, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m., 191–243.

Erdély püspöke, s Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari papja. Ebben a témában disputált ő is Leidenben s Szokolyai Anderkó István Spanhemiusnál,²⁰⁸ s váradi tanársága idején ebből a szokott módon egy diákkör vizsgázott le megvitatva téziseit.²⁰⁹ Ezt az arminiánusok elleni vitát és az Isten nevének helyes kiejtéséről szóló vizsga kiadványát Tofeus a barátjának, a közel-keleti nyelvek tudásával felvértezett Apácai Csere Jánosnak ajánlotta, aki ekkor még Hollandiában tanult, s ez időben doktorált Harderwijkben. A kassai evangélikus tanár, Horváth András már szintén tanított a témáról korábban, s ez ellen a kiadvány ellen külön kiadott egy írást.²¹⁰

A kiadvány első birtokosa, ez egyik vizsgázó, aki ehhez a részhez carment, köszöntőverset írt, a címlap szerint „Gregory Makai”, feltehetően még abban az évben kapta. A következő bejegyzés már arra utal, hogy egy másik diáktársa, id. Köleséri Sámuel (1634–1683) is megkapta, ő viszont öreg korában, debreceni esperesként ajándékozta ezt a fiatal szeniornak, Mihály fia tanítójának, Ember Pálnak.²¹¹ A címlap bejegyzése erről tanúskodik: „Ex dona[ti]one Fratris sui D[omini]. S[amuelis]. K[örös]. É[ri]. accipit Paulus Ember Debrecinus. Anno 1678 Die 14. Aprilis.”. 1679. november 4.-én a 10 éves Köleséri Mihály halt meg, s az tiszteletére kiadott kötetbe írt Ember Pál két verset is. Előbb mint a rudimentisták praeceptora búcsúztatta egykori diákját a sorban tizedikként egy 16 disztichonból álló elégiával.²¹² A családdal való kapcsolatát jelzi, hogy a sorrendben utolsó szöveg, az *Epitaphium defuncti* 8 soros hexameterait „a Paulo E. Debr. extractum” néven ő jegyezte, s ez kerülhetett fel a kisember tumbájára is.²¹³

2) MEDGYESI Pál, *Győzködő hit*, Patak, Rosnyai, 1660, 4° (RMK I, 965).

Helye: Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, jelzete: Inc. 173.

Poss.: Debreceni Ember Pál, 1682.

²⁰⁸ RMK III, 1710.

²⁰⁹ A corollarium végén olvasható névsor szerint a vita és a héber vizsga résztvevői voltak: Stephanus Becskehazi, Thomas Pataji, Joannes Püspöki, Joannes Montanus, Michael Jenei, Samuel Köles-Eri, Gregorius Makai, Stephanus Szekelyhidi, Casparus Enyedi, Ladislaus Illyei, Stephanus Varsanyi.

²¹⁰ RMK II, 720; RMNY 2441.

²¹¹ SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., 321, 2854. sz.

²¹² *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri, Puelli (...)*, Debrecini, Rosnyai, 1679, 4r (RMK II, 1443), C1r–v. *Naeniae ferales* címen, „In lachrymas Debrecina Themis prorumque tapentes...” incipittel.

²¹³ „Haec tegit chari Michaëlis concava costas...” incipittel, Uo., C2r.

Ez a kötet Lorántffy Zsuzsanna várbeli lelkészének, Medgyesi Pálnak egyik, az ugyanott 1658. június 23.-án elhangzott beszédét tartalmazza, önállóan előszót tartalmaz, s a *Magyarok hatodik jajja* című szerzői kötetben jelent meg. Ember Pál ezt a kiadványt a címlap tanúsága szerint helyben szerezte már mint pataki rektor: „Paul E. Debrecenj. SPatak 25 Xbris 1682.”.²¹⁴ Ez alapján tudható egyedül, hogy ez év végén már pataki tanárként dolgozott a visszatért kollégiumban: ez év végétől a régi református keretek közt folytatódott az oktatás, az elmenekült diákok egy része Sallai Pál senior vezetésével hazatért Erdélyből.²¹⁵ Szombathy János, a sárospataki kollégium 1783–1823 közti tudós tanára és könyvtárosa, aki iskola- és egyháztörténeti jegyzeteiben a tanárok életrajzi adatait összegezte, nem tudott ilyen pontos adattal szolgálni a szolgálatnak a kezdetéről. Az apró és pontos adatokból, könyves és kéziratári anyagok alapján építette fel a 42. pataki lelkész, Ember Pál arcát és életútját: tudott az egyháztörténetnek és a lelkész magánkönyvtárának a sorsáról, és többek közepett természetesen az 1683-as lelkészi beiktatásáról is.²¹⁶ Révész Kálmán nemzedéke, de még Zoványi protestáns lexikona is ehhez és Szombathi hasonló kompendiumaihoz nyúlt, amikor a kora újkori protestantizmus történetének más források alapján nem rekonstruálható képét kívánták megjeleníteni. Ez a könyves possessor bejegyzés tehát azt jelzi, hogy 1682 karácsonyára Ember Pál mint az iskola akkor egyetlen tanára már új állomáshelyére érkezett.

A kiadvány útjáról Papp Andrea szegedi könyvtáros szíves közlése alapján foglalom össze a tudnivalókat. A címlap verzóján látható a „Horvát István könyvtárából” pecsét, az ő gyűjteményét halála után (1846) vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum, amelynek Horvát maga is könyvtárosa volt. A Szabó Károly-féle RMK-bibliográfia ennek megfelelően szerepeltette a kiadványt, jelezve, hogy a kötet önálló és teljes példányáról van szó (de nem önállóan megjelent példányáról). A Múzeum duplumtárából vásárolta meg a neves esztergomi kanonok, Somogyi Károly, s felajánlásával került teljes könyvtára részeként Szegedre. Sem Horvát, sem Somogyi könyvbeszerzésének időpontja nem ismert.

²¹⁴ A MOKKA–R-en elérhető leírás ebben a sorban hibás.

²¹⁵ DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 45.

²¹⁶ SZOMBATHI, *Memoriale Historicum*, i. m. = TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt 42, 69.

- 3) Julius Caesaris SCALIGER, *Exotericarum Exercitationum Liber XV. De Subtilitate, ad Hieronymum Cardanum*, Francofvrti, impensis Claudii Marnii haeredum, 1612, 8°.

Poss.: Debreceni Ember Pál, 1683; Szikszai Benjámín, 1768.

coll. Bartholomäus KECKERMANN, *De quantitate et locatione Corporis naturalis. Tractatus singularis; I. Synopsis praecognitorum Philosophicorum. II. Disputatio de Cometis primo ingenere, deinde in specie de illoqui anno 1607. apparuit. III. Brevis Meditatio de Dracone volante, qui visus est Dantisci anno 1603. IV. Manuductio ad Locos Communes Iurisprudentiae digerendos. V. Metaphysicae plenioris particula*, Hanoviae, Petrus Antonius, 1617, 8°.

Helye: magángyűjtemény.

A fenti tétel két neves, 16. századi humanista tudós egy-egy művének kolligátuma, egészpergamen-kötésben, a gerincen tussal írt címfelirattal. Julius Caesar Scaliger (1484–1558) itáliai származású, a mai francia területeken tevékenykedett, természetfilozófiához és a klasszika filológiához értő személy volt. A másik Bartholomäus Keckermann (1572–1609) danzigi születésű, számos, főként szisztematikus rendszerezésű retorikai–logikai tankönyvről ismert tanáregyéniség volt. Mindketten koruk neves tudós polihistorai, akik az akkor újként jelentkező filozófiai–teológiai szemlélettel, a ráamista felfogással szemben a konzervatív, az arisztotelianus irányt képviselték, s ez alapján kerülhettek egy kötetbe. Mindezek ellenére is inkább a tulajdonosok bejegyzése miatt beszélhetünk a könyv fontosságáról.

Az előbbi mű címlapjának tanúsága szerint ez a kötet legalább három ember kezében járt: Debreceni Ember Pál, Szikszai Benjámín és egy és Botos András nevű ismeretlen possessor neve olvasható. Szikszai Benjámín (1751–1783) későbbi békési, majd gyulai lelkész, még mielőtt külföldi peregrinációra ment volna (Utrecht, Bazel),²¹⁷ 16 évesen debreceni tógátussá válásakor szerezte meg ezt a kötetet.²¹⁸ A kötet második kolligátumában számos kéziratos marginális található, nagyrészt

²¹⁷ BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, i. m., 1800; HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, ELTE, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), 218. sz.; SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., I, 8047. sz.

²¹⁸ Többször is beírta a nevét a címlapra, mintegy íráspróbaként. Ld. Benj. Szikszai mpria. 1767.; Beniaminus Szikszai 1768. mpria (lehúzza); Sum Benjamin Szikszai (lehúzza; felette olvasható: Andreae Botos).

Ember Pálhoz köthetőek. Ezen túlmenően pedig ez a címlap-bejegyzés is igazolja a lelkész életének korai, ún. pataki korszakának (1682–83) világos datálására vonatkozóan. A címlapon ez áll: „Pauli E Debrecenj S. Patak 12 Julij. 1683.”. Az előbbi kötet alapján tudjuk, hogy már 1682 karácsonyán Patakon volt, s eszerint pedig 1683 júliusában is, hiszen ez saját kéziratos jegyzete bizonyítja, hogy ez év szeptemberében iktatták be lelkészi hivatalába, melyet a németalföldi peregrinációja és a katolikus ellenreformáció hatására megszakításokkal egészen 1695-ig viselt.

Ez a kötet jelenleg magángyűjteményben található, mivel a Honterus Antikvárium és Aukciósház 2015. április 24.-iki árverésén került elő 449. tételként, s egy gyűjtő fölé licitált a közgyűjtemény kínálta árnak (a címlap az Axioart honlapján látható).²¹⁹ A kötetre kiadott védési javaslat révén legalább annak mozgása nyomon követhető, és az Farkas Gábor Farkas (OSZK, RNYT) kezdeményezésére nemsokára másolati formában elérhető lesz az OSZK állományában.

- 4) *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi... / (Az edgyházi jó rendtartásoknak irottörvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak..., Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1642, 8° (RMK II, 612; RMK I, 1731; RMNy 1975).*

Helye: TTREK, DRK Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 1021.

Poss.: Debreceni Ember Pál; Ladányi János 1726; Szilágyi T. István (exlibris).

Ez a kötet a Debreceni Református Kollégium állományában található, de halmozottan téves katalogizálás (névelírás, éspedig a rögzített számítógépes katalógusban) miatt eddig hiába rendelkezett Ember Pál possessori bejegyzésével, nem volt egyértelműen kutatható. A műemlék katalógus H. 997.a) jelzetének a terjedelemtől szóló rovatában a könyv történetére vonatkozó 19. századi könyvtárosi megjegyzésben csak ez áll: „*kezdődik a 92-ik lapon s tart 183 ig. ezután kézírattal pótoltatik. Ezen kötet eleje Szoboszlai Pap István által kimetszetvén 1852 Okt 30-ik Bécsbe küldetett L. elől a jegyzetek. Egy db kis 8% bk*”.²²⁰ A számítógépes katalógusban betűhívnek álcázott, de félrevezető, jó 30 évvel ezelőtti leírás azonban már a cím első szavait sem pontosan hozza, viszont legalább négyszer jelenik meg a

²¹⁹ Ld. <http://axioart.com/tetel/scaliger-joseph-juste-julius-caesaris-exotericarum-exerc?search=>.

²²⁰ A magyar alcímre keresve ld. a DEENK és TTREK Kollégiumi Nagykönyvtár közös Corvina-katalógusát: <http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=669865&pos=1>.

kereső mezőben és három különféle „betűhív” leírással (úgy látszik, a szinkronizálás elmaradt), Ember Pál nevének említése nélkül. Az újabban az RMK 1021 szám alatt immáron tényleg betűhíven közölt címleírásban már majdnem minden helyesen lett megadva.²²¹

Úgy tűnik, hogy Ember Pál volt az első tulajdonosa a kis kötetnek: ennek az elején, a belső táblán legfelül olvasható a bejegyzése („Ex Libris Pauli Ember Debreczeni”) és ismert szimbóluma a 111. zsoltárból („Arcanu(m) Jehovae adest reverentibus ipsum”), és emellett még Ladányi János vásárlására utaló bejegyzés,²²² és Szilágyi T. István exlibrise olvasható.²²³ Bármelyik Ladányi vásárolta is meg a kötetet, ez előbb történt, mint az utóbbi diák tulajdonlása, a valamelyik Szilágyi ugyanis lehúzta a két előző tulajdonos possessorori bejegyzéseit. A debreceni kollégium könyvtáros diákja, Balogh Ádám már 1751. szeptember 28.-án katalogizálta a példányt, mely ilyen módon épp csak egy évszázadot töltött a könyvtárban ép formában, majd a kötet első része útra kelt Bécsbe a debreceni püspöknek köszönhetően.

Az egyházi törvényeket, egykor két kolligátumban tartalmazó kis kötet történetéről (amit már fentebb idéztünk a régi katalógusból) és tartalmáról a belső táblán tájékoztat (Fekete Csaba szóbeli közlése alapján) feltehetően Lugossy József, a korabeli könyvtáros jegyzete (mind írásstílusát, mind a bejegyzés korát tekintve az övé lehet). Eszerint *Canones ecclesiastici* néven az ún. *Komjáti kánonok* váradi kiadása áll előttünk, egy gyakran használt egyházi törvénytár, ezt adta el a püspök a 19. században. A kolligátum második része, „*Az edgyhazi jó rend-tartásoknak irot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak*” alcímen futó magyar fordítás maradt a csonka kötetben egyedül. Az elküldött példány azonban nem található meg a bécsi

²²¹ Kivéve a megjegyzések rovat több elírását, pl. éppen a possessorori bejegyzést: „Ex Libris Pauli Ember Derbeczeni” néven; viszont az egyéb nevek rovatban már helyesen áll, s így visszakereshető a cím alapján. Ld. <http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=830486&pos=6>.

²²² „Ex Libris Johannis Ladányi compar. A1726. 12. Febr.”. Zoványi nem tud róluk, de a kollégiumi diáklistán két személy is szerepelezen a néven. Az egyik Debrecen Ember Pál előtt egy évvel, 1677-ben lett tógátus (ld. SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., I, 320, 2829. sz.), a másik jóval fiatalabb, csak 1702-ben lett nagydiák, majd diószegi rektoriára ment a peregrinációja előtt (ld. *Uo.*, I, 364, 3840. sz.).

²²³ „Ex Libris. Stephani T. Szilágyi, mp.”. Zoványi szintén nem ismeri, a nevében álló T. egyik lehetséges feloldása alapján azonosítható Szilágyi Tönkö Márton fiával. A kollégiumi diáklistán található egy 1707-es (*Uo.*, I, 370, 4031. sz.); illetve egy 1756-os tógátusi adat (*Uo.*, I, 462, 7057. sz.). Utóbbi esetben csak egy könyvkölcsönözésről beszélhetünk, mivel a kötet 1751 óta visszakerült a könyvtárba.

Hofburg régi könyves állományában (ÖNB), sem a fiókkönyvtáraiban, ezért itthon jártunk utána a Lugossy-féle bejegyzésnek.

A TTREK Levéltárában (Debrecen) a Szoboszlai Pap István hagyatékának anyagai között a püspök naplójában találtuk meg a megerősítő bejegyzést a fenti dátumnál, 1852. október 30.-án, a 2121. sorszám után. „NB. Ma tétettem postára a’ 2100. szám alatti Feliratot Cultus Minister ő Ex[cellenciá]jához a’ Canonok tárgyában”.²²⁴ Az utaló az az évi október 26.-iki bejegyzésre vonatkozik, ahol gróf Thun kultuszminiszter sürgető levelének megválaszolását jelzi. Ez még hátrább utal, az 1253. szám alá, ahol Leo Thunnak május 16.-án bevételezett német nyelvű levelét idézi meg a szöveg, mely felkéri a magyar református egyházat, hogy igazolja állításait a tervezett egyházi reformok ügyében, és küldjön ehhez Bécsbe kiadványt. A püspök ekkori bejegyzése szerint a zsinat szerepe, az előjárók jogai, etc. kérdésében, tágabban a kálvinista egyházszervezeti és iskolai önállóság jogállásában a II. Lipót-féle 1790/91-es országgyűlési törvény 26. cikkelyének betartása segítene („*hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék*”).²²⁵ Hosszú előkészületek után végül ezért küldette el a püspök ezt a kálvinista hagyományt latinnyelven is igazoló törvénygyűjteményt Bécsbe.

Ezt az esetet az 1849 utáni abszolutizmus folyamatában kell látni: a püspök részint az egyházi önállóság (ld. a Kuzmány-féle 1850-es új egyházalkotmányi tervezet), részint az iskolai (8 osztályos gimnáziumi átalakítás, a teológiai fakultás megalakulása etc) reformok ügyében tevékenykedett ez időtájt. A Bach-korszak rendszerében ekkor kristályosodik ki az *Entwurf* tervezete (életbeléptetése 1853), tartanak a tárgyalások és küzdelmek a protestáns pátenst (1859) kiváltó egyházjogi folyamatok ügyében. Állandóak az ellenőrzések:börtönben ült Könyves Tóth Mihály lelkész, elvitték az egyik professzort (Lugossy József), s kínlódtak a helyettesítésével. A Kozma Andor által a *Karthágói harangok* című versben megénekelt pápai tanár, Bocsor István esete nem egyedülálló a korban. És érkeztek a püspöki hivatalba az egyházi visszajelzések, hogy az adott legációban szerencsére egyik diákot sem vádolták meg rebellióval, és nem küldték vissza. A püspök úr minden évben prédikációt mondott a kamarilla által kijelölt, de meg nem választott és meg nem koronázott Ferenc József születésnapján, imádságot adott ki a király felgyógyulására, üdvözlétet küldött a királyi gyermek születésére. És járt vizitálni a császárvárosba (pl.

²²⁴ Szoboszlai Pap István püspöki iratai = TTREK Levéltára (Debrecen), L, I. a. 5., XXI. k., 1852. 10. 30., 2121. sz.

²²⁵ Az 1790/91. évi XXVI. tc. = <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4890>.

kinyilvánítani, hogy a debreceni protestánsok nem tudtak az 1853-as Mák-féle merényletről, és gyógyulást kívánnak a Fenségnek).

Amikor 1852. június 19.-én maga a felség érkezett a cívisvárosba, megfelelő lelkesedéssel kísérték végig a kollégiumon, mutatták be neki a könyvtárat, melyet a király „igen szépnek” talált. A püspök úr a naplójában négy oldalon örökítette meg a találkozás sikerét.²²⁶ A reformáció napjának vigíliáján feladta a postát Bécsbe, de ez nem hatotta meg Thun kultuszminisztert túlzottan: már 1852. december 14.-én a minisztertanács elé vitte oktrojált tervezetét. Az 1855. május–júniusi bécsi tárgyalásokat még Szoboszlai Pap István püspök vezette, de ezt követően két hónappal később meghalt. A fölötte elhangzott halotti beszédek tartalmazó kötetet pedig elküldték Bécsbe, mely ma is az ÖNB állományában található.²²⁷ Az általa elkönfiskált 1642-es *Komjáti kánonok* latin szövegét a belügyminiszter iratkezelői hivatalnokai ha egyáltalán megőrizték – ugyanis nem levéltári, hosszában kétrét hajtott folió méretű egységről, hanem egy nyolcadrét kiadványról van szó –, akkor a Thun–Hohenstein levéltárban keresendő, Děčín-ben (Csehország). Bár ismerve Ember Pál szolid olvasási szokásait, és a törvénytár műfaját, ha rálelnénk is a kis formátumú kiadványra, feltételezzük, hogy nem remélhetnénk túl sok különleges margináliát.

Ezt a kánonos kötetet mellesleg illet ismernie minden 17. századi kálvinista lelkésznek. Elég gyakran találkozunk könyvtárakban éppen ilyen kánonoknak olyan példányaival, melyeket neves vagy névtelen tulajdonosok seregének bejegyzéseitől tarkállanak. Ennek a váradi kiadványnak a használatát Ember Pál esetében szöveg szerint is dokumentálhatjuk. Egyrészt ennek a kötetnek a margináliáin néhol egy-két egyházi vagy országgyűlési törvény referenciája áll, éspedig az Ember Pál kezevonásával. Másrészt Ember Pál az egyháztörténetében nagyon gyakran hivatkozott az egyházi előírásokra, sőt azokat a kötetnek a rítusokról szóló III. szakaszában kivonatosan közölte is. (Ezek számba szedése itt kimerítené a terjedelmi korlátokat, de elég csak beletekinteni a historia ecclesiasticába, s nyilvánvalóvá válik, hogy a leggyakrabban idézett forrásmunkáról van szó, a zempléni traktus kéziratos anyakönyve mellett.) Ezt megerősítendő a kis kötet utolsó lapjának verzóján az ugyancsak gyakran hivatkozott 1608-as és az 1647-es országgyűlések egy-egy articulusa jelenik meg. Elöl s hátul egyaránt találkozunk a *Tripartitum* és Szent

²²⁶ Szoboszlai Pap István püspöki iratai = Uo., XXI. k., 234.

²²⁷ Ld. [www.onb.ac.at, jelzete: 73223-B.](http://data.onb.ac.at/rec/ACo9989129) = <http://data.onb.ac.at/rec/ACo9989129>.

László törvényeinek említésével, melyek az 1728-as kiadványban is gyakran olvashatók.

Debreceni Ember Pál csonka kötetének kötéstábláján és az előzéklapokon található megjegyzésekre irányítjuk ezentúl a figyelmet. Az első tábla előtti előzéklapokon pedig Ember Pál kézírásával jegyzett szövegeket találunk, kétfélet. Az elsőként olvasható szöveg az első előzéklap rectóján található „*Formula Juramenti, quae in nostris Eccl(es)is observatur...*” kezdetű latinnyelvű felirattal, de magyar szöveggel, s folytatódik ennek hátlapján, s zárul egy latin forrásmegjelöléssel: „*Ex Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis*”. A másik szöveg ennek mintegy folytatásaként, ekként hangzik: „*Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tíßtre én D. E: P. a Lißkai Templomban. Aõ. D. 1683. SPataki Praedikátorságomb(a)n.*” A második előzéklap rectóján pedig egy teljes latin bejegyzés látható, „*Formulae, Tempore ordinationis...*” kezdettel, három pontban, mely az előző utalásnak, az 1683-as beiktatásnak a formuláit és résztvevőit jegyzi le.

Az utolsó lap verzóján Ember Pál írásával olvashatjuk a korszak híres prédikátorának, Medgyesi Pálnak az eddig ismeretlen mondását. Lorántffy Zsuzsanna pataki udvari lelkészének, akit a kazuista, lélekindító prédikáció kora újkori legjelentősebb magyar képviselőjeként tartunk számon, éppen a kegyességről szóló aforizmáját jegyezte fel, amit egyetlen írásából sem ismerünk. Ekként hangzik: „*Pietatis genus est, impiu[s] esse pro Domino, dixit olim b[eata] m[emoria] Paul[us] Medgyesi. Neminem in accusatione haereseos tacentem esse decet. Si accusasse sufficiat, nemo innocens erit*”. Ez a hitelvi kiállás ismét a fenti eskünek látszik megerősíteni a jelentőségét.

Mindenesetre szimbolikus ez a jelenet, amelyet személyes történetként beékelte Ember Pál az ágendatörténeti áttekintésébe. Az 1682-ben Thököly révén harccal visszaszerzett felső-magyarországi protestáns városok (Kassa, Patak) közül a patakiak Debrecenbe küldtek kérvényt, hogy a vándorló kollégiumuk helyreállítása kapcsán új lelkészt igényeljenek, és az egymaga négy osztályt vivő köztanító, Debreceni Ember Pál lett a kiválasztott, aki 1682-ben megtarthatta beköszöntő beszédét, s az 1683-as lisszakai egyházmegyei gyűlésen már be is iktatták. Thököly támogatásával indult nemsokára Németalföldre, s tért vissza Patakra szolgálni 1686 őszén, amikor már Thököly csillaga lehanyatlott. A beiktatási fogadalomtételben elhangzott, hogy a református hitet, akár a végsőig is meg kell tartani, s védeni minden eretnokség ellen is. 1687-től a pataki collegium újra útrakelt, és Ember Pált is eltiltották a pataki

lelkészi szolgálattól. Ennek ellenére a szomszédos Hotykáról folytatta munkáját, többször bebörtönözték, de ő még 8 éven át kitartott a kis kálvinista közösség mellett. Nem véletlenül emlékezett még idősebb korában is a beiktatásának szereplőire, s hangulatára, s rögzítette emellett Medgyesi Pálnak azt a jelmondatát, amely az ő vallomása is lehetett volna.

- 5) Campegius VITRINGA, *Sacrorum Observationum*, Libr. 1., *in quo vulgaris de linguarum confusione sententia examinatur : Sephiroth Cabbalisticae exponuntur atque illustratorum quorundam Scripturae S. locorum specimina exhibentur*, Franequerae, apud J. Gyselaar, 1683, 4°.

Helye: TIREK, SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: C 639.

Poss.: Debreceni Ember Pál, 1685; Szathmári Paksi Mihály, 1712.

Ember Pál kedvenc franekeri teológiatanárának az ő írásaiban is sokszor idézett kiadványáról van szó.²²⁸ A címlapon találhatóak a possessori bejegyzések. Ezúttal nemcsak a tulajdonos szignója („Pauli E. Debrecenij”) és a jelmondata („Psal. 25.14. Arcanu[m] Jehovae adest reverentibus ipsum”), de a vásárlás időpontja („Franequerae Frisiorum 12. Septembr. 1685.”) és a könyv ára („fl. 1. polt. 20.”) is megtalálható. A kötet örököse a lelkész Judit nevű lányának a férje, Szathmári Paksi Mihály (1683–1744), akkoriban tokaji lelkész lett. Ennek adatait (név, jelmondat, időpont) ugyanitt a címlapon olvashatjuk: „Dominus providet, Michaël Szathmáry Tokajini, A. D. 1712”.

- 6) Johann Heinrich HOTTINGER, *Grammaticae Chaldaeo–Syriacae Libri duo*, Tiguri, Typis Johannis Jacobi Bodmeri, 1652, 8°.

Poss.: Debreceni Ember Pál; Szathmári Paksi Mihály.

Coll. Uő, *Erotemata Linguae Sancta libri duo*, Tiguri, Typis Johannis Jacobi Bodmeri, 1647, 8°.

Helye: TIREK, SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: KK 171.

²²⁸ CSORBA, *Debreceni Ember Pál könyvtára*, i. m., 34, 37.

Hottinger zürichi professzor szír nyelvtana közkedvelt teológiai szakkönyv volt (sok egyéb szerző mellett, akik e témában publikáltak, pl. Alting, id. Buxtorf, Leusden), beszerzésére külföldön bárhol sor kerülhetett. Ennek körülményeire semmilyen egyéb bejegyzés nem utal, csak és kizárólag a címlapon látható két possessor utalás, a jól ismert nevekkal. Előbb: „Pauli E. Debrecenij”, majd veje rövidített névvel, de szerencsére a jelmondatával, s ez alapján beazonosítható (szemben a Szathmári névvel, amivel Dunát lehet rekeszteni az újkorban): „Dominus providet, Michaëli Szathmári [Paksi]”.

- 7) *Dissertatio theologica De specie criminis, in deserto perpetrati, quod Deus Israelitis exprobat apud Amosum cap. V. 25. 26....*, Praeside Campegio VITRINGA... defendenda ab Henrico Bernsau..., Franeker, Gyselaar, 1684, 4°.
Helye: TIREK, SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: SS 119.
Poss.: Debreceni Ember Pál, 1695; Szathmári Paksi Mihály, 1712; SRK, 1790.

Ember Pálnak ez a könyve ebben a címleírásban németalföldi tanárának, Campegius Vitringának a nevét is tartalmazza, jóllehet jelenleg a címben jelölt tanítványnak (H. Bernsau) a neve alatt van raktározva. Ennél nagyobb öröm az, hogy kézbe vehető: ez a kötet szintén a sárospataki könyvtár azon ritka könyveinek gyűjteményéhez tartozik, mely a második világháború előestéjén mint a védett állomány része előbb Pestre, aztán a győztes orosz seregekkel világháborús zsákmányként a Nizsnij Novgorod-i egyetemi könyvtár (Oroszországi Állami Rudomino Idegennyelvi Könyvtár) állományába vándorolt.²²⁹ Ember Pál tulajdonosi bejegyzése ott látható a címlapon, de itthon 2006-ig csak egy címlapfotóval rendelkezünk. A kézbevételt követően az is kiderült, hogy ez nem egy néhány lapos kisnyomtatvány, s hanem egy németalföldi disputációkat tartalmazó kollektá-kötet. Viszont félrevezető, ha Bernsau neve alatt tartják számon, mivel Vitringához is csak részint kapcsolódik. De mivel közös címlapja nincsen, a bordán erre könyvtári, kötetői közös név nem utal, szokás az első kiadvány neve alatt jelölni a hasonló gyűjteményes köteteket.

²²⁹ *Translatio librorum: Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA, KISS Ilona, MONOK István, Bp., OSZK, 2007 = <http://mek.oszk.hu/05600/05633/05633.pdf>.

A második előzéklap két oldalán olvasható egy korabeli tartalomjegyzék, *Contenta hac collectione* címmel 26 szövegről, 1680–85 közt Leidenben és 1682–86 közt Franekerben elhangzott disputákat foglal magába, majdnem egyenlő számban (14 leidenit és 12 fríziait). Az RMK III-hoz és pótlásaihoz 8 kiadvány tartozik, mind ismert. A franekeri művek közül csak egyet nem jelölt a Postma–Sluis-féle adattár (itt alább a 24. tétel), melyet az RMK is csak közvetett bizonyíték alapján sorolt az 1682-es megjelenésű munkák közé, mégpedig ugyanennek a Sárospatakon található kolligátumnak a vizsgálata alapján.²³⁰ Ennek szerzője, Paulus Securius sem szerepel a Zoványiban, csak Szinnyi említi meg a Szabó Károly-féle adattárra hivatkozva. Egy zsidó lexikon keresztyén hebraistákat tárgyaló szócikkében találjuk meg a tömör életrajzi adatokat, a kálvinista lelkésznek tanuló diákról (1659–1721).²³¹

Ember Pál 1684–86 közt tanult külföldön. Tanulmányait előbb Leidenben (1684. augusztus 15.-től), majd Franekerben végezte (1685. augusztus 20.-tól).²³² Valószínűleg ekkor szerezhette be a kiadványokat, de erre semmilyen bejegyzés nem utal. Láthatólag kurrens kiadványokat vett/kapott, és úgy tűnik, a vizsgákra való készülés eszközeként tette ezt. Franekerben az idősebb Vitringánál (tanított: 1681–1722) és az idősebb vander Waeyennél (tanított: 1677–1701), Leidenben Wittichnél hallgatott órákat. A tanárválasztás mellett szólt, hogy mindannyian bölcész és teológiai kurzusokat is oktattak, ezzel szemben a klasszikus bölcész órákat adó tanárok ebben az időben nem disputáltattak.²³³ Franekerben pedig Vitringa és vander Waeyen egymást kiegészítve vizsgáztattak, ezért pl. Ember Pál is az egyiptomi tízcsapásról szóló disputációjának az első felét vander Waeyennél, a másodikat Vitringánál védte meg,²³⁴ hasonlóan ehhez ezt látjuk Nagybányai Fűsi Lőrinc esetén,²³⁵ de az itteni listán szereplő többi diák is (pl. Bernsau, Hoppenroht, van der Meer) ekként vizsgázott. A két franekeri tanár közül a nagy magyarbarát Vitringát megelőzte a hírneve a kortárs peregrinusok között. Tőle írásokat, önálló műveket és disputákat egyaránt, később is szerzett be magának Ember Pál.

²³⁰ Ezek beazonosításához: POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m.

²³¹ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0008_o_08624.html.

²³² ZOVÁNYI, *Lexikon*, i. m., 574–576; BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, i. m., 79, 258.

²³³ Pl. Franekerben J. Schotanus (aktív: 1678–99) 1684-ben még a következő korszak nagyírú professzorát, Andalát vizsgáztatja, de 1685–87 között senkit. Haosnlóan Tobias Andreae (aktív: 1680–85) 1684–91 között nincs, Jacob Perizonius (aktív: 1681–93) pedig 1684–87 között nem indított disputát. A fiatal Jacob Rhenferd (aktív: 1682–1712) és a nagyírú HA. Röell (aktív: 1685–1704) pedig csak 1686-tól kezdtek publikáltatni. Ld. ehhez POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m. adattárát.

²³⁴ RMK III, 3389, ill. *Uo.*, 85/1686.2; 91/1686.2.

²³⁵ RMK III, 3403; ill. *Uo.*, 85/1686.1; 91/1686.1.

Alelkész láthatólag tudatosan szerkesztette műfajilag koherens egészként ezt a kötetet, de ezeket direkt módon később nem idézte sehol. A disputák közül egybetartozik több: a 1682-es elemzések a sátánról vander Waeyennél (24–26. sz.); Vitringánál pedig az 1684–86-os viták közül alig van olyan, amit nem szerzett be Ember Pál. AKorinthusi levél exegézise 1685–86-ban zajlott (7–12. sz.), s ezek között volt néhol közben 1–2 érdekesebb vegyes teológiai téma is, ami megjelent (1. sz., textusa: Ám 5,25–26; illetve a 2–3. sz., melyeknek a témája: a coccejánus típus-tan). Leidenből hasonló rendszerrel válogatta ki az ide szerkesztett kiadványokat. A kor egyik teológiai vitájának, a jezsuita Sandeus ellenes vitáknak két elemét (5–6. sz.), illetve egy majdnem teljes Római levél exegézist, mindkettőt Wittichtól (14–24. sz.) adja a leideni csomag nagy részét. Két látszólag magányos szöveg található még ezek közt, az egyik az Aquinói Tamás óta tárgyalt aranylánc teológiai tézisé (4. sz.), a másik Jézus vérének megtisztító erejét (13. sz.) tárgyalta. A sorozatok beválogatása praktikus okokat mutat (ti. jól használható, egységes elemzéseket nyújtanak), a magában álló disputák az egyedi érdekességet, érdeklődési irányt sejtetik. Az itt jelölt témákat pedig természetesen többször is érintette (pl. predestináció, típus-tan, úrvacsora-tan, a Sátán nevei, az aranylánc, a megváltás etc.) kéziratok prédikációiban, és az 1700-ban kiadott *Szent Siklus* című beszédgyűjteményben. Így a németalföldi tanulmányainak szövegei szervesen beépültek lelkészi felkészülésének metódusába.

A kötéstáblán csak a tulajdonos adatait olvashatjuk, és egyetlen közvetett jelzés utal az egyik kiadvány útjára. A listán a 24. tételként szereplő vander Waeyen-disputáció alján volt olvasható két ajándékozás (az egyik meglehetősen nehézkes írással, de még 17. századi betűkkel): azonban a lap mintegy harmadát az impresszummal együtt levágták. Ha Ember Pál tette, akkor ez utalhat arra is, hogy más ajándékát vette meg, s ezért törölte a felesleges információt. Mindenesetre ez a kötetbiztosan Debreceni Ember Pál tulajdona volt. A kötet belső tábláján áll a szignója (Pauli E. Debreceni), a jelmondata („Arcanu[m] Jehovahae adest reverentibus ipsum”, [Psal. 111,10]), a birtokbavétel ideje („Losonczini. 12. 7embr. 1695.”) és módja („Compagit Bibliopolus Lißnyai Rimaßombatiensis”). Az első előzéklap rectóján pedig a könyvkötést követő második nap egyik eseményéről olvashatunk a NB. jel után, mégpedig egy egri ferences barátnak az Ember Pál losonci parókiáján tett látogatásáról. Ez azt jelzi, hogy a peregrináció követően a pataki ellenreformációt sokáig (1687–95) tűrő fiatalember már egy félévi losonci nyugalmat követően kezdhette rendezni könyves állományát, s beköltötte nyugati diákéveinek kortárs

disputációit, jóllehet katolikus részről az „érdeklődés” a lelkész munkája iránt továbbra is napi jelenség volt. Ezekről az évekről számolja a szakirodalom Ember Pál egyháztörténeti érdeklődése fellendülését, a Pápai Páriz Ferenc-féle *Rudus redivivum* folytatásának munkálatait, a könyv- és kéziratgyűjtéseket.

A vaskos, negyedréti kötetben Ember Pál olvasói attitűdjét megjelenítő bejegyzést csak elvétve találni,²³⁶ személyes jellegű kommentár a fenti felekezeti polémiaán kívül nem található. Ennek másik oldalán, az előzéklap verzóján, ez áll: „Collectio Dissertationum ab Ao. 1680. ad 1686 editorum Emberiana. id est facta opera Pauli Emberi Debreczini cujus Manuscript[um] facie paginae hujus anteriori occuvert. Post mortem ejus transcit in possessionem Michaëlis P. Szatmári, qui filiam ejus Juditham habebat in Matrimonio. Denique Bibliotheca Collegii Refr. S. Patak accessit Ao. 1790. Notante Joanne Szombathi mpr.” És szintén a sárospataki kollégium 1783–1823 közti tudós tanára és könyvtárosa, Szombathi János kezével olvasható a tartalommutató, amiről már szoltunk korábban.

A kötet ezek szerint a családbanöröklődött tovább. Ember Pál veje, Szatmári Paksi Mihály pedig már inkább reflektált az olvasására: keze nyomát több helyen ott lehet találni. A sorrendben az első kiadvány címlapjára mindkét későbbi tulajdonos rávéste possessori jegyét: a vő a jelmondatával („Dominus providet Michaëlis Szathmári Tokajini Ao. C[hristi]. 1712.”), a könyvtáros a megszokott módon („Lib. Kollg. Ref. S. Patak 1790.”). A 9. kiadvány Vitranga felügyelete alatt tartott 1685-ös disputa, melynek a Corollariajába már Paksi Mihály javított bele, és tett hozzá éles hangú megjegyzéseket. Ezek végén áll a coda ismét: „M. Szathm[ári] Tokajini 1712. die 4. July”. És végül a hátsó táblán belül olvasható a már ismert módon a jelmondat, név és évszám kombináció („Dominus providet Michaëli Szathmári Tokajini Ao. C[hristi]. 1712.”). Ezek a jelölések Debreceni Ember Pál halálát követő eseményekről adnak hírt. Szatmári Paksi Mihály már 1708-tól Tokajban volt rektor, s németalföldi peregrinációját követően is ide tért vissza 1711 végén, immáron lelkésznek. Debreceni Ember Pál 1705 után, Debrecenből menekülve (Olasz)Liszkán dolgozott valószínűleg 1710-ben bekövetkezett haláláig. A szomszédos Tokajban rektorkodó, erdélyi származású Szatmári Paksi Mihály innen (is) ismerhette őket. Ismeretségük nem lehetett csupán kollegiális: az 1710-es franekeri tanulmányai idején ő másolta a

²³⁶ Egy-két marginális NB., vagy egy-egy plusz ígehely elvétve szerepel. Az utolsó szennylap rectóján egy „Index scriptis” található, a szent nyelvek szövegbeli kulcsszavaiból szerkesztve; a hátsó táblán pedig két exemplum (az egyik Cato minorról, a másik egy „Agnes matrona nobilis-„ről), mindegyik Ember Pál kezevonásával.

diáknévsort Ember Pál tervéhez.²³⁷ S amikor a diák 1711 végén hazatért, s mecénás városa lelkésznek hívta el, hamar feleségül vehette a szomszédos falu lelkészárvédjét, ha 1712 nyarán már az Ember Pál örökség egyik, máig fennmaradt kötetében már ő az új possessor.

Az Ember Pál könyvtárának sorsa azért is olyan mostoha, mert az egyetlen örökös nemcsak zempléni, hanem gyulafehérvári iskoláztatású lévén, a vándorló pataki kollégium tanárának választatott Kaposi Juhász Sámuel halálát követően, s 1716-tól a Szatmári Paksi-család Erdélybe tette át székhelyét, 1734-től azonban ismét visszatértek a Patakra hazaérkezett Collegiummal (István, Ábrahám és Dániel nevű később szintén lelkészként tevékenykedő fiaikkal, akik iskolát váltottak, immáron családi hagyományként). A hirtelen elhunyt „após” kéziratát pedig ő másolta, s küldte el Lampéhoz: erre az egyik unokájának Szatmári Paksi István, debreceni professzornak az egyháztörténet 1728-ban megjelent példányában található leírása tanúskodik.²³⁸ S ez alapján jutott arra a következtetésre Ritoók Zsigmondné, hogy ez azonos a jelenlegi ún. oxfordi kézirattal.

8) *Historia B. Platinae de vitis Pontificium Romanorum*, Coloniae Agrippinae, exofficina Choliniana, sumptibus Petri Colini, 1626, 4°.

Helye: TIREK, SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: L 310.

Poss.: Szerencsi N. Péter, 1642; Debreceni Ember Pál; Szathmári Paksi Mihály; SRK, 1800.

Bartholomeus Sacci/Platina 15. századi, a korai vatikáni könyvtári adatok alapján készített *Pápák élete* című műve reneszánsz adattár, melyet a reformáció is jól kamatoztatott kritikus hangvétele miatt. A kötet első tulajdonosa az első levél verzóján jelölt adatok alapján Franekerben szerezte azt elég komoly összeget fizetve érte. „Petri N. Szere[n]tsi Constat. Tall. 2. et stiff. 23. Franequerae 1642 22 Septimo menso Lugduni Batavorum”. Szerencsi N. Péter (1612–?) pataki diákként 1636 karácsonyán lett tógátus, s szatmári rektorsága után ment külföldre.²³⁹ Előbb

²³⁷ RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., I, 179.

²³⁸ A példányt látta 1884-ben Révész Kálmán, és 1973-ban Ritoók Zsigmondné is, ld. *Uo.*

²³⁹ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, s. a. r.: DIENES Dénes, Sárospatak, SRKTGy, 1998, 66.

Németalföld egyetemén tanult (1640–41, Franeker, Leiden),²⁴⁰ majd Anglia (1641–42) nevezetességeit látogatta 7 társával együtt, Cambridge-ben pedig az Emmanuel College vendége volt. Angol tudását jelzi, hogy William Sancrofttól, a későbbi canterburyi érsektől kora puritán kegyességi munkák (Ball, Scuder és a két Rogers egy-egy műve) beszerezésében kért segítséget.²⁴¹ Hazafelé vezető útján vásárolta a fríz városban ezt a fenti kötetet, és itt szerezhette be Souterius orvosi kötetét, amiről nem régen Ferenc Postma tudósított. Id. Csécsi János pataki professzor vette meg ugyanis ezt a Szerencsi superexlibrisével ellátott kötetet 1673-ben Szakályban, s 2014-ben egy aukción pedig az amszterdami egyetemi könyvtár vásárolta meg magának.²⁴²

Ennek további sorsáról nem tudok, így csak sejteni vélem, hogy a pataki lelkészként 1664–66 között még tevékenykedő Szerencsi feltételezett halála után elárverezhették könyveit, mert a következő possessor, Ember Pál megvásárolta azt, de jóval később (hiszen ekkor még gyermek volt Debrecenben). A címlapon csak az új tulajdonos neve áll („Pauli E. Debreceni”), a belső táblán a vásárlásra utaló jegyzet magyar valutában, vagyis itthoni a vásárlás („Ex libris Pauli E. Debreceni. constat flor. 1./75”). Az egyháztörténésztől örökölte ismét csak Szathmári Paksi Mihály (ezt jelzi a 342. lapon található névbejegyzése, mely biztosan a saját keze nyoma: „Szathm. Paksi”). A pataki könyvtáros, aki pedig bevételezte a kötetet 1800-ban, az Miskolci Mihály volt.²⁴³

Ezután pedig külön olyan kötetekről szólok, amelyek Ember Pálhoz kötődnek, de nem a könyvtárából származnak. Két saját kötetét ajándékozta oda barátainak, ezeket írom le, majd pedig két olyan adatot, amelyik Ember Pál bejegyzéseket tartalmazó könyvekre vonatkozik, ugyanis kevés kiadványról mondhatjuk el azt, hogy járt az ő kezében és ránkmaradt éppen az a példány.

DEBRECENI EMBER Pál, *Garizim és Ébál, (...) Az isteni örök elválasztásnak, és elhagyásnak dékrétomának nagy titkáról*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702, 8° (RMK I, 1650).

²⁴⁰ BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, i. m., 152, 2653.

²⁴¹ GÖMÖRI György, *Egy magyar peregrinus levele William Sancroft-hoz*, Erdélyi Múzeum 62(2000/1-2), 17.

²⁴² Ferenc POSTMA, *Ein neulich aufgefundenes Büchlein aus der Privatbücherei von Johannes/ János Csécsi Sr. Ein kleines Exempel aus der großen Geschichte der Peregrinatio librorum*, Egyháztörténeti Szemle 17(2016/3), 97–103.

²⁴³ Erre utal a két jelzés: Liber Koll. Refor. S. Patak.; Liber Kollegii Refor. S. Patak, Signavit Michaël Miskolczi. 28a Sept. 1800 Ord. Pt. Bibl.

- a) Poss.: Debreceni Ember Pál 1702; Debreceni Ember István 1702; Debreceni Király István. Helye: TTREK, DRK Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 603.
- b) Poss.: Huszti L. Sámuel, Makfalvi S. József. Helye: Protestáns Teológiai Intézet (Kolozsvár) Könyvtára, jelzete: RMK 73.

Az 1702-es *Garizim és Ébál* című kötetében Ember Pál több teológustól közölt szemelvényeket (Luther, Brentz, Lipsius mellékletben, illetve Kálvin és a svájci Turretini írásaiból szöveg között hosszan idézett lapnyi terjedelemben). A kettős predestináció dogmatikai tételét taglaló műnek nemzetközi visszhangja is lett: a wittenbergi egyetemen megvitatták, és művét a cáfolttal együtt külön kötetben jelentették meg (1707).²⁴⁴ Ilyen módon vált ez a kiadvány a 17. század végének protestantizmuson belüli felekezeti polémiajának a tárgyává és eszközévé.

A *Garizim és Ébál* egyik példányát küldte a szerző a kassai Collegiumban tanuló „öccsének”: „A Cassai Reform. Collegio[m]ban tanuló jó reménységű ifjúnak, Debreceni E. István ötsém[ne]k küldöm DEP. Mp. – Vettem kezemhez Debr. Ember István 23 Decembris 1702-ben”.²⁴⁵ Aki ugyan „öcsémnek” van titulálva, de a patriarchális gondolkodás értelmében lehetett Ember Pál fiatalabb testvére és lehetett az unokaöccse, például a bátyjának a fia. Tudjuk azt, hogy Debreceni Ember István 1701. február 18-án subscribált a pataki vándorló collegium törvényeinek Kassán. Valamivel korábban, 1690. március 06.-ától Debreceni Ember András volt a kassai kollégium seniora, idősebb Csécsi János tanársága idején; illetve ismét egy lehetséges rokon, Debreceni Ember János pedig ugyanitt 1699. május 2.-án lett tógátus.²⁴⁶ Ember Pál közeli vagy távoli rokonsága tehát a pataki kollégiumban tanult.

A fenti kötetnek más olvasója is akadt: a hasonló nevű Királyi István, aki nemes egyszerűséggel lesatírozta az Ember nevet, és fölé írta a saját családnevét, minden egyéb megjegyzés nélkül. Ő szintén ennek a száműzetését élő kollégiumnak volt hallgatója, nagydiákká 1702. október 10.-én vált, de mivel iskolatársak voltak Debreceni Ember Istvánnal, bármikor megkaphatta (vagy ellophatta, vagy halála után megvehette) tőle. Debreceni Királyi István élete azt mutatja, hogy szegény ember lehetett. A megyaszói rektoriáról 1706-ban visszatért az immáron Patakon létező kollégiumába újra tanulni. Később azonban világi munkát vállalt, s debreceni

²⁴⁴ BUCSAY, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen...*, i. m.

²⁴⁵ Ld. TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: RMK 603, első előzéklapon.

²⁴⁶ HÖRCSIK–DIENES, *A Sárospataki...*, i. m., 201, 199.

polgárként halt meg 1747-ben.²⁴⁷ Azt nem tudjuk, hogy mikor került a kezébe a fenti Ember Pál-kötet, de az életút vége Debrecenben érhetett: ugyanis ez az egyik útja annak, hogy ez a fenti kolozsvári kiadvány kassai ajándékkötetként jusson a debreceni kollégiumi könyvtárba.

A *Garizim és Ébál* másik példányát a szerző egy régi barátjának, Huszti L. Sámuelnek küldte.²⁴⁸ A kolozsvári példány első előzéklapjának tanúsága szerint ekként szól az ajándékozás: „Tišteletes Tudós Huſti Sámuel Uram[na]k (Titul cu[m] honor[em]) régi kedves joakaró Barátom Ur[amna]k eö k[e]g[e]lm[éne]k küldöm becsülettel, D. P. Mp.”. Az új tulajdonos bejegyzése alatt olvasható: „Kedvesen vötte, mint régi kedves Baráttátul ’s ez könyv[ne]k Autorátul Huſti L. Sámuel”. Feétételezhető, hogy nem sokall a megjelenést követően, talán még 1702-ben jutott e kiadvány birtokába a jóbarát.

Ennek a barátnak az életéről viszont alig rendelkezünk érdemi adattal. Nem tudjuk, hogy melyik iskolát látogatta (a pataki, debreceni és a szatmári diáknévsorban nincs benne), neve alapján viszont huszti származású vagy iskolázottságú lehet, de talán nemes, s ezért nem szerepelt a fenti diáklistákon. Külföldet járt diák volt, ugyanazoknál a tanároknál tanult, mint Ember Pál, csak korábban. Előbb leideni (1683 márciusa), majd franekeri (1683 júliusa) beiratkozásáról maradt fenn adat,²⁴⁹ de disputát vagy saját önálló írást sem itt, sem otthon nem jelentetett meg. Leidenből 1684-85-ből maradt fenn kis szövege, illetve Campegius Vitringa (1683), majd pedig vander Waeyen (1686) franekeri professzorok egy-egy diákjának disputáját tisztelte meg verssel.²⁵⁰ Két ismerőse is megtisztelt őt a németalföldi disputáját neki ajánlva, innen tudjuk, hogy 1693 táján huszti, 1710 táján máramarosi lelkész volt.²⁵¹ Ezt a fenti kötetet aztán megörökölte Makfalvi S. József, de ahogy az előbb sem, itt sem jelzi ennek dátumát semmi.

Ember Pál ugyanis a korban megszokott módon egy diákcsoporttal indult külföldre, iratkozott be egyetemekre, váltott városokat, s tért haza. Franekerbe például 1685. augusztus 9–20. között immatrikulált egy egész magyar kolónia (Csaholczy Miklós, Enyedi István, Jenei B. György, Jósvai Ferenc, Muzsnai Mihály, Nagybányai Fűsi Lőrinc, Szőlősi P. Pál, Tiszaújhegyi István), közülük többen is egymás disputáin

²⁴⁷ *Uo.*, 202.

²⁴⁸ Ennek adatait Oláh Róbertnek köszönöm.

²⁴⁹ BOZZAY–LADÁNYI (szerk.), *Magyarországi diákok...*, i. m., 469, 2888. sz.

²⁵⁰ *Uo.*, 2888. sz.; POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m., 91/1683.5 (Bánffyhungyadi Ferenc); 85/1686.1 (Nagybányai Fűsi Lőrinc); 85/1686.2. (Debreceni Ember Pál).

²⁵¹ RMK III, 3806, 4744.

részt vettek, köszöntőverssel tisztelték meg egymást. Szőlősi P. Páltól maradt fenn egy disputája, amit Ember Pál továbbított itthon egy harmadik ember számára. Erre pedig az itteni ajándékozásnak az előző tételben olvasott monogramja utal: az eddig bizonytalan feloldás helyett valószínű, hogy a D. P. monogram Ember Pált fedi.

A debreceni kollégium adattára szerint régi ismeretségről van szó: Debreceni Ember Pállal egy évben subscribáltak (1678), s lett Ember Pál négy osztály köztanítója, Szőlősi és Rápóti Pap Mihály pedig contrascriba, majd senior.²⁵² Szellemi rokonság is lehetett köztük: Szőlősi Franekerben beszerzett descartianus Poiret-kötete,²⁵³ és Ember Pál rajongása Descartes-ért is erre mutatnak.²⁵⁴ Ember Pál ugyanis Descartes-nak a világról mondott fizikai és csillagászati jegyzeteit idézte (kiadványban név nélkül, kéziratban a filozófust dicsérő jelzőkkel). Ehhez kapcsolódik két latinnyelvű Descartes-idézete, melyet 1701. április 26.-án Szatmáron Martonfalvi Sámuelnek, sógorának az albumába jegyzett be, s emellett az antik és biblikus héber mellé magyar földön igen ritka módon, egy holland közmondást is citált hollandul s latinul egyaránt („Al wat de wereldt biet, iss roock; en ander s’ niett.”).²⁵⁵

Franekerben 1686 februárjában mindketten Campegius Vitringánál disputáltak, és ezeknek a szövegét nyomtatásban is megjelentették.²⁵⁶ Ember Pál előbb vander Waeyennél, majd Vitringánál vitázott „Auctor et Defendens”-ként, mindkét esetben az egyiptomi tízcsapásról. A második részhez írt Szőlősi hébernyelvű carment. És röviddel ezután még ebben a hónapban ugyanezt honorálva Szőlősinek a *De morte universali* témában tartott disputájához Ember Pál írt köszöntőverset. Ez utóbbi kiadványnak az egyik példányával pedig Szőlősi kedveskedett Debreceni P. Istvánnak. A címlapon ez áll: „Reverendi à Clarissimi Viro Dño Stephani P. Debreczeni, E[cclesiae] K[irály] Darocziensis Pastori fidelissimo, Dño et Benevolo mitt[it]”. Majd a postázás sikerét, a könyv átvételét jegyzi az alatta álló sor: „1686 29 Aug. recepit Somlyaini. Per Egregius D. P.”,²⁵⁷ ahol az utóbbi anagramma Debreczeni Pál nevet rejti. Szőlősi P. Pál disputáját Szatmár város bírójának, tanácsának, esperesének és lelkészének ajánlotta, s hazaérkezvén maga is a szatmári rectorok közé

²⁵² SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., 321–322, 2866. sz.

²⁵³ Poiret magyarországi hatásához újabban ld.: OLÁH RÓBERT, *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához*, Egyháztörténeti Szemle 14(2013/4), 6.

²⁵⁴ OJTOZI Eszter, *Szőlősi Pál és Szatmári Pap János Németalföldön vásárolt könyvei*, Magyar Könyvszemle 108(1992/4), 351–352; CSORBA, *A sovány lelket meg-szépíteni*, i. m., 215–217.

²⁵⁵ Ld. Martonfalvi Sámuel albumát: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Lat. 458. f 47r. (Inscriptiones Alborum Amicorum, 388. sz. Online: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> – 2014. december.) Erre Ferenc Postma hívta fel a figyelmet, s neki köszönöm az adatot.

²⁵⁶ RMK III. 3389., 3391; POSTMA–VAN SLUIS, *Auditorium*, i. m., 91/1686.2., 91/1686.3. sz.

²⁵⁷ A Debreceni Református Kollégium régi könyves állományában található könyv jelzete: RMK 1068.

állt be ez év október 4.-én, s ezt a posztot töltötte be 1688. szeptember 11-én bekövetkezett hirtelen haláláig.²⁵⁸ Királydaróc Szatmár vármegyei település, így ezek a reprezentációs küldemények egy postával is érkezhettek.

Mivel Debreceni P. István nevét az egyház- és irodalomtörténeti bibliográfiák, lexikonok nem jegyzik, így csak néhány kisebb adatból tudunk róla valamit. Nógrádi Mátyás, a debreceni esperes és püspök halálára készült verseskötetben (1681) szerepel mint királydaróci lelkész,²⁵⁹ és eszerint a könyvadamányozás szerint 1686-ban még ezen a helyen dolgozott. Zoványi lexikona alapján ismert tény, hogy Szilágysomlyón 1673 után (1682-től biztosan, 1686-ig) Miskolci Csulyak Gáspár, majd 1687-től egy másik debreceni ismerős, a fenti debreceni püspök fia, Nógrádi Benedek lett lelképásztor.²⁶⁰ Feltehetően vagy Debreceni P. István lett Somlyón átmenetileg (1686–87 közt) lelkész, vagy Keresztelő János fejevételének napján eshetett meg ott – talán az ünnep, talán más ürügyén – az ünnepélyes könyvátadás. Azt tudjuk mindenesetre, hogy Szőlősi Pál a szomszédos városban, az őt támogató Szatmárban kapott rektori állást október elejétől, s itt szolgált rövidesen bekövetkező haláláig.

Előkerült nemrég egy kötet az SRK állományában, amelyben olyan egyháztörténeti jegyzetek vannak, amelyek a református zsinatokat szedik rendbe, és korrelálnak az Ember Pál-féle narrációval. Az írás pedig nagyon hasonlít az Ember Páléhoz. De a kötet első lapjai hiányzanak, és a tábla is sérült: épp ahová Ember Pál olyan szívesen jegyezte be possessor jelmondatát és nevét. Azaz akár az övé is lehetett kötet, különösen amiatt is lehet ezt feltételezni, mivel ezt a kiadványt is idézte egyháztörténetében.²⁶¹

Ezentúl a DRK Nagykönyvtárában található egy másik kötet, melynek a belső tábláján a következő bejegyzés áll: „A debreczeni főiskolának, Ember Pál”.²⁶² Ez egy 16. századi ismert református–katolikus hitvita, Gyarmati Miklós tollából.²⁶³ Ez az Ember Pál 1843-ban iratkozott be a Collegiumba, s tanult itt filozófiát, jogot és

²⁵⁸ BURA (szerk.), *Szatmári diákok...*, i. m., 65. A debreceni kollégium adattárának forrása azonban – tévesen – halálának idejét egy évvel korábbi időpontra, szeptemberre hozza, ld.: SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., 322.

²⁵⁹ *Parentatio lugubris super obitu ... D. Matth[iae] Nográdi*, Debrecini, s. a. [1681] (RMK II, 1480.), B1v.

²⁶⁰ ZOVÁNYI, *Lexikon*, i. m., 407.

²⁶¹ GÖNCZI György, *De Disciplina Ecclesiastica*, Varadini, 1646; ld. TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: DD. 310.

²⁶² TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 189.

²⁶³ GYARMATI Miklós, *Keresztenyi felelet... Monozloi Andrásnak... könyve ellen*, Debreczenben, Lipsiai Pálnál, 1598, 4° (RMNy 830).

teológiát, tehát nem azonos a fenti személlyel.²⁶⁴ A kötet rengeteg 18. századi kézírású marginális jegyzetet tartalmaz, melyek konkordancia és memóriatár jelleggel készültek. A könyv másik bejegyzése alapján piskárkosi Szilágyi Sámuel professzorról szállt annak Gábor fiára azt megelőzően.²⁶⁵ A korábbi tulajdonosokról nincs hír, mivel a könyv 19. századi új kötést kapott. Elvben, a kiadás évét, témáját tekintve lehet ezt a kiadványt az egyháztörténész Ember Pál is olvashatta. A jelenleg ismert adatok szerint erre a műre nem hivatkozott. A kérdés eldöntésében nem segít, hogy a kötetnek a 19. századi kötése van, és az első előzéklapja is elveszett (ahová egyébként Ember Pál gyakran írta a possessori bejegyzéseit). De legalábbis feltételelesen ezt a kötetet nem számoltam a kora újkori szerző könyvtárának tagjai közé.

Annyi bizonyos, hogy mivel az egyháztörténetíró Debreceni Ember Pál után csak egy szem lánya maradt, a neve nem ment tovább. Könyveit, hagyatékát viszont a Szathmári Paksi-család örökölte, akik közül éltek Erdélyben, Patakon és Debrecenben is. Az ő könyvtáruk négy generáción át végigkövethető a possessor-bejegyzéseik révén a pataki könyvtár állományában.

²⁶⁴ SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., II, 1166, 1478.

²⁶⁵ A címlapon ez áll: „Successit in Possessione hujus Libri post decessum Parentis quondam G[ene]rosi. Dni. Samuelis Szilágyi filius Gabriel Szilágyi”.

C) Ember Pál házi könyvtára

Ember Pál több feljegyzése bizonyítja, hogy kutatásai közben forrásainak messzemenően utánajárt, pontosan hivatkozott, precízen jegyzetelt. Életének hányattatásai közben többször elvesztek írásai. Adatok jelzik, hogyan kísérelte meg visszavenni kincseit, azaz egyháztörténeti kézirateit, és elkeseredésében többször fel is adta a munka befejezését. Könyvtárából alig maradt ránk valami, egy-két kisebb kötet és kézirat feljegyzés kivételével.²⁶⁶ Gyanítjuk, hogy családi ágon ment tovább a hagyaték, mivel unokái közt folyamatosan voltak lekipásztörök, sőt ez a család három püspököt is adott a református egyháznak. S már Ritoókné Szalay Ágnes utalt arra, hogy a könyvtára bizonyos töredékét unokája, a debreceni professzor, Szatmári Paksi István adta be a helyi Kollégium könyvtárába. Nem hiábavaló tehát feltérképezni Debreceni Ember Pál műveltségének hátterét, olvasmányanyagát. Egyháztörténetének forrásait már Ritoókné megkísérelte feltárni, de mint rámutatott, ez a munka befejezhetetlen: „Az egyházi és megyei levéltárak gondos átvizsgálásával egyszer majd talán EMBER Pál legtöbb forrását sikerül felkutatni”.²⁶⁷ A könyvtárának az összeállítása valamivel egyszerűbb feladat. Erre egyedül az adott lehetőséget, hogy könyveinek margináliáin bőséges jegyzetanyagot találunk, precíz idézési technikával, néhol még a jelenkori szakmai formai szabályok alkalmazását is szemléltetni lehet rajtuk.²⁶⁸

Nem kizárólag a nyomtatott forrásokat vettem ezen összegzéshez számba, mivel Ember Pál kéziratok feljegyzései lekipásztori szolgálatának kiegészítőjeként olvasmányjegyzeteket tartalmaznak, pontos jegyzetekkel, s ezek útja gyakran könnyedén modellezhető a kijegyzeteléstől a kiadványban található megjelenítésig. Ezek között is azonban megfelelő disztinkciókat kellett tennem. Például P. Bain, angol szerző kegyességi kötetét a naplója tanúságaszerint Ember Pál olvasta, kijegyzetelte, és feltehetően a Collegiumi könyvtárból kölcsönözte, tehát az adott könyvet használatra másolta ki. Hasonlóképpen azt a kalendáriumot is, amelynek létezését

²⁶⁶ RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., II, 370; ehhez ld. újabban CSORBA DÁVID, *Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei*, Magyar Könyvszemle 130(2014/2), 202–216.

²⁶⁷ RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., I, 184.

²⁶⁸ „Vid. Celeber. Doctoris Marthini Lutheri oper. lat. Wittebergae a. 1546 edit. Tom. II. libr. de Capti. Babyll. Eccl. fol. 89.” (DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 20); „Svetoniū in Octavio, numer. 22. pag. m. 58. edit Plantiniana” (*Uo.*, 103); „non placet Doctiss. Joh. Lightfootio, Theologo Anglo celeber. Tempus Nativitatis Christi pro hyeme determinare: vid. oper. ejus Roterodami Anno 1686 excus. Tom. I. in Harm. 4 Evang. fol. m. 289. etc. ad Luc. 2: v. 7.” (*Uo.*, 125).

eddig a szakirodalom csak feltételezte, és amelyet a sárospataki Rákóczi-könyvtárból kölcsönözött ki a fiatal lelkipásztor.²⁶⁹ Mellesleg mindkét példány azóta is lappang.

Határesetre hadd álljon itt néhány példa: van több jelölten szóbeli lejegyzés Ember Pál fennmaradt kéziratos jegyzeteiben, de olyan hűséggel, hogy az a később megjelent könyvekben pontosan nyomon követhető. Még debreceni diák korában 1680 nyarán Felvinczi Sándor, debreceni lelkipásztornak a szószéken elhangzott prédikációját lejegyezte. A lelkész az exegézise során olyan egyházi tévtanokról is beszélt, melyeket a 4 évvel később kiadott *Haeresiologia* című művében részletesen bemutatott. Ilyen módon Felvinczi olvasmányai, melyek egy prédikációja előadásában utalásként előkerültek, kéziratos jegyzetek közt megőrződtek a figyelmes diák naplójában, s mikor a nyomdából kikerült az immáron tisztán dogmatikai traktátus, akkor abban visszakereshető a korábbi kéziratos jegyzet alapján annak egyik előmunkálata, hipotextusa. Ember Pál ezután is még többször, különböző években született beszédeiben idézte a példát, de nem a megjelent kötetet.²⁷⁰ Ugyanebben az időben Lisznai K. Pál debreceni tanártól Josephus Flavius *Zsidó háborúját* kérte kölcsön. Az előző esethez hasonlóan ezeket a jegyzeteit később 1700-as kiadású saját kötetében is citálta, de az idézet egyszerű jelölésű.²⁷¹ Az újabb említésnél tehát nincs mellette jelzés arra vonatkozólag, hogy a kötet ekkor a tulajdonában lett volna. Valószínűsíthető, hogy a könnyebb megoldást választotta: a régi jegyzeteit vette elő, hivatkozott az írásra, de éppen ezért csak egyszerű módon, nem pontos bibliográfiai tétellel.

A *Szent Siklus* előszavában arról olvashatunk, hogy Ember Pál felhasználta egyik jóbarátjának a kéziratos szómagyarázatait, pl. a Sebaóth szónál. Ennek szerzője pedig, ismerve a környezetet, Kaposi Juhász Sámuel lehet, akinek akár a *Biblicum hebraicum* című művére (is) utalhat ez a megjegyzés. Az *Aranyas Biblia* kiadásában segédkező, később pedig Gyulafehérváron a menekült pataki kollégium tanáraként ótestamentumi tárgyakat is tanító, s e tárgyból publikáló neves tanárnak a műve éppen ebben az időben került nyomdába (1699), amikor Ember Pál elküldte a saját *Szent Siklus* című művét Tótfalusihoz (az előszó 1699. május 13-i keltezése erről tanúskodik), tehát még nem lehetett kiadványként idézni. A név elmaradása viszont másra enged következtetni: Tótfalusi ekkor már élőhalottként feküdt, és segítségére

²⁶⁹Bain kötetéről ld. CSORBA, *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója...*, i. m., 187.; Petrus Slovacius kalendáriumáról ld. Uő, *Gergely vagy Julián? Egy eltűnt kalendárium (1596) ürügyén* = Uő, *A zászlós bárány nyomában...*, i. m., 143–148.

²⁷⁰Uő, *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója...*, i. m., 184–185.

²⁷¹Uő., 179.

ki más jöhetett volna, mint régi korrektora, aki viszont feltevésünk szerint törölte a saját nevét, Kálvin, Geleji Katona István és társaik mellett nem tartotta méltónak megjeleníteni a sajátját. Ezek a fenti, az olvasáskor még crudában lévő szövegek természetesen nem kerültek bele a virtuális könyvtár tételcímei közé.

Ilyen módon maradt az egyháztörténet és a három önálló kiadvány, ezek lettek a sorvezetőim a virtuális házi könyvtár feltérképezésénél. Voltak Ember Pálnak kedves kiadványai, jól felhasználható ismereteiket rögzítő „opera omniák”, teljes életmű-kiadások, s egy-egy szövegre többször visszatérő módon is utalt, ezért sokszor nem csak azok a kötetek kerültek be ebbe a listába, amelyeket a szerző/kiadó pontos könyvészeti adatokkal ellátott, hanem azok is, amelyeket gyakran és nagyon pontosan idézett.

Már Harsányi István jelezte, hogy Ember Pál legalább 200 szerzőt ismert a szakirodalomból.²⁷² Ez az adat nagyjából megegyezik a margináliákon speciális jelzéssel ellátott szakkönyvek számával. Kiindulópontnak ez akár sok, akár kevés is lehet. Sok akkor, ha feltételezzük azt, Ember Pálnak lehetett akár 200 könyve is a házikönyvtárában. A korszak magánkönyv-állományának a vizsgálata jelenleg is zajlik, de az megállapítható, hogy nem elhanyagolható mennyiséggel van dolgunk. Ember Pál őseiről semmit sem tudunk, tehát ahhoz a közegethöz hasonlítjuk, ahol élt: a mezővárosi értelmiséghez. A református köznemesek 4-5, a tanítók ált. 20 könyvet hagytak az egyházra, a nagyobb könyvállománnyal rendelkezők (100 felett) pedig hagyományosan értelmiségi családban, polgári közegetben nőttek fel. Elég csak a polgári neveltetést kapott Szatmárnémeti fiúkra, Mihályra és Sámuelre gondolni, akik nevet változtattak (Soós Szabórol Szathmárnémethire) s a tudásuk révén emelkedtek fel, nemcsak szorgos könyvírók, tudós lelkész és tanár lett belőlük, hanem bibliofil vénájuk jelzéseként komoly könyvgyűjtők is.²⁷³ A kálvinisták közül a speciálisan nyomdászként hazaérkező Tótfalusi Miklós, és a fejedelmi (II. Rákóczi Ferenc) vagy főnemesi (Telekiek, Bethlenek), püspöki (ifjabb Geleji Katona) háttérrel rendelkező ifjak már nem ehhez a mértékhez tartoznak.²⁷⁴

Másrészt kevés is lehet ennyi adat Ember Pál műveltségének felbecsléséhez. Nem ismerjük ugyanis peregrinációs útvonalát (kizárólag az út csomópontjait tudjuk, ahogy általában: kezdet, vég, beiratkozások), és kevés possessorori bejegyzést találtunk

²⁷²HARSÁNYI, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., 129.

²⁷³SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1), 72–73. = <http://mek.oszk.hu/03200/03245/03245.htm..>

²⁷⁴HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).

eddig,²⁷⁵ nyomtatott köteteinek bejegyzései sem adtak sok útmutatót a *peregrinatio academica* körülményeiről. Azt sem tudjuk biztosan, csak valószínűsíthetjük, hogy milyen köteteket volt kénytelen hátrahagyni a szatmári és a debreceni futásakor. Adatok jelzik, hogyan kísérelte meg visszavenni kincseit, azaz egyháztörténeti kéziratait. Közismert a történet, hogy 1703. szeptember 28-án Szatmárt éppen a kuruc csapatok dúlták fel, az ikerváros folyón túli részét, Németit pedig még korábban a németek. Elégett az iskola, a könyvtár, s ekkor odalettek a helybéli lelkésznek, Debreceni Ember Pálnak ez ideig gyűjtögetett kötetei, jegyzetei, melyeket többször megkísérelt visszaszerezni a jezsuitáktól és a kuruc vezetőktől egyaránt. „Különleges dolog történt, amikor Rákóczinak a Szatmár városa előtti hegyen felállított táborában, egy Gyulafi nevű református ember koporsója felett megállva magának a fejedelemnek a sátora előtt a kurucok bukását jövendölte meg a rablásaik s gonoszságaik miatt. Emlékeztek erre a tábor reformátusai, és megsiratta maga Rákóczi is, és ezért elrendelte, hogy Ember Pál elveszett könyvtárát helyreállítsák”.²⁷⁶ A lelkész a vezérlő fejedelemhez írt külön levélben, de Ráday Pál révén is csak egy bizonyos részét kapta vissza elrablott könyvtárának.²⁷⁷ Egyik menekülésekor, egy kéziratot kötete hátulsó kötéstábláján dokumentálta a leltárat: „Beregben és Ugocsában sok szép el vőszett könyveim és M[anu]S[criptje]im”, ahol is három lelkipásztorra (Dálnoki,²⁷⁸ Czeglédi,²⁷⁹ Szombati Sámuel²⁸⁰) hagyta hátra könyveit és

²⁷⁵Ld. CSORBA Dávid, *Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához* = Egyháztörténeti Szemle 15(2014/4), 51–76.

²⁷⁶ Uő, *Egy zarándokút” lépcsői*, Református Tiszántúl 18(2010/6), 21 (saját ford.).

²⁷⁷ BENDA–ESZE (kiad.), *Ráday Pál iratai*, i. m., 213–214.

²⁷⁸ A pataki diáknévssorokban nincs nyoma egyetlen, korban ideillő Dálnokinak sem. A szatmáriiban 1684-ben subscribált egy Dálnoki György, s lett (talán a mai Fehér-)Gyarmaton rektor (BURA (szerk.), *Szatmári diákok...*, i. m., 62). A debreceni diáknévssorokban szerepel egy ismeretlen sorsú Dálnoki Mihály, aki 1687. október 6.-án lett tógátus; s egy másik azonos nevű személy, aki 1691. május 2.-án írt alá, s később Ónodon is szolgált (SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források...*, i. m., 341, 3274. sz.; 347, 3427. sz.). Ónod viszont sem egyházi, sem világi besorolás szerint nem tartozott beregi vagy ugocsaikörzethez. Ám ha az utóbbi személyről van szó, éppen kerülhetett az 1700-as évek elején arra a vidékre szolgálni, erről viszont nincs adatunk.

²⁷⁹ Ha a kassai mártír, Czeglédi István fiáról, Czeglédi Pálról (1659–1712), bihardiószegei papról, érmelléki esperesről van szó, aki 1710–12 közt lett Debrecenben lelkész; akkor Ember Pál nála hagyott kéziratai, könyvei akár az itteni könyvtárban is kiköthettek.

²⁸⁰ Szombati Sámuel semmilyen előnévvel sem szerepel Debrecenben. A szatmáriiban 1687-ben N. Szombati P. Sámuel szerepel, később erdődi rektor (BURA (szerk.), *Szatmári diákok...*, i. m., 64), Rimaszombati Sámuel 1724-ben lett ugyanitt az iskola rektora (*Uo.*, 86), miután visszatért a németalföldi egyeteméről. Pataki névsorban pedig a gyulafehérvári kollégiumban Rimaszombati P. Sámuel 1681. november 13.-án lett tógátus, majd köztanító, majd Patakra visszatért zempléni rektoriára, mégpedig Királyhelmece (HÖRCSIK–DIENES, *A Sárospataki...*, i. m., 125). Ez esetben diákkorában az ő pályája érintette közelebből a beregi s ugocsaik egyházmegyéket.

„MS”-jeit, akiktől ezek – alapalji feljegyzés szerint – egyév elteltével sem jutottak vissza a kezéhez.²⁸¹

Ember Pál „virtuális könyvtárának” a kialakításához először a possessori jelöléseket kellett definiálni. Az első adattár akkor áll össze, ha azokat a jelzéseket, amelyeket Harsányi is számba vett, a „pag[us] m[ihi]”, „fol[io] m[ihi]” megjelöléseket követjük. Ezek között is van, amelyik összesen egyszer fordul elő a hivatkozási listán (Johann Cluverus, David Knibbius), mások pedig hússzor (Jacob Alting, Frans Burmann), negyvenszer (Johannes Coccejus, Wilhelm Momma, Mattheus Polus, Hermann Witsius), sőt egyetlen szerző esetében több mint hetvenszer (John Lightfoot *Opera omnia*-ja). Ugyanakkor a p. m. jelzésű, de csak rövid leírású kötetek impresszumát lehetetlen helyreállítani (Qurtius Rufus-kiadásból rengeteget ismerünk a korban, így viszont csak az adat marad, hogy ez is a listához tartozik, s nem tudni, hogy a görög, a latin vagy a magyar változat melyik kiadását használta). És arra is van példa, hogy bár precíz a leírása, de számtalan kiadása van az adott könyvnek a kora reneszánsztól, s igen nehezen teljesíthető még autopsziával is a kötet beazonosítása (pl. Polydorus Vergilius esetén).

Bizonyos esetekben pedig nehezen megválaszolható, hogy honnan származik az idézet, más könyvből, a saját jegyzeteiből, vagy esetleg emlékezetből.²⁸² Az egyik idézete olyan szokatlanul pontatlan, hogy feltételezhető, hogy már csak emlékezetből írta. Campegius Vitringának, az egyik szeretett tanárának művéről van szó, amelyet így rövidített: „Aphorism. Univ. Theolog.”, jóllehet a mű egyik kiadásának címében nem jelent meg az „Univ.” jelző, ellenben a *summa*, *comprehendo*, és a *fundamenta* szavak hasonló összegző jellege sugallhatta ezt a kifejezést. Hasonló példa a rabbinikusokra való hivatkozása: A Leusden-féle magyarázatos bibliakiadás, az ún. *Jonas illustratus* tartalmazza a rabbinikus doktorok megállapításait összegző módon, de az Ember Pál citátumok olyan gyéren jelöltek, az idézetek pedig olyan aprólékos megjegyzések, hogy akár jegyzetekből, akár emlékezetből reprodukálhatta ezeket.

Másrészt feltehető, hogy a precíz, de ezeket a szignókat nem tartalmazó könyv is járhatott már Ember Pál kezében, viszont az idézettől függ, hogy beazonosítjuk-e tulajdonaként. A Thomas Goodwin-féle jogi traktátus, mely először angolul (London, 1625) látott napvilágot, nagy sikert ért meg: a szerző halála után 1685-ig még tizenkétszer jelent meg, az 1670-es évektől Reizius jegyzeteivel bővített latin nyelvű

²⁸¹ DEBRECENI EMBER, *Sermones*, i. m. = TIREK SRK Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Kt. 264, első tábláján; HARSÁNYI, *Debreceni Ember Pál...*, i. m., 131, 133.

²⁸² DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 12, 231, 329.

kiadásai is hozzáférhetőek voltak. A nagysikerű alkotás latin formában speciálisan megjelent a németalföldi Witsius két kisebb művével is egybekapcsolva. A brémai kiadást jelölte szerzőnk, így ez az editio már csak vagy a második (1685), vagy a harmadik kiadás lehet (1694). Ezek után, bár nincs possessorii jellegű jelölés, feltételezem, hogy Ember Pál könyvei közé tartozott ez a kolligátum. Vagy éppen fordítva: az egyszerű leírású, de tankönyvként használt munka esetében szintén nehéz dönteni. Az Euszébiosz-féle egyháztörténetnek számtalan kiadása ismert, itt egy helyen a görög-latin bilinguisre utal a jegyzet. Ha a 17. század végi bilinguis-kiadásokat tekintjük, akkor Ember Pál használhatta Henri Valesius fordítói munkájának az eredményét (Paris, 1677).²⁸³ Később ehhez hozzáadhatjuk a más forrásból szerzett korreláló adatokat. Már a szakirodalom is figyelte arra, hogy Ember Pál saját bevallása szerint Laetus munkája ösztönző erővel hatott az egyháztörténete megírására. Erre a szövegre és élményre csak az eredeti, Ember Pál-féle előszó hivatkozik, a Lampe-féle kiadásban ez nem jelent meg, sőt sehol máshol Ember Pál egyéb műveiben sem.²⁸⁴

Mindamellett nincs elég adat arra, hogy az életmű egészére vonatkozó összegző történeti, olvasásszociológiai megállapításokat tegyek abból a szempontból, hogy vajon ez a citátum-index hogyan alakult az életművön belül. Ellentétben egyes angliai puritán lelkipásztorok helyzetével, akik 50, 60, majd 70 éves korukban összegezték a lelki munkájuk gyümölcseit, és félelmetes adatsorokat produkáltak,²⁸⁵ itt ilyen következtetéseket nem vonhatunk le. Ember Pál esetében látható, hogy vannak irányok, de ezek inkább az életút szerepei mentén konvergálnak: a naplóíró diák mást olvasott, mint a gyakorló lelkész, és megint mást, mint az összegzésre készülő, nemzetközi olvasóközönség irányába reprezentáló egyháztörténész.

A használt könyvek katalógusa

A *Szent Siklus* című kötetnek a Harsányi által említett 200 idézete a kiadvány teljes pagináját lefedik. Formailag többnyire az oldalszéleken jelennek meg a jegyzetek, néha interlineárisan, de a hosszabb, érvelő, magyarázó részek a lap aljára

²⁸³„Socrat. lib. 2. Hist. Eccl. cap. 46. Edit Græc. Edit vero Latin. cap. 36.” (Uo., 219).

²⁸⁴Az eredeti előszót ld. a Ráday könyvtár példányában, LD. DEBRECENI EMBER PÁL, *Historia Ecclesiastica*, i. m. = DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K 1,29.

²⁸⁵Például Jeremy Taylor (1613-1667) esetén monográfiája az összes művében kb. 1300 különböző szerzőt talált, s ezek közül is leginkább Augustinust kedvelte (kb. 684-szer idézet életében), ld. C. James STRANKS, *The Life and Writings of Jeremy Taylor*, London, S.P.C.K., 1952 (Church Historical Society Publication).

kerültek. A citátumok sem feltétlenül szövegben találhatók, de az idegennyelvű alapszöveg felmutatásakor azok röviden s a marginálián foglalnak helyet, magyar megfelelőjük a főszövegben. Ember Pál idézési technikájára jellemző, hogy többfajta módon citált. Leggyakrabban közvetlenül egy adott kéznél lévő műből (pontos lapszámmal, kiadási jellemzőkkel), kisebb részben közvetett módon: ilyenkor egy vagy több szakkönyvben lévő rejtett bibliográfiát használt, a citátum mellé lapszámmal együtt jelölte az alapszövegnek csak a szerzői kolonját és a közvetett származási helynek a bibliográfiai adatait pontosabban. Például Homérosz *Iliászát* latinul idézte Henricus Stephanus genfi kiadásából, de már a földrajzi ismeretek felidézésénél Sztrabón művét egyszerűen jelölte („Strabo Geograph. l. 16.”). A nagy városok leírásánál pedig csak megjegyezte, kik foglalkoztak a kérdéssel: Ninive (Diodorus Syculos), Babylon (Plinius, Strabo), Tirus (Ezékiel).²⁸⁶ Általában a jelölések rövidítettek, helytakarékosan előállítva, a főszövegben magyarul, a lapszámon az eredeti nyelveken (csak latinul). Szómagyarázatokhoz, adatokhoz, szakmai vitákhoz csak a kiadvány adatait jelezte. Ritkábban hosszan is idézett, pl. az egy felekezeten, de különböző véleményen lévő teológusoktól, de mindig inkább csak szemléltetésül.²⁸⁷ Viszont valószínű, hogy a németalföldi orthodoxok (a contraremonstránsok) által „istentagadónak” minősített Grotius könyveit nem szerezte be Ember Pál, inkább egy *animadversiones* alapján alkotott róla és egyik vitájáról véleményt.²⁸⁸

A magyar lelkész több esetben egyértelműen jelölte, hogy fordítással állunk szemben: féloldalas latin szöveg rövidebb negyedoldalsnyi magyar tömörítésével, de a szerzőségnek a marginálián való feltüntetésével latinul. A németalföldi teológus, Wilhelm Momma *De varia conditione et statu Ecclesiae Dei sub triplici oeconomia* című munkájának második kötetéből fordított Ember Pál;²⁸⁹ Balthasar Tilesius *Praxeos Scripturariae* című művének a híres Simeon-énekéhez szóló kommentárját egy féloldalban latinul idézte szerzőnk, majd magyarul tömörítette;²⁹⁰ s másik külföldi tanárának, Hermann Witsiusnak a *Miscellaneorum sacrorum libri IV* című könyvéből is adott közre egy hosszabb szöveget saját fordításában.²⁹¹

²⁸⁶ DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 455, 44, 71–72.

²⁸⁷ CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m., 214–216.

²⁸⁸ Ld. „vid. Grotium à Calovio refutatū, apud Polum in Text. Mik. 5:2” (DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 70).

²⁸⁹: Ld. „W. Momma, tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 226.” (*Uo.*, 171), „Wilh. Momm. ubi sup. x. 230-232. ex quo hæc omnia ferè transcripsimus” (*Uo.*, 173).

²⁹⁰ *Uo.*, 134.

²⁹¹ „Clar. Witsius, (: ex quo hac transcripsimus :) Miscell. sacr. Lib. 2. Diss. 2. §. 78.” (*Uo.*, 234).

A kölcsönzéseket, közvetett idézéseket többnyire pontosan jelölte Ember Pál. A Radzivill lengyel fejedelmi család életének fordulatai (az apa protestánssá, a fiú katolikussá lett) nagy visszhangot kiváltott jelenség volt. Az apa jeruzsálemi útleírása a kor kedvelt olvasmánya, ezt atörténetet Ember Pál a jezsuita Drexel kálvinisták által is nagyra értékelt hatalmas életművéből citálta.²⁹² John Lighfoot, angol hebraista *Opera omnia*-ja pl. elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az alapvető rabbinikus szakirodalmat, a nyugat-európai fogalmi vitákat innen idézze szerzőnk.²⁹³ Hasonlóan jó vételnek bizonyult Augustus Pfejffer wittenbergi orientalista professor *Critica Sacra*-ja, mely bőséges példát szolgáltatott a *Septuaginta* értelmezéséhez.²⁹⁴ A világ periódusainak megállapításához kapcsolódó stúdiumokhoz (historia sacra illetve chronographia név alatt) tartozó egyik munkát, a 16. század végi leideni tanárok vitáját Ember Pál röviden bemutatta (*Synopsis Theologiae Professorum Leidensis*), a legfontosabb kiadást pontosan beidézte, majd közölte az eddig leírtak forrását, mivel a disputa jellemzését is, és a szakkönyvet is másutt találta. Johannes Braunius *Systhema theologiae* című munkájában fellelt vita központi dolgozatát, Carolus Gallus *Clavis prophetica*-ját isbeidézte ekként Ember Pál precíz leírással.²⁹⁵ Olyan esetre is van példánk, mikor duplán citált a közvetett idézés egyszerű megoldásával: „Polycarpus apud Grotium, citante Polo in Syn.”, a patrisztikus kor mártírjának mondását Grotius művéből vette, amit pedig az angol Mattheus Polus kompendiumában lelt fel.²⁹⁶

Gyakran használt hasznos kommentárnak bizonyult John Lighfoot, August Pfejffer és Mattheus Polus hatalmas munkája: róluk személyes értékelő megjegyzéseket sem spórolt meg. Feltétlenül a szakmai tisztelgés jele az, ahogyan általában a tudós társadalomról szólt Ember Pál, a „Celeber.”, „Doctiss.”, „b. eml.” jelzőkkel említette elődeit, vagy mintaadóit, legyen az Descartes, vagy Komáromi Csipkés; Szenci Molnár zsoltárfordítása vagy a Váradi Biblia kommentátori munkája.²⁹⁷ Kiemelte a *Szent Siklus* kiadásakapcsán a kötetet nyomtató „tudós Typographus”, Tótfalusi Kis Miklós munkáját. Sőt amikor Cotton Mather levelét idézte az amerikai kereszténység csodálatos terjedéséről, akkor nem felejtette el megjeleníteni azt, hogy ez Tótfalusi keze nyomát viseli. Ez a szöveg azért is érdekem

²⁹² „Nic. Christ. Radzivill. Epist. 2. sui Hodoperici, apud Drexeliū” (Uo., 68).

²⁹³ Uo., 131.

²⁹⁴ „De versione LXX Interpr. vid. Aug. Pfejf. Critica sac. cap. II. x. -8- p. 451- et 455.” (Uo., 85).

²⁹⁵ Uo., 205, 324.

²⁹⁶ Uo., 306.

²⁹⁷ CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m., 215–216.

különös figyelmet, mivel ennek a kiadása révén az amerikai irodalom első magyarországi recepciója köszönhető a neves kolozsvári nyomdásznak.²⁹⁸

Máskor szerzőnk nagyon látványosan nem írt semmit a margináliákra. Apácai *Encyclopaedia*ját egyértelműen ismerte szerzőnk, a kolozsvári tanár érdemeit külön kiemelte másutt a kézirataiban sűrűn, de a csillagmozgások kapcsán mégsem jelölte az 1700-as kiadványában.²⁹⁹ Hasonlóan ehhez Szenci Molnár Albert szerzőségét az énekfordításoknál jelölte, a zsoltárfordítói tevékenységéről nagyrabecsüléssel szolt, de amikor a prédikációban a szótárát idézte, elhagyta a nevét; szemben a *Historiaval*, ahol viszont a történeti résznél jelölte.³⁰⁰ Külföldi példa is van rá: Mattheus Polus bibliakritikai kommentárja mindig kizárólag egyszerű formában szerepel, hasonlóan Ravanellus bibliai szókönyve.³⁰¹ Több lehetséges megoldás kívánczik erre. A cenzúra (egyházi és állami) és öncenzúra értelmében a lényeges információt megtartotta, az attribúciót elhagyta a kiadványaiban, viszont megőrizte a kézirataiban önmagának.

Ezt egészíti ki az, hogy Ember Pál a műfaj adta lehetőségek szerint igyekezett az egyszerűsége, a jól átlátható szerkezetre, fogalmazásmódra, és került a vitát, és a vitatkozó tézisek közt kereste az egyensúlyozást. Más esetbenpedig azért hagyhatta el a jelölést, mert az dogmatikailag veszélyes lehetett volna: egy olyan lelki gyakorlatos könyvben, mint az 1700-ban megjelent *Szent Siklus*. Katolikus kegyességi könyvet idézni Krisztus passiójánál, a 17. századvégi újrarendeződő katolikus–protestáns viszonyrendszerben, ez bizony kiválthatta volna a kitagadás, a megbélyegzés (remonstráns vagy akár Rojas-féle unizáló irány szemléletével való azonosulás/azonosítás) veszélyét. A passió leírások nyelvezetének alapforrását még nem sikerült beazonosítanom, de feltételezem, hogy a középkori (bernáti, tauleri) jegyesmisztika képeiről van szó az intő és vigasztaló részekben. Ennek elrejtésemögött állhat az a határozott dogmatikai elvhűség, az az igény, hogy a passió látványos emblematikai elemei a gyengébb lelkű olvasók számára botránykővé ne váljanak.

Az olvasóközönség latin tudásáról ezzel kapcsolatban érdemes megfogalmazni egy-két következtetést, minthogy kiegészítések mind latinul vannak. A latin nyelvű, lábjegyzetbe kerülő kiegészítések vagy teológiai szakirodalmi hivatkozások és

²⁹⁸ RMK I, 1455; DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 394; ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*, Magyar Könyvszemle 74(1958), 22–41.

²⁹⁹ Ld. CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”..., i. m., 216–218.

³⁰⁰ LAMPE–DEBRECENI EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae*..., i. m., 247, 735.

³⁰¹ Ld. „Poli Synops. in Habac.” (DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 10); „vid. Polū in Matth.” (Uo., 36); „Ravanelli Biblioth. in voce Nuptiae. n. 5. dist. 2.” (Uo., 7), „Ravanell. Biblioth. in voce Amygdala” (Uo., 237).

utalások (kik foglalkoztak még az adott témával, s ennek könyvészeti adatai; mikor élt és alkotott a főszövegben idézett hiteles tanú; mi jellemző az adott könyvre, szemléletre), vagy magánjellegűek (milyen bibliai és emberi példákat becsül meg Ember Pál; tanárainak laudációja; peregrinációjának eseménye). A kálvinista egyháztörténet ezt a 17. század végi korszakot a „csendes ellenreformáció” koraként tartja számon,³⁰² ezt alátámasztja az, hogy az Ember Pál-kötet az előszava szerint az árvagyülekezetek számára készült, akik rendeletileg nem tarthattak református lelkipásztort vagy tanítót. Az általános elvárásoknak megfelelően szerkeszthette tehát a kötetét a szerző, a homiletikai pontok következetes jelölésével, a lelki alkalmazásra helyezve a hangsúlyt. Idegen nyelvű idézetet csak fordítással együtt közölt, etimológiai magyarázatot kizárólag a legszükségesebb esetben alkalmazott.

A prédikációs kötet elolvasásához nem kellett használni az universitasok művelt latinját, elegendő volt hozzá a mindennapi beszédben megszokott makaróni latin-magyar szavak és teológiai (dogmatikai, etikai) alapfogalmak és az ún. kánaáni nyelvezet, a biblikus kegyesség tradicionális nyelvhasználati módjának az ismerete. Az olvasástörténeti elemzésekből tudjuk, hogy a könyv magánolvasása fennhangon zajlott, ebben a felekezeti történelmi helyzetben pedig azt eleve közösségileg olvasták, használták, ahogy azt egy korabeli cselédes gazdtól elvárható volt. Együtt imádkoztak, énekeltek, és egy valaki vezetésével, felolvasásával hallgatták meg az ünnepi prédikációt.³⁰³ Az olvasónak kellett egyedül ismernie a kötet felépítését, az előszó is erre a felhasználási módra utal: a prédikációk viszonylag szabadon felhasználhatóak voltak 2-3 beszéd elmondására, magán- és/vagy közösségi kegyességi alkalmak megtartására. Az 1700-as kötet prédikációinak szövege gyakran tartalmaz reflektív utalásokat (ezek részint az elmondásra, részint a szövegcorpus referenciáltságára, konkordancia szerű használatára vonatkoznak), ezekkel jelezte Ember Pál, hogy hogyan lehet/kell beszédet és alkalmat egyaránt tartani (fohász, textus, előima, néha ének, prédikáció, elmélkedés, applikáció, s záróima alkotja ezek

³⁰² DIENES Dénes, *„Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5).

³⁰³ A már többek által felvetett kérdést irodalom- és olvasásszociológiai (Tevan Andor, Tóth István György, Monok István) és kegyességi (Esze Tamás, Szigeti Jenő, Dienes Dénes) szempontból is elemezték. Már a 17. század végi, ún. 'Háznépi kegyességet' szorgalmazó írások is ebbe az irányba tendálnak. Pl. id. KÖLESÉRI Sámuel, *Josué szent maga el-tökéllése, avagy Ház népbeli isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I, 1281). A szerző ugyanis minduntalan eljárásokat közölt az olvasóval, hogyan alkalmazza az igét magára, a családjára, a Háznépre, és a nemzetre.

vázát). A főszöveg adja tehát a gyülekezet felolvasója és kántora számára a szövegmintát, és a használati útmutatót egyben, míg a kiegészítő részek, a háttérismerethez szükséges utalások kerültek tehát a lábjegyzetbe latinul, így a figyelmet az olvasó a magyar főszövegre összpontosíthatta.

A nyugati, pl. holland viszonyokhoz képest nem sokat tudunk arról, hogy Magyarországon a 17. század végén milyen módon zajlott a könyvkereskedelem, nem sokkal többet a piaci viszonyokról, vagy a könyvek értékéről; és Ember Pál felsőmagyarországi vándorló életére nézve eddig nem került elő adat ennek a képnek a megrajzolásához. Ezért ebben az esetben a feltételezett könyvállomány statisztikai adataiból indulunk ki.

Ember Pál idősebb kortársa, a kolozsvári esperes Szatmárnémeti Mihály a könyveinek 40%-át szerezte be személyesen külföldön (ezek alkották az abszolút kurrens szakirodalmat), a többit itthonról szerezte be alapfokú iskoláztatásától kezdve a legkülönbözőbb úton-módon. Ember Pál is feltehetően peregrinációja során (1684–86) vásárolhatta meg a legtöbb könyvét s egy kevés antikvát, mivel feltételezett könyveinek a zöme egy-két éven belül mind ekkor jelentek meg. Újabban előkerült 3 saját kötete, egy disputációs kolligátum, amit maga köttetett be losonci lelkészsége elején 1695-ben egy rimaszombati bibliopolával. Egy másik műve egy zsinati kiadvány. Ezek közül azonban egyet sem idézett kiadványaiban.³⁰⁴ Több munka azután került kiadásra, hogy szerzőnk hazatért, a beszerzés itthonról irányított lehetett (kint maradt diáktársai, egyéb megbízottak, ifjabb lelkésztársai hozhatták a könyveket neki, vagy általában, s ezeket itthon vásárolta valahol).

Kiemelkedően sokat vásárolt Ember Pál feltehetően Németalföldről, könyvtárának legnagyobb részét itt nyomtatták. A kb. 110 saját kiadványnak, a biztosan saját könyvtárának a harmadát németalföldi szerzők művei teszik ki, ezek harmadát Amszterdamban nyomtatták, a 17. század második felében, s mind latinul. Ember Pál könyvtárából mindössze négy könyv nyelve más, ezek mind magyar nyelvűek. A katalógusunkban található könyvek nyomdái Rotterdamtól Velencén át Kolozsvárig a legkülönbözőbb helyeken lelhetők fel. Jellemzően szinte mindig második változatról van szó, az eredeti mű latin fordításáról, a nemzetközi disztribúcióban résztvevő kiadásról. Ezek között is több editio valóságos sikersorozatot élt meg: még 70-100 év múlva is megjelentették (elég csak Tursellinus és Mattheus Christianus történeti munkáira gondolni), vagy olyan kiadványra

³⁰⁴CSORBA, *Debreceeni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei...*, i. m.

gondolni, ami egy évben két helyen is megjelent (Cloppenburg *Opera Omnia*-ja), sőt egy városban ugyanazon évben több nyomda is felvállalta a kiadását (Polydorus Vergilius).

Egy-egy kiadás komoly formai változáson ment át az eredeti verzióhoz képest. Thomas Taylor *Christus revelatus* című munkáját az első angol nyelvű, még a szerző életében napvilágot látott kiadása (London, 1635) után latinul második alkalommal adták ki Genfben, ezt szerezte be Ember Pál. Thomas Goodwin ószövetségi témájú munkája 1685-ig tizenkét kiadást ért meg, Johann Reitz latin tolmácsolásában újabb kiadássorozatot könyvelhetett el magának, sőt a brémai nyomdában még megtoldották ezt egy németalföldi professzor, Herman Witsius két rövidebb terjedelmű, idevágó munkájával. Az idézetek alapján ez utóbbit szerezte be Ember Pál. Ritkábban vásárolt kolligátum kötetet (Sulpitius Severus-kiadás Sigonius itáliai humanista munkájával), és az olcsó kiadásokat is kerülte: ehelyett viszont áldozott saját korának sokkal drágább összefoglaló, enciklopédikus igényű köteteire. Tudatos választást láthatunk emögött: Ember Pál az eredeti forrásokat és századok exegetikai eredményeit is tartalmazó fólió-méretű köteteket szerezte be. A teológiai summákat előnyben részesítette a kegyességi gyakorlatos könyvekkel szemben (a fennmaradt adatok tükrében). Kiforrott egyéniség magaslik előttünk, aki itthoni tanulmányai alatt kiválóan felkészült a peregrinatio academica útvesztőire, és tudatosan válogatott saját mentális világához segédkönyveket.

Annyi bizonyos, hogy a kutatások jelenlegi állásában az általam megvizsgált, pontosított szám kb. 280 könyvet tesz ki, tehát ennyi kiadványról (de nem kötetről) lehet megállapítani a kiadási kolonját, ezen esetekben körülhatárolható, hogy kinek milyen kiadású könyvét forgathatta Ember Pál. Ez majdnem mindig szakirodalom, hiszen a kegyes olvasó, a könyvet/prédikációt mint használati irodalmat értelmező ember számára nem volt (és ma sem) fontos a szakirodalmi lábjegyzet. Szenci Molnár Albert zsoltárkönyvének adott kiadását például csak például csak Fekete Csaba azonosította be: az idézett énekszövegek alapján állapította meg, hogy melyik kiadványról lehet szó (mivel a marginálián közölt információ erre elégtelen volt). Az itt említett 280 kiadványból pedig Ember Pál mintegy 110-nél jelölte, hogy vagy saját maga is használta (pag. m., fol. m.), vagy nagyságában meggyőző számú (és a kiadványban különböző helyekre utaló) idézet jelzi, hogy ennyi kötetet használt szerzőnk biztonsággal, vagy mint saját példányt, vagy meglehetősen gyakorisággal.

Ilyen módon tehát a kezünkben lévő adatok alapján a következő kép rajzolódik ki Ember Pál 279 könyvének a háttéréről. Érdekes összevetni, hány szerzőt, szellemi műhelyet vagy munkát citált Ember Pál, és ehhez képest honnan merítette a pontos idézeteit. Az antikvitásból (27 szerző) és a patrisztikus korból (28 szerző) jóval nagyobb számban idézett szerzőnk alkotókat (össz. 55 szerző), jóllehet eredeti források, vagy szövegkiadások csak töredékesen álltak rendelkezésére (össz. 8 kötet). Ritka az olyan egyszerű idézet, ahol az antik vagy a patrisztika korabeli szöveg átvételének a forrása is meg van adva: Cyprianust Laetus, Macrobius *Saturnalia*ját Turselliustörténeti munkájából emelte be művébe.³⁰⁵ Ennek több oka lehet. Az egyik lehetséges eset az, hogy a kora újkori munkákban a legtöbb helyen találunk antik szerzőtől származó idézetet a 15–17. századi felhasználó művének műfajától, az adott kortól, a megjelenítő nyelvtől függetlenül. Egyetlen példa: Vergilius 4. eclogájának közismert misztikus értelmezésű vonatkozásainak (a Jézus születésére előmutató próféciaként való értelmezése) megidézésére számtalan reneszánsz kori Vergilius-szövegkiadást használhatott (volna) Ember Pál. Mégsem mondhatjuk, hogy az *Eclogákat* innen emelte be a művébe a magyar szerző, mert számtalan bibliai kommentárt, vagy az *Oracula Sybillana*-t megidéző kiadványt citálhatott (volna) ezekért a lírai sorokért. Sőt: Samuel Bochart, francia származású szerzőnek a bibliai állatokról készített hatalmas enciklopédiája meglepő módon szintén tartalmazza ezeket az eljövendő Messiásra vonatkozó sorokat, amelyeket Ember Pál egyszerű jelöléssel citált. Végül egy utolsó forrásról még nem szóltunk: az orális kultúráról: az ókori szerző ti. iskolai tananyag volt, memoriterként tanították még századunkig, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hagyománynak ezt a vonalát sem.³⁰⁶

A középkori kötetek közül 28 a patrisztikára, 33 a későbbi korokra esik, de csak 5 saját példánnyal. Az antikvitáshoz (27 szerző) képest több mint kétszer nagyobb számban (61) kerültek elő a középkori művek, de az önálló kiadvány (antik 6, középkor 5) említése itt ennek ellenére kevesebb. Ez is azt jelzi, hogy ezek a mutatók viszonylagosak: feltehetően közvetett forrásból volt a legegyszerűbb elérni ezeket a szövegeket (más kiadványon keresztül, kéziratok másolatból, vagy éppen memoriterként).

³⁰⁵ Ld. „Cyprianus libr. 3. Epist. 25. apud Lætum in Compend. Histor. Univ. Civ. et Ecc. etc.” (DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus*, i. m., 216); Macrobi⁹ lib. 2. Saturnal. cap. 4. (Uo., 178), lib. 2. Saturnal. cap. 4. (...) vid. Horat. Tursellini Epitō. Hist. lib. 4. cap. 14. num. 17. (Uo., 186).

³⁰⁶ Elég csak Szent Anzelm vagy Szent Bernát mondásaira gondolni, pl. „et noli in veterem volitatem degeneri conversatione redire; a'mint szól a' bölts Érsek, Anselmus: elébbeni parasztságod rútságira ne térj vissza” (Uo., 55).

A kora újkori anyag a legszámottevőbb Ember Pál könyvtárában: az idetartozó 191 kötet száma már a korábbi korszakokhoz képest is hatalmas mennyiséget képvisel, ezekkel szemben ez a teljes könyvállomány 68%-át teszi ki, a megelőző korok csupán a kiadványok 31%-át. Ha a tisztán az antik görög és latin auctorokat állítjuk szembe a keresztyén korszakok szerzőinek reprezentációjával, még lesújtóbb a kép: az előbbieket a 10%-át adják csak ennek a gyűjteménynek. Ha könyvészeti értelemben tekintünk erre az adatra, akkor természetesen az ókori és a középkori szerzők művei is nyomtatott könyvből voltak Ember Pál számára elérhetőek, és ezek zömmel az antikva katalógust, a reneszánsz nyomdászat termékeit képviselik.

A kora újkor évszázadaiban is több kategóriát és jelenséget vizsgálhatunk meg. A reformáció előtti irodalom a könyvek harmadát teszi ki (33%), a katolikus csak a tizedét (10%), s az összes 56%-a írható a reformáció számlájára. A protestáns írók között pedig az európai protestáns szerzők aránya kétszer akkora számban szerepelnek, mint a hazaiak, azaz az európai könyvek az összes precízen idézett protestáns kiadvány 3/4-ét teszik ki. A katolikus világ írásai pedig jöllehet valósággal eltörpülnek (28 mű említése 163 protestáns művel szemben). Míg a nyomdászatilag az antikvákhoz sorolt kiadványok (67 darab) majdnem fele (44%) az európai térség protestánsaihoz kötődik, azok harmada a magyarországi kiadvány (31%), s a maradék, az egész ötöde (23%) katolikus háttérű. Ez érthető, hiszen a szakirodalom nagy részét mind nyomdászati, mind egyéb okok alapján ekkor a reformáció kiadványai adják. Az ún. régi könyvek, az zömmel 17. századi kiadványok felmérése azonban más tendenciát is mutathatna, de mégsem: a 124 kiadvány jelentős része európai protestáns közegeből származik (58%), a harmada (32%) magyar protestáns, és csak alig a tizede (9%) katolikus.

Míg az antikvitás időszakába tartozó szerzőktől idézett kiadványoknak a 22%-a, a középkori szerzők esetén csak a 8%-a, a kora újkori szerzőknek már az 56%-a lehetett Ember Pál kezében, azaz nemcsak a kiadványt lapozta meg, s jegyzetelte ki pontosan, hanem tett egy „saját könyvem” (pag. m., fol. m.) jelzést is mellé. Az antikvák 66%-a, a régi könyvek 56%-a lehetett a tulajdona. Viszont az előző adatokhoz képest meglepő módon, a magyar szerzőktől származó antikvák 95%-a, a régi könyveknek pedig a 86%-a esetén jelölte a saját könyvtárhoz tartozást. Tehát bár kevesebb magyarországi szerzőjű művet citált, de az biztos járt a kezében, és ezt büszkén jelölte is. Ez a szám az európai protestáns műveknél a 16. és a 17. századra nézve fele-fele (50% és 47%), a kora újkori katolikus szerzőknél pedig 15%, majd 41%.

Azaz a nemzetközi protestantizmus, ezen belül is főként a kálvinizmus szakirodalmát gyűjtötte, és törekedett az eredeti műből, s nem közvetve idézni. Összességében pedig elmondhatjuk, hogy a pontosan idézett, a Debreceni Ember Pál virtuális könyvtárhoz sorolt 279 kiadványnak a 40%-áról nyilatkozott úgy könyvtulajdonos, hogy saját könyveként idézi meg.

Ezek a számok többféle jelenséget jól szemléltetnek. Egyrészt Debreceni Ember Pál kálvinista léte, a nemzetközi irodalomba való ágyazottsága egy europээр szemléletű egyházi értelmiségi műveltségi paramétereit fedik fel. Másrészt műfaji szempontból tekintve azokat az írásokat, amelyekben ezek a szakirodalmi hivatkozások fellelhetők, s amelyek alapján ez a statisztikai körkép elkészült, egy zárt teológiai rendszerhez kötődnek (egyháztörténeti dokumentumok, teológiai-filozófiai traktátusok és egy zsoltárexegézis szakirodalma). Mégha a szerzőjük igyekezett is kitekinteni ezen műfaji és retorikai keretek közül (katolikus, lutheránus és humanista olvasmányok, teológiai és filozófiai szövegek, egyházi és természettudományos, tudósi és hétköznapi hivatkozások egyaránt szerepelnek műveiben), mégis általában a tudományos elvárások szabta keretek közt maradt a szakirodalom használatakor, és ebből a pozícióból idézte meg az olvasmányait citátumként. Azaz egy tudományos (egyháztörténet), egy tudományos népszerűsítő (*Garizim és Ébál*), és egy kegyességi (*Boanerges két fiai*) írás alapvetően kevésbé nyitott a magyarnyelvű széphistóriák, a köztörténet exemplumai, vagy az egzotikus országok különlegességei felé.

Debreceni Ember Pál is kora gyermeke volt, a biblikus kálvinista világkép keretei közt élt és alkotott, ezt kiválóan ismerte, és széleskörű teológiai ismereteit könnyed értekező nyelven tudta a világ elé tárni. Életét a felső-magyarországi kálvinista gyülekezetekben töltötte, az ellenreformáció légkörében és a felszabadítási, török és kuruc háborúk közegében. Természetes, hogy közönségének is ebben a nyelvi és kulturális közegben értelmezte az élet jelenségeit, és a teológiai világmagyarázataihoz ilyen olvasmányokat idézett. Amikor pedig a nemzetközi protestáns világ számára gyűjtötte össze a közös jegyeket, dokumentumokat, adatokat közölt, és kevésbé az irodalmi emlékeket. A kötet egyszerre válogatott források, adattárak, lelkészlisták gyűjteménye, és egyháztörténeti évkönyv, mely kronológiailag haladva mutatja be a múlt egy-egy szeletét, illetve szisztematikus és történeti tanulmányok tárháza, mely magában foglalja a 16–18. század könyvkiadásainak vagy éppen liturgiátörténetének, de ugyanakkor legjellemzőbb témáinak (az első egyházszerveződésektől a gályarabságig) tömör, lényegre törő összefoglalását. Ennek

a szakirodalma joggal igazodott a nemzetközi felekezeti nézőpontokhoz és olvasmányokhoz.

Ha Ember Pál egyéb kéziratai is ránk maradtak volna, valószínűleg még színesebb körképét lehetett volna megmutatni a 17–18. század határán élt magyar református lelkipásztor műveltségének, akinek köszönhetően a korabeli nyugati sajtó értesülhetett az eladdig szinte ismeretlen magyar protestantizmus világáról és történeti hagyományairól.

D) A magyar protestantizmus virtuális kiskönyvtára

A tétel rövidítéseinek a feloldása:

a hivatkozás, utalás eredete:

I (1698): *Boanerges két fia* (röv. BF)

II (1700): *Szent Siklus* (röv. SzS)

III (1702): *Garizim és Ébál* (röv. GÉ)

IV (1728): *Historia Ecclesiastica* (röv. HE)

V (egyéb): a HE oxfordi (HEO) és Rádaybeli (HER) kézírata, vegyes prédikációs jegyzetek (Kt. 261-264, 1677, R 552), naplója (Wm)

az tétel rövidítései:

I: idézet

H: a hivatkozás azonosítása (szerző, mű)

B: bibliográfiai referencia

ANTIKVA

1. 1. Reneszánsz szövegkiadások

1. 1. 1. Itáliai humanizmus

Nr. 1.

Biblia magna [Rabbinica Biblia], ed. Felix á PRATO, Venetiis, Dan. Bombergus, 1517, 2°.

I: Irtanak viszont, a' Sidó vallásnak minden ágazatit magokba foglaló *tizenhárom Ikkarim* nevü Articulusokat; melyeket ellenébe szegeztek a' Keresztyének *Apostolicum Symbolum*oknak: publicálta azokat *Maimonides* nevü hires Sidó Doktor /láb./ adjuncti sunt illi articuli, Bibliis magnis, quæ Venetiis An. 1517. excudit Daniel Bombergus; (et)c.(SzS, 279)

H: A forrás ez is lehet, és Buxtorf *Synagogica Judaica*-ja is.

B: AGL

Nr. 2.

Julius Caesaris Scaliger, *Exotericarum Exercitationum Liber XV. De Subtilitate, ad Hieronymum Cardanum*, Francofvrti, impensis Claudii Marnii haeredum, 1612, 8°.

I: -

H: Possessor bejegyzés alapján.

B: AGL

Nr. 3.

Carolus SIGONIUS, *De Republica Hebraeorum libri 7*, [Bologna] Bononiae, Societ. Bonon., 1582.

I: vid. Carol. Sigonius de Republ. Ebraeor. lib. I. cap. 6. etc. (SzS, 156), Republ. Hebraeor. (SzS, 358)

H: C. S. (1524?-1584), itáliai humanista egyháztörténész, Bolognában kiadott műve.

B: rlg

Nr. 4.

Sulpitius SEVERUS, *Sacra Historia libri 11.*

I: sunt verba Sulpitii Severi, Chronolog. lib. 2. pag. 92. (SzS, 178)

H: Sulpitius Severus 5. sz. latin keresztény író, a 16-17. században hihetetlen népszerűségnek örvendett a műve. *Opera omnia*-ját Georg Horn adta ki (Leiden, 1654). Megjelent az előbbi kötetrel együtt is (Bologna, 1581).

B: -

Nr. 5.

TACITUS, *Annales.*

I: Cornel. Tacitus Annal. libr. XV. pag. mih. 471. (BF, C4r), *idē insinuat Tacitus Histor. libr. I. prope init- Præter...* (BF, C4v)

H: A mindig népszerű történetíró művei együtt és önállóan (J. Lipsius 1574, J. F. Gronov, 1672), is többször megjelentek Ember Pál idejéig. nem tudjuk, melyik kiadást használta.

B: -

Nr. 6.

Vellejus PATERCULUS, *Historia Romana*, Venetianii, A. Manutius et Torresanus.

I: Vellejū Paterculū Hist. Rom. lib. I. pag. 17. edit. Venetian. Aldi Manutii. (SzS, 45), Vellejū Paterculū Hist. Rom. lib. 2. pag. m. ed. Venetian. Manutianæ, 61. Hora. (SzS, 103), Vellejū Paterculū Hist. Rom. lib. 2. pag. m. ed. Venetian. Manutianæ (SzS, 108)

H: Az ókori író (Kr. e. 20-?) műveinek Aldus Manutius-féle velencei szövegkiadásai számtalan sorozatot megértek.

B: OSzK ant. katal.

Nr. 7.

Polydorus VERGILIUS, *De rerum inventoribus libri octo.*

I: Polydor. Vergilius de Inventor. Rer. lib. 4. cap. 4. pag. m. 307. (SzS, 159), Polyd. Vergilium de Invent. Rer. lib. 2. cap. 4. pag. m. 121. etc. (SzS, 192), Polydorus Vergilius de Inventor. Rer. libr. 6. c. 5. pag. m. 495. (SzS, 193), Polydor. Vergil. De Invent. Rer. lib. 5. cap. 2. pag. m. 387. (SzS, 196), Polydor. Vergil. de Invent. Rer. lib. 4. cap. 14. (SzS, 198)

H: Az itáliai szerző Angliában élt (1470-1555), főműve: *Historia Anglicana, libri XXVI.* (1485-1537). A fenti műnek számtalan kiadása jelent meg 1671-ig hasonló címmel (*De inventoribus rerum*). Nem tudjuk, hogy Ember Pál melyik kiadást használta, de a Rákóczi-könyvtárnak is volt belőle 8r példánya.

B: -

1. 1. 2. Németalföldi humanizmus

Nr. 8.

Hadrianus JUNIUS, *Opera analytico-practica in Jesaiam 58 et 59, Lucam 46-55, I. Corinth. 13 et Jerem. 31. 33. 34.*, Amstelodami, 1683, 4r.

I: Adriani Iunii oper. Anal. Pract. Tomũ singul. *pa. m. 263.* in Esræ 5: v. 1. (SzS, 41)

H: Adrian de Jonghe, holl. orvos (1511-1575), *Emblemata* c. művét Zsámbokinak ajánlotta. Ez eddig kiadó nélkül.

B: bsz-bw.de

Nr. 9.

Justus LIPSIUS, *De constantia in malis publicis libri duo*, Antverpiae, 1584.

I: Just. Lipsius de Constant. libr. 2. cap. 16. pag. m. 94 /idézet/ (BF, C6r), egy Római valláson lévő Tudós *Justus Lipsius* nevű embernek, arany betűkkel való felírára méltó bölts szavait (...) in *Libello De Conscientia, Libr. II. cap. 12.* /idézet lat. és m ford. (GÉ, 163-164); Justus Lipsius de Constantia Libr. 1. cap. XIX. (providentiae decretumról, kiskapit., verzál és kurzív módon!) (Kt. 1677, 145-146), Cap. XX. (Kt. 1677, 147-150, folyóírásba megy át), cap. XXI. (Kt. 1677, 150--151), Cap. XXII (Kt. 1677, 151-152), Lipsius de Constant Libr. 1 cap. XIII. (Kt. 1677, 160), Lipsius de Constant Libr. prim. cap. XVII. pag. m. 40. (Kt. 1677, 161), Libr. II. cap. 3. (Kt. 1677, 162)

H:

B: -

Nr. 10.

Iustus LIPSIUS, *De cruce libri III.: ad sacram profanamque historiam utiles*, Antwerpiae, 1597.³

I: Lipsium de Cruce, lib. 2. cap. 24. et lib. 3. cap. 10, 11. (SzS, 226)

H: Lipsius (1546-1606) híres művének több kiadása ismert (Leiden, 1584; Antwerpen, 1586, 1597; Amszterdam, 1652), és volt magyar nyelvű kiadása is (ford. Laskai János, Debrecen, 1641; RMNy 1876).

B: -

Nr. 11.

Suetonii XII caesares. Coll. De illustribus grammaticis, et claris rhetoribus libri 2., ed. Theodor PULMANN, Antverpiae, Chr. Plantin, 1574.

I: Svetō. in Octavio, num. 90. pag. mih. Edition. Plātinianae (in 12.) (BF, B6v), in Caligula, num. 5. cap. 51. p. m. 170. /idézet/ (BF, B6v-B7r), Svetoniũ in Octavio, numer. 22. pag. m. 58. edit Plantiniana. (SzS, 103), Svetonium in Octavio, num. 94. pag. m. 97. (SzS, 110), infr. pag. 98. (SzS, 110), Svetonius in Octavio, x. 57. (SzS, 196)

H: -

B: OSzK ant. katal. (S 977.)

1. 1. 3. Német humanizmus

Nr. 12.

Henricus Cornelius AGRIPPA, *De incertitudine Vanitate omnium Scientiarum et artium liber.*

I: item, apud Henr. Cornel. Agrippa de Vanitat. Scient. cap. 100. De verbo Dei, pag. m. 547. (182), Cornelius Agrippa libr. de Vanitat. Scient. cap. 45. in fin. (305)

H: Agrippa von Nettesheim műve sok kiadást megért (Köln, 1532; Leiden 1643-44; Hága, 1662), nm tudjk, melik kadás használta.

B: -

Nr. 13.

Joachim CAMERARIUS, *Historia narratio de fratribus orthodoxorum Ecclesiis in Bohemia, Moravia et Polonia*, Heidelbergae, Voegelin, 1605.

I: Methodus ordinandorum (...) in *Bohemia* exstat apud Joachimum Camerarium, in *Historica Narratione* (et)c. pag. 282. (SzS, 722)

H: JC. német tudós (1500-1574)

B: hab, Göttingen, München, British Libr.

1. 2. 4. Svájci humanizmus

Nr. 14.

Aurelianus AUGUSTINUS, *Opera omnia*, T. 1-9., Basileae, Froben, [1556], 2°.

I: Ágoston Doktor, Lib. 10. de Civitate Dei. c. 29. (SzS, 78), Apud Augustinum Auth. De Symb. seu Regul. Fid. lib. 3. cap. 4. (SzS, 188), Augustinus Serm. 9. de Sanctis (SzS, 188), Augustin. de Hæres. cap. 55. (SzS, 219); Augustin. Enchirid. ad Laurent. c. 97. (GÉ, 28), S. Augustinus Enchirid. ad Laūr. c. 100. → Oper. Tom. 3. Edit. Basil. Froben. A 1556 fol. 187. col. 1. (GÉ, 44), Rursus fieri potest, (inqv. August.) ut... (GÉ, 45), Augus. Epi. 106. (GÉ, 60), ne resteljed szent Ágostonnak ime tanácsát követni /interlin./ De verbi Apost. Serm. 10. /idézet hosszan/ (GÉ, 61), vide elegantem in hanc rem Tractatum, apud S. Augustinum, oper. Tom. 3. de Doctrin. Christian. Libr. 2. cap. 22. Edit. Basileens. Frobenianæ, fol. -34. (GÉ, 85), Hæc diductio de Filo pacis, transsumta est ex D. Augustini libr. de Corrept. (et) Gratia, quem scripsit ad Valentinum, cap. 15. oper. August. Tom. 7. versus fin. (GÉ, 88), Augustinus oper. Tom. 7. lib. de Corrept. (et) Grat. ad Valent. cap. 7. /idézet/ (GÉ, 88), Hæc diductio petita est ex s. Augustini Libr. de Prædestinat. sanct. cap. 5. extat Tract. de Præd. oper. August. Tomô VII. (GÉ, 172), sunt verba Augustini de Donatiis, Epistol. CLXV. (GÉ, 179), Augustinus in Epistol. 19. ad Hieron. /interlin./ Oper. ej9 Basileæ ex officin. Froben. Edit To. 2. fol. m. 70. /m. ford. e./ (GÉ, 181-182), a' tsak most említett nagy Doktor, a' szent Ágoston, láthatni *Maximinus* (Arianus) ellen írott 3-dik könyv. 14. részében /idézet, ford. e., interlin./ A' mi nyelvünkön világos értelem szerint, (noha nem mindenütt szintén szórúl szóra) így esnek és folynak azok a' szók... (1v83-184)

H:

B:

Nr. 15.

Philipp Melanchthon, *De clamatuncula... ejusdem Epistola ad Johannem Hessum Theologum*, Basileae, A. Cratandrus, 1520, 2r.

I: Exemplar, quod ego nactus sum, annexum est, corpori operum Johannis Huss, quae Martino Luthero, Apostolo Christi dicata edidit Otho Brunfelsius P. Melanchtonis Epistolis, Basileae, apud Andream Cartandrum, M.D.XX. impressis (HE, 73)

H: O. Brunfels (1488-1534) botanikus, teológiailag gyanús személy. Ez itt valójában Hieron. Bronner, akinek ajánlotta e művét.

B: München.

Nr. 16.

Josephus Flavius Antiquitatum Judaicarum libri 20. De bello Iudaico libri 7. Contra Apionem libri 2. De imperio rationis, ed. Sigismundus GELENIUS, Bazel, Frobenius.

I: Flav. Joseph de Bell. Jud. 1. 3. cap. 8. (BF, C1r), *Antiqu. Judaic. libr. 2. cap. VII. Accesserunt (inqu)...* (BF, C4r); Jóseph. (sic!) *Antiquit. lib. 17. cap. 10.* (SzS, 46), Joseph. *Antiquit. libr. 18. cap. 3. etc. 6.* (SzS, 125), Joseph. *Ant. li. 13. c. 19.* (SzS, 131), Jos. *Ant. lib. 15. c. 5.* (SzS, 131), *Ant. l. 15. c. 13.* (SzS, 131), *Ant. l. 13. cap. 18.* (SzS, 131), Joseph. (...) *de Bel. Iu. l. I. cap. 3.* (SzS, 131), *de Bel. l. 2. c. 7.* (SzS, 131), Flav. Joseph. *Ant. Judaic. Lib. 13. cap. 17. propè init. ex versione Sigismundi Gelenii* (SzS, 194), Flav. Joseph. *Antiquit. Judaic. lib. 13. cap. 17. /idézet/* (SzS, 258), mellynek históriáját le-irta Flavius Josefus, Sidó Historicus /margin./ *Antiquit. Jud. lib. 15. cap. 14. per tot.* (SzS, 294), Ioseph. loco supr. citat. *Antiq. libr. 15. cap. 14. sub init.* (SzS, 295), Flav. Josephus *Antiqu. Jud. lib. 20. cap. 8. circa med. ex versione Sigism. Gelenii* (SzS, 295), Josephus montem Thabor vocat Itabyrium: *Antiq. lib. 5. cap. I. (et) alibi* (SzS, 331), *de Bello Judaic. lib. 7. cap. 17.* (SzS, 455), Josephus Sidó Historicus /interlin./ *Antiq. Jud. lib 4. c. 8. fol. m. 103.* (GÉ, q8r), vid. Fla. Ioseph. *Antiq. Ju. libr. 13. cap. 17. fol. m. 352.* (GÉ, 111)

H: Nem tudjuk, melyiket használta (1534-59), egy bizonyos, hogy a debreceni Collegiumban tanára, Lisznyai K. Pál példányát olvasta: „Flavius Josephus: *Histor. de Bello Judaico*, quem habui a Clar. Lisznyai ad manus” (Wm, 24). A pataki Rákóczi-könyvtárban is megvolt egy 8r példánya.

B: -

Nr. 17.

HOMÉROSZ, *Ilias. Odyssieia. Batrachomyomachia. Hymni*. Genf, Henricus Stephanus.

I: *Homerus Iliade A., v. 413. (numerante Clavi Homerica) vocat Jovē (...), ibidē Iliad. A. (...) vid. Homerum ex Edit. Henr. Stephani, pag. m. 29.* (BF, C5v), Stentor (...) *Homerū, Iliad. E. v. 785. 786. (: numerante clavi Homerica.) ex vers.* Henr. Stephani. /idézet lat./ (SzS, 455)

H: -

B: OSZK Ant. Kat. 98.

Nr. 18.

Cajus Caecilius Plinii Secundi *Epistolarum libri 10. Panegyricus Traiano Caesari dictus*, ed. Sextus Aurelius, Bazel, 1542.

I: *C. Plinii 2-di Novocomensis libr. de Viris Illustrib. subjunctae libris Epistol. et Panegyricō Traiano dicto cap. 2. pag. m. 467.* (SzS, 340), Plinii secundi, Novocomensis (et)c. *Epist. lib. 10. Epist. 97. pag. m. Edit. Basileens. (Anni 1542)...* (SzS, 414)

H: -

B: egyelőre **csak hasonló** 1547-es kiadást találtunk, OSzKant. katal. (A 777.)

Nr. 19.

Joachim VADIANUS, *Pomponii Meli (...) libri de situ orbis tres, adiectis I. Vadiani (...) in eosdem scholiis. Addita quo[que] in Geographia catechesi (et) Epistola Vadiani ad Agricola*, Viennae Pannoniae, s. n., 1518.

I: Confer *Pomponium Melam Hispanum desitu Orbis lib. III. cum scholiis* Joachimi Vadiani fol. m. Edit. Viennens: 98, 99. (HE, 36)

H: Joachim von WATT Sankt Gallen-i szerzetes (1484-1551) műve több kiadást megért (Basel, 1522, Paris, 1530, 1540).

B: Bodleian Libr.

1. 2. Reformáció

1. 2. 1. Német reformáció

Nr. 20.

Johannes BRENZ, *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... Octuaginta duabus Homiliis explicatum*, Halae Suevorum.

I: D. Johannis Brentius, V. D. M: Halae Suevorum, Exegesis in Euang. Johann. Anno 1542 editâ (GÉ, N8v-O1v)

H: Az 1542-est használva a marginálián az 1545-ös kiadást is beidézte.

B: -

Nr. 21.

Illyricus FLACIUS, *Centurias Magdeburgensis: Ecclesiastica historia (...) ex vetustissimus (et) optimis historicis, patribus, (et) alijs scriptoribus congesta (...) in Urbe Magdeburgica*, Basileae, J. Oporinus, 1554-1574.

I: uti Sigibertus, Eginhardus in vita Caroli M. Cranzius, Regino, *Chronicon Saxonum*, *Centuriatores Magdeburgenses* Hist: Eccl: vol. II. Cent. IIX. cap. XI. (et) vol. III. cent. X. cap. II. fol. 6. (HE, 12), apud *Centuriatores Magdeburgenses* Vol: 2. cent. VIII. cap. IV. /hosszú idézet/ (HE, 12), Centuriat: Magd: cent. 6. cap. 4. fol. 36. (HE, 14), Centuriat: Magd: vol. III. cent. X. cap. IV. fol. 6, 7. (et) seq. (HE, 20), Centuriator: Magdeb: Histor: Eccles: Tom: III. Centur. XII. cap. VIII. Tit. de Schismatibus fol. 506. (HE, 33)

H:

B: Bodleian Libr.

Nr. 22.

Martin LUTHER, *Tomus secundus omnium operum*, praef. Ph. Melanchthon, Wittebergae, ???, 1546.

I: *celeber. Doctoris Marthini Lutheri oper. lat. Wittebergae a. 1546 edit. Tom. II. libr. de Capti. Babyll. Eccl. fol. 89.* (SzS, 20); szövegközlés a mellékletben (GÉ)

H: A szakszerű idézés mintapéldája áll előttünk, így nem nehéz rátalálni Luther híres beszédére az egyház babilóni fogságáról.

B: OSzK ant. katal. (L 516.)

Nr. 23.

[Philippus MELANCHTHON], *Apologia Confessionis [Augustanae] diligenter recognita*, Basilaee, 1567.

I: (SzS, ????)

H: *Augustana Confessio* és a Melanchthon-féle munka (1540) több ízben is napvilágot látott, de Bázelen csak 1567-ben.

B: OSZK Ant. katal. (A 686-702)

Nr. 24.

Johannes PISCATOR, *Commentarii in omnes libros Novi Testamenti*. Herbornae Nassoviorum, Chr. Rabe, 1646, fol.

I: *juxta Iunium & Piscatorem* (SzS, 22), Joh. Piscator in Nov. Test. in Argum. Evang. secund. Joh. inqu. in fin. (SzS, 76), Piscator vs. Gomar, Scharpius-vita

Krisztus szenvedéséről (act-pass) (SzS, 220), vid. uberiozem loci illius explicationem in Comment. Joh. Piscatoris ad Matth. 23:37. (GÉ, 18)

H: német th (1546-1625), Herborn, Bellarminus ellenes, Ramus animadv., kiad. *Institutio* (Herborn, 1626).

B: ????

Nr. 25.

Torgau. Confessio paucis artialis, Wittenberg, J.von Krafft, 1574.

I: *Torgensis Confessio*. Typis Cratonianis (SzS, 383)

H: az *Ágostai hitvallás* (1530) több kiadást is megért, ez a Crato/Krafft-féle.

B: OSzK Ant. katal. (T. 273.)

1. 2. 2. Svájci reformáció

Nr. 26.

Biblia, trad. Leo Juda, comm. F. Vatable, Tiguri, Henricus Stephanus, 1545.

I: (HE, új, 530)

H:

B: -

Nr. 27.

Johannes CALVINUS, *Institutio Christianae Religionis*.

I: Calvin. Instit. lib. I. c. 16. §. 12. (SzS, 215), Placet ergo illa Calvini admonitio, qui Inst. lib. IV. Cap. VIII. Sect. I. sic loquitur... (HE, 343), Calvinus (...) tudós írásaiból /interlin./ Mortuus est Calvinus Genevæ, A. 1564. 20. Maji. (GÉ, qq2v), A' bóld. eml. *Kálvinus János* szavaival szólok itt szüntelen... (GÉ, 9), Instit. lib. 3. cap. 21. §. 3. (GÉ, 9), Calvinus ibidem, §. 4. (et)c. /oldalnyi idézet/ (GÉ, 10), Instit. libr. 3 cap. 23. §. 3. /oldalnyi idézet/ (GÉ, 59), Locô suprâ citato, §. 4. (GÉ, 60), Calvinus ubi sup. §. 5. ante med. (GÉ, 60)

H:

B: -

1. 2. 3. Francia reformáció

Nr. 28.

Philipp MORNAEUS, *De Veritate Religionis Christianae*, Herborn, 1592.

I: Plato és Pythagoricus Philosophusok irasaikból meg-mútogetja a' tudós Mornæus, Libr. de Verit. Rel. Christ. c. 6. (SzS, 78)

H: Philippe du Plessis–Mornay (1549–1623) francia egyháztörténész, a *Nantes-i Edictum* szerkesztője, a hugenotta pápa.

B: OSzK ant. katal. (M 804)

Nr. 29.

Philipp MORNAEUS, *Mysterium iniquitatis, seu Historia Papatus*.

I: Referant Historici, Æneas Sylvius, Poggius, Concilii Constantiensis Secretarius, in Epist. ad Leonard. Aretinū: vide in Mornæi Myster. Iniquit. pag. m. 493–496. (SzS, 216), Catalogū Testiū veritatis. Mornæi Mysterium Iniqv. (et)c. (SzS, Ppp2v), Benno Cardinalis in vita *Hildebrandide Benedicto IX.* haec habet, prout exhibet Illust: *Phil: Mornaeus* in mysterio iniquitsive Histor. Papatus pag. m. 210.

/idézet/ (HE, 24), *Mornaei Mysteriorum Iniquitatis* (HE, 32), cujus verba exhibent Illustris *Phil. Mornæus* in *Myster: Iniq: sive Histor: Papatus* pag. m. 304, 305. (HE, 33), cujus verba exhibent Illustris *Phil. Mornæus* in *Myster: Iniq: sive HiReferant Historici*, Æneas Sylvius, Poggius, Concilii Constantiensis Secretarius, in *Epist. ad Leonard. Aretinũ*: vide in *Mornæi Myster. Iniquit.* pag. m. 493–496. (216)

H: Philippe du Plessis-Mornay (1549-1623). Több kiadást megért sikerkönyv (Salmur, 1611, 1612; Gorichem, 1663). Cit. Platont, pythagoreusokat. Innen is származhat a korábban nem azonosított forrású, Marsilio Ficino-nál is meglévő filozófus-sor (a „régí Pogány bölts Philosophusok” megnevezés alatt szerepel *Zoroaster, Hermes Trismegistus* és *Plato*).

B: Hága

1. 2. 4. Magyarországi reformáció

Nr. 30.

Articuli ex verbo Dei et lege naturae compositi, Debrecini, Török, 1567, 4r.

I: Articuli majores, Debrecini, Török, 1567, 4r. (123; 1567)

H: A valószínűleg Melius szerkesztette egyházi törvények, melek később az *Articuli majores* nevet kapták.

B: RMNYY 226.

Nr. 31.

BENCZÉDI SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakkó, 1559.

I: *Stephanus Székelly* in *Chron: Mundi* pag. m. 142. ad Christi 801. (HE, 11), *Stephanus Székely* in *Chronico mundi Craccoviæ*, Polonum A. 1552. impressæ (HER, 17)

H:

B: RMNy 38.; Kiad. BHA 3.

NR. 32.

BEREGSZÁSZI Péter, *De Controversiis Religionis Hoc Seculo Motis Adversaria quaedam scripta*. Basileae, s. n., 1587.

I: Actis impiis Synodi *Sabariensis oppositae*, quam concinnavit Petrus Beregszászi Váradiensis Eccl. Min. (et) edidit *Basiliae* Ao 1587. *Joh. Jacob Grynaeus*.... deprædicat Matthias Thoraconymus Patachiensis Gymn. Rect. in Praef. Tractandi de hypostatica Unione Duarum Naturarum... Basileae A1586 impressi (HEO, II, 88v)

H: A kollekt kötet tartalmazza Grynaeus előbeszédét, Thoraconymus Matthias, sárospataki rektor (2-4.) és Beregszászi írásait (1., 6-8.) Szántó (Arator) István jezsuita ellen.

B: RMK III, 759.

Nr. 33.

BEYTHE István, *Mikeppen az koroztyéni gyeuleközethben az köröztségöt, vr vachorayat, hazasok esköttétését, oldozatot, gyontást etc. zolgáltassanak az egy házi tanijtok, arról iratot könyuechke*. Gyzzing, Manlius, 1582.

I: *Stephanum Belche* (sic!) Superintendentem, Virum suâ aetate Celeb(er)rem (et) Eruditem Pastorem in Gyssingen (Ungar./Nemeth. Ujvar) Agenda scripsisse (et) ibidem in Gissing /vel ut Praefat. Auctor expressit: *Gisszsin*) per *Johannem Manlium* Anno 1582. impressi curasse, eadem testatur Praefatio. (HEO, I, 55r)

H: Kevés pld.
B: RMNy 517.

Nr. 34.

Antonius BONFINI, *Rerum Vngaricarum Decades*, coll. *Decretorum Sev Articulorum Aliqvot Priscorum Vngariae Regum, ad Contextum Bonfinii (...) Liber*, ed. Joh. Sambucus, Francofurti, Andreas Wechel, 1581.

I: vid. Ant. Bonfinii R. Ungaric. Decad. II. Libr. 8. fnl. (sic!) mih. 350. (BF, C2r); Anton. Bonfinii Rerum Ungaric. Dec. 3. lib. 2. fol. m. Edit. Francofurt. Anni 1581. -386, 387 etc. (SzS, 216), apud Antō. Bonfin. Rerum Ungar. Decad. 3. lib. 2. fol. m. Edit. Francof. 385. (SzS, 301), hic idem refert, quale commentū habeat Bonfinius, Rerum Ungar. Scriptor. Nos Historiā ex ipso Bonfinio transcribemus, quam habet Decad. prim. lib. 5. sub init. fol. m. 3. (et)c. (SzS, 472); *Antonius Bonfinius* Scriptor rerum Hungar: historiam hanc pluribus presequitur Decad. I. lib. IX. fol. m. editionis Francofurt. 141. 142. (et)c., majd hosszú idézet (HE, 11), *Joh. Bonfinius* loc: supra cit: Decad. I. Libr. IX. (HE, 12), *Bonfinius* Decad: II. lib. I. sub init: (HE, 20), vide ad calcem *Bonfinii* Edit: Francof. An. 1581. (HE, 20), *Bonfinius* Decad: 2. Lib. I. fol. m. 174. dicit... /idézet/ (HE, 22), *Ant. Bonfinius* Decad. II. lib. I. fol. m. 174. (HE, 23), *Ant. Bonfinius*, Rer: Ungaric. Decad: II. lib. I. fol. m. 173. scribat (HE, 28), Idem *Bonfinius* Decad: (et) lib: proxime citatis fol. m. 172. (HE, 28), Codicibus Decretorum lib. 2. cap. 7. (et) 8. (...), Decret: lib. I. cap. 31. cui in margine nota est opposita in Edit: Francof: Ann. 1581. (et) Hanoviensi (HE, 28), *Ant. Bonfinius* Rer: Ung: Decad. III. libr. II. fol. m. 385-388. (HE, 36), *Ant. Bonfinio* teste, Hist: Ung: Decad. II. libr. X. fol. 350. constat... (HE, 37)

H: A joggyűjteményt a Bonfini-kiadás után kötötték, ennek hanaui kiadásról nem tud Szabó Károly.

B: RMK III, 705-6.

Nr. 35.

ENYEDI György, *Explicationes*, Claudiopoli, 1598.

I: (SzS, ??)

H:

B: RMNy 336.

Nr. 36.

FEGYVERNEKI Izsák, *Enchiridii Locorum Communium Theologicorum, Rerum, Exemplorum, atq(eu) Phrasium sacrarum*, Basileae, Conr. Valdkircher, 1589.

I: prout consignatum reliquit Isacus Fegyvernekinus, in *Dedicatone Enchiridii* sui S. Thesauri Ann. 1589. Basil. editi. (HE, 595)

H: Grynaeus Jacob aj., őmaga Báthori I-nak aj.

B: RMK III, 787.

Nr. 37.

KÁROLYI Péter, *Brevis, Erudita Et Perspicua Explicatio Orthodoxae Fidei de uno vero Deo, Patre, Filio (et) Spiritu Sancto*. Wittenberg, C. Schleich, A. Schöne, 1571.

I: *Petrus Carolinus* (...) Eleganter is sub Titulo *Boni Pastoris* edidit Tractatum; sive *Pastoris optimum vivendi Agendique modum* dedicatum Magnifico cuidam Heroi, sub Dat. in Inclyta Urbe Varadina, 6. August. An. 1570. cujus nomen chartam laceram, (et) deperditam mihi non exhibuisse, oppido doleo. Impressus est liber in Octavo, typis nitidioribus extra Hungariam (priores enim pagellae desiderantur) ut conjectare licet, *Genevae*. (HE, 702).

H: A szöveg szerint Ember Pálnak címlaptalan példánya volt váradi ajánlással, és 1574-re tette a könyv megjelenését. RITOÓKNÉ (1973, 183.) pedig ezt 1570-re javította. Mindegyik hibás: a Hagymási Kristófhöz írt ajánlás keltezéséből lehetett fényt deríteni a könyv kilétére (in inclyta vrbe Varadina sexto Augusti. 1570). Nem magyar munka és téves az utolsó citátum évszáma is. Ez megtalálható a SRKTGY Nagykönyvtár A 326-os példányában. DEP Károlyival azonosította az utána következő, valójában hemmingius művet (ld. a katalógusban ott).

B: RMK III, 612.

Nr. 38.

KÁROLYI Péter, *Elementa Graecae grammatices*.

I: (HE, 456)

H: Több kiadása ismert a korban (ld. Kolozsvár, 1567; 1592; Debrecen, 1607; Lőcs, 1647), nem tudjuk, Ember Pál melyikre hivatkozott.

B: -

Nr. 39.

KÁROLYI Péter, *Symbolum apostolicum, az az, az Apostoli Credonak avagy vallásnak igaz magyarázattya prédikációk szerint*. Debrecen.

I: (HE, új 456), teste *Petro Caroli*, in *Dedicatione cujusdam operis Ungarici Anno 1574. editi*. (HE, 729)

H: Több kiadása ismert (ld. Debrecen, 1584; 1600), nem tudjuk, Ember Pál melyikre hivatkozott. Esetleg erre utalt egy másik helyen is, 1574-es művét említve (HE, új, 532).

B: -

Nr. 40.

KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu... Basilii Fabricii Szikzouiani, Wittenberg, typó. C. Schleich, A. Schön, 1577*,

I: Kassai Cs. Gy., *Oratio de vita et obitu... SzFabr. B., Witt, 1577*. (HE, új, 419)

H:

B: RMK III, 665.

Nr. 41.

KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak... prédikáció szerint való magyarázattia*, Bartphan, D. Guttgesell, 1579.

I: *Georgius Kulcsar de Also-Lindva*, quin *Evangelia Domicilia Eruditam edidit Postillam Heroiisti oblatae Bonasae?* Per Davidem Gutgesel. Ann. 1579. impressam (HEO, II, 88v)

H: A patrónus katalógus részeként (tehát az eredeti verzióban, nem a Lampe-féle kiadásban) említette meg Ember Pál Báthory Miklós pártfogoltjaként az evangélikus prédikátort, Kulcsár Györgyöt és *Postilláit*. A műnek több kiadása ismert (Uo. 1574, 1579).

B: RMNy 426.

Nr. 42.

LASKÓI Péter, *Theorematum De Puro Et Expresso Dei Verbo (...) examen & refutatio*, Genevae, Jac. Chouët, 1584.

I: Johannes Galfi. &c. Ex Praefat. Dedic. Libri *Petri Lascovii* Genevae Ann. 1584. impressi &c. (II, 88v), *Viri Celebris Petri Lascovii*, Genevae Anno 1584. in 8-to impressi (HEO, II, 93r)

H: Aj. Kendi S., Kovacsóczy Farkas, zsombori L., Csáki Dénes és Gálffy János erd. korm-kk.

B: RMK III, 729.

Nr. 43.

MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az egez Szent Irasbol valo igaz tudoman*. Coll. *Ellenvetések*, Debreczenbe, Komlós, 1570, 4r.

I: Melius JP, Db., Komlós A., 1570 (HE, új 86)

H: A debreceni 1564-es tűzvészre vonatkozó részt erre a kiadványra hivatkozva idézte a következő száz évben több tudós is (ld. KismVP. 1641; Bartha B. 1666). Ember Pál azonban kéziratot használt, Szilágyi Benjámin István *Synodaliáját* (ld. DRK R 575, 152-160).

B: RMNy 279.

Nr. 44.

MELIUS JUHÁSZ Péter, *Catechismus*, Döbrötön, [Huszár], 1562, 8r.

I: Melius Káté, Db., látta a Szatm.isk. kvt-ban (HE, új100)

H: Ezt kéziratból használta Ember Pál, Szilágyi Benjámin István *Synodaliáját* olvasva (ld. DRK R 575, 123-151).

B: RMNy 182.

Nr. 45.

MELIUS JUHÁSZ Péter, *Confessio vera ex verbo Dei sumpta et in Czengerina... declarata*. Coll. Principia. Debrecini, Lupinus, 1570, 4r.

I: Csengeri hitv. kinyomt., Db, Farkas A., 1570 (HE új, 86)

H: Az adatot ismerte Ember Pál, de – talán a külföldi olvasóközönséghez igazítva – a genfi kiadványt idézte: *Syntagma Confessionum*, Genf, 186-200 (HE új, 87, 98), amit viszont kéziratból használt, Szilágyi benjámin istván *Synodaliájából* (ld. DRK R 575, 217-236).

B: RMNy 278.

Nr. 46.

Újszövetség, ford. MELIUS JUHÁSZ Péter, Szeged [Várad?], [Raphael Hoffhalter?, typ. Török?], 1567.

I: Librum etiam in Typographia Szegediensi impressum, me olim vidisse, memin. (648), Vir celebris Petrus Melius, idem Novum Testamentum, ex integro Szegedini, (ut recorder) excusum, usui Reform. Ecclesiarum accomodans. Exemplar hujus in instructissima Scholae Szattmariensis Bibliotheca (...) me vidisse, (et) versasse omnino memin, (...) simul enim prensavimus librum. (728)

H: Hatalmas szakirodalma van, megoldottnak tűnik a nyomdahely rejtőneve.

B: RMNy 238.

Nr. 47.

Caspar PISCUS, *Brevis & perspicua Responsio ad maledicam (spec et) futilem Apologiam Martini Wagneri testamentariam*. Bartphae, 1591.

I: Edita tunc est *Apologia Barthphensis pro formula Concordiae*, quam è nostris solide confutavit Caspar Piscus, A. 1591. librum sub hoc titulo: *Brevis (spec et) perspicua Responsio ad maledicam (spec et) futilem Apologiam Martini Wagneri testamentariam*, Bartphae editam. (HE, 331)

H: hová tartozik?

B:

Nr. 48.

PRÁGAI András, *Thema Seculare De causis, centum ab hinc annis, immenso Dei beneficio, ex Evangelicis Germaniae Ecclesiis eliminati, semperq(ue) fugiendi Papatus Rom. Divina Favente Gratia*, sub praes. David Pareus, Heidelbergae, Joh. Lancelott, 1617.

I: Catalogum ex *Andreae* cujusdam *Pragai*, Iuvenis Ungari Doctissimi, Irenate Seculari sub magno *Pareo* Heidelbergae defenso (HEO, II, 81r)

H:

B: RMK III, 1202.

Nr. 49.

Severinus SCULTETI, *Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa*. Bartphae, Gutgesell, 1599.

I: Vir quidam perillustris ac generosus e Comitatu Neogradiensi, Fautor olim meus optimus, *Severini* cujusdam *Sculteti*, Pastoris Ecclesiae Bartphensis (...) curiosas (et) elaboratissimas (...) observationes, Praefationi operis sui cujusdam Anno 1599. publicâ luce donati, intextas, mecum communicavit; quos hic (...) exhibere (...) decurrit... (HE 45, 45-50), iste enim quodam libro, typis Ann. 1599. impresso, pag. 17, 18. de primordiis Reformationis Hungariae ex cujusdam *Thomae Fabrii* relatione, ita scribit... (HE, 64-65)

H: SS. (?-?) Bártfa lp. tört. munkájának előszava; ugyanezen a néven egy másik szerző (1645-1712) is élt. A hivatkozott nemes úr lehet Kajali Pál vagy éppen Ráday Pál. A kötetből kiírt előszót idézte itt Ember Pál, tehát a kötet nem került a kezébe. Ellenben megtalálható: Ráday Pál Kvt. VI/245. Az előljáró beszéd befejezése az első esetben 1703, a második esetben 1706, a végső esetben 1708. márc. 31. időpontját jelenti. A jelenlegi teljes másolat egyikén sem látszik, hogy külön került volna bele ez az 5. fejezet, tehát inkább valószínű, hogy az 1706-os datálású címlap utáni átszerkesztésről és újbóli leírásról van szó (ld. a Ráday Kvt. példányát).

B: RMK II, 854.

Nr. 50.

SZEGEDI KIS István, *Theologiae Sincerae Loci Communes*, Basel, Conrad Waldkirch.

I: prout consignatum reliquit *Matth. Scuritsa Vita Szegedini* locis ejus Comm. praefixa ad Annn (sic!) 1548. (HE, 71), *Matthaeus Scariczeus in Vita Szegedini* (HE, 88), teste *Mattheo Scantsaeo in Vita Szegedini* ad Ann. 1551. (HE, 96), inservit narratio *Matthei Scaricsaei* Pannoni, in *Vita Szegedini*, ad Ann. 1548. his verbis... (HE, 97), ut liquet ex *Vita Szegedini* ad Ann. 1570. (HE, 119), vid. *Matthaeum Scariczeum in Vita Szegedini* (HE, 637), qualia scribat *Matthaeus Scaritzaeus* (HE, 649), Hujus sit mentio frequentius in *Vita Szegedini*, Loc. Comm. praefixa (HE, 651), ut claret et vita hujus à *Matthaeo Scariczeo* descripta (HE, 741); Ex *vita Szegedini* ad Anno 1570. (HEO, I, 5r)

H: A Skaricza-féle *Vita Stephani Szegedini* az előszóban olvasható. Nem tudjuk, melyik kiadást használta (Uo. 1585; 1588; 1593; 1595, 1599; 1608).

B: -

Nr. 51.

SZIKSZAI HELLOPAEUS Bálint, *Tractatio de Sacramentis in genere, sive de tota re Sacramentaria*. Genevae, E. Vignon, J. Stoer, 1585.

I: *Valentinus Hellopaeus Szikszai (...)* eruditum de Tota Re Sacramentaria edidit Tractatum, *Theodoro Beza Genevae* ejus editionem procurante, Anno 1585. (HE, 702)

H:

B: RMK III, 742.

Nr. 52.

SZIKSZAI HELLOPAEUS Bálint, *Az egri keresztien ania szent egi haznak es azzal egyetemben az többinekis tanulsagara irattatot rövid cataechismus.* Debrecen, R. Hofhalter, 1587.

I: *Valentinus etiam Hellopaeus Szikszai (...)* in usum Ecclesiae Reformatae Agriensis concinnarat *Catechesin* impressam *Debrecini* in Officina *Rudolphi Hofhalter* Ann. 1587. Exstant (et) plures aliae, mihi non visae. (HE, 128)

H: Ma már igen kis példányszámban.

B: RMNy 595.

Nr. 53.

[SZIKSZAI SIDERIUS János, *Kisded gyermekeknek való catechismus*, Debrecen, Rheda Pál, 1597.]

I: circa Annum Dom. 1597. Conscriptae, publicatae (et) editae fuere praeter has complures etiam aliae (...) Catecheses id quod *Siderius* etiam p. m. observare non neglexit, dum ita instituit ad calcem Praefationis suae narrationem, (Latina faciam vernacula ejus verba,) (HE, 129)

H: Nem volt példánya, csak feltételezte, hogy kb. ekkor adták ki. A forrása már kéziratos volt: „Ideo catechesis... in coetu publico, usitatis... catechismus Batizii primum, deinde domini Siderii doceatur” (DRK R 575, 237-244). Ezt az 1650-es években készült átiratot használta Ember Pál, de ez alapján is igazolható az RMNy teóriája a kiadvány egykori létezéséről.

B: RMNy 801.

1. 3. Katolicizmus

Nr. 54.

Robertus BARONIUS, *Annales Ecclesiastici*, T. 1-12., fol.

I: *Caesar Baronius Cardinalis*, Annal: Tom. X. ad An. Christi DCCCC. ita exclamat... (HE, 21) Idem *Baronius* (HE, 21), *Baronius* An. Tom. X. ad. An. Christi 999. n. 2. (HE, 23)

H: A kardinális (1538-1607) középkori egyháztörténete (Roma, 1588-1607) sikerkönyvnek számított: számos kiadása volt. Bővítve megjelentette később H. Sponde, A. Bzovius.

B: -

Nr. 55.

Robertus BELLARMINUS, *Disputationes de controversiis Christianae fidei, adversus huius temporis haereticos, tribus tomis comprehensae.*

I: Robert. Bellarmini Disputat. Tomo 3. adjunctae de Indulgentiis Appendicis, lib. I. cap. 2:3; et 4: etc. vel (juxta alter edit. distinct.) Tom. 3. lib. 6. cap. 1:2. (SzS, 220), *Bellarminus* fatetur de Pontif: Rom: lib. 4. c. 12. (HE, 21), *Bellarminus* de Rom: Pontif: lib. 2. cap. 31. tit: 5. num: 7. (HE, 27), *Bellarm.* de Rom: Pontif: lib. 2. cap. 31. tit: 8. (HE, 27),

H: Több kiadást megért mű (Ingolstadt, 1587-90, 1592, 1596-97; Köln, 1610, 1619). Ember Pál az idézetek alapján két kiadást is használhatott, bár lehet, hogy egy a sajátja volt, egy másikat pedig a szakirodalomból citált.

B: -

Nr. 56.

Petri CANISIUS, *Catechismus. Cum interpretatione graeca et hebraica.*

I: Petri Canisii Jesuit. Catechism. Græcô-Lat. cap. I. pag. m. 13. (SzS, 212)

H: A híres káténak számtalan kiadása, sőt magyar fordítása is volt a korban (Telegdi Miklós, Bécs, 1562).

B: München.

Nr. 57.

Bartholomeus CARRANZA, *Summa omnium conciliorum, et pontificum, à sancto Peter usque ad Pium quartum. (...) Ordinis praedicatorum Adiecta sunt etiam Acta (et) Canonis generalis Concilii Tridentini, quae ante non habebantur, Antwerpiae, Stelsius, typogr. Graphaeus, 1564, 8r.*

I: *Bartholom:* Carranza in Summa Vitae plurim: Pontif. talia leguntur pag. m. 299. l. 6. Edit. Antwerp. 1564. (HE, 23)

H: Akatolikus tanár (1503-1576) pápák életrajzának több hasonló kiadása ismert (Leiden, Jacob Juncta, 1564.; vagy Antwerpiae, 1576). A pataki Rákóczi-könyvtárnak is volt belőle 12r példánya.

B:

Nr. 58.

Gilbertus GENEBRARDUS, *Chronographia in duos libros distincta.*

I: Et ut querelas *Platinae, Sabellici, Gerberti*, aliorumque taceamus, producám in medium ex eodem *Heideggero, Philipp Mornaeo*, aliisque verba *Genebrardi*, quae habebat *Chronogr:* lib. 4. ad init: sec. X. /idézet/ (HE, 21)

H: A bencésszerzetes művénekszámos kiadása van (Paris, 1567; 1585), négy könyvben is kiadták (Paris, 1580; Leiden, 1599; 1609).

B: -

Nr. 59.

Baptista PLATINA, *Historia... de vitis Pontificum Romanorum, Coloniae Agrippinae, P. Colini, 1626, 4°.*

I: Quis vero (et) qualis Sylvester ille II. fuerit, audi quaeso *Platinam* in Vit: ejus pag. m. 152, 153. /idézet/ (HE, 22), depingit Platina in vita ejus p. m. 156. /idézet/ (HE, 23)

H: Platina (1421-1481) műve rengeteg kiadást ért meg.

B: Ennek példányát ismerjük, ld. SRK, jelzete. L 310, ehhez: CsD. DEP **újabb** kötetek.

Nr. 60.

Werner ROLEWINCK, *Fasciculus temporum omnes antiquarum cronicas succincta complectens.*

I: *Wernerus*, Monachus Carthusianus, in Fascic: Temp: aetat: 6. art. 744. diserte dixit... (HE, 21-22)

H: DEP elírta, a Werner az illető szerzetes keresztnéve. Nem tudni, melyik kiadást haszn. (Bázel, 1482; Párizs, 1518). Több összesített kiadásban szerepelt még a mű.

Nr. 61.

Horatius TURSELLINUS, *Epitome historiarum libri X.*

I: vid. Horat. Tursellini Epit. Histor. l. 4., c. 14. pag. m. 194. (BF, C4v), vid. Hōrat. (sic!) Tursellini Epit. Histor. libr. 4. cap. 35. pag. mih. 224. (BF, C4v), Horat. Tursellinū in Epit. Histor. lib. 5. cap. 1. pag. m. 230. (SzS, 37), Tursellini Epi. Hist. lib. 2. cap. 2. pag. m. 72. (SzS, 103), Horat. Tursellinū Epit. Hist. lib. 10. cap. 9. x. 29. (SzS, 168), Macrobi9 lib. 2. Saturnal. cap. 4. (SzS, 178), lib. 2. Saturnal. cap. 4. (...) vid. Horat. Tursellini Epitō. Hist. lib. 4. cap. 14. num. 17. (SzS, 186), Hor. Tursellini Epist. Hist. lib. 2. c. 11. (SzS, 192), Sunt verba Horat. Tursellini, Jesuit. Epit. Histor. lib. 3. c. 28. (SzS, 192), Horat. Tursell. Ep. Hist. lib. 2. cap. 14. (SzS, 199), Horat. Tursellini Epit. Hist. lib. 5. cap. 3. (SzS, 413), Hor. Tursellini Epit. Hist. lib. 5. cap. 2. n. 15. (SzS, 444)

H: Orazio Tursellino, jezsuita történész (1545-1599), Xavér Ferenc életrajzírója. Számtalan kiadást megért műről van szó: csak Kölnben tíz éven belül négyszer kiadták (1622, 1625, 1628, 1629); más változatában még 50 év múlva is (*Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitome pristino, et fidei restituta*. Köln, Kinchius, 1670; Paris, Jean Henault, 1659). Nem tudjuk biztosan, hogy Ember Pál melyik kiadást használta.

B: -

RÉGI KÖNYVEK

2. 1. Protestantizmus

2. 1. 1. Német protestantizmus

Nr. 62.

Melchior ADAM, *Vitae Germanorum Theologorum (...) congesta (et) ad annum usque MDCXVIII deductae*, Heidelbergae, Jonas Rosa, 1620.

I: Colloquium (...) ex Erudito aelaboroso (sic!) Melchioris Adami, de vitis Germanor. Theologor. Concinnato libro *Heydelbergae*. Anno. 1620. impressi (HEO, II, 121r).

H: MA (?-1622) készített egy másik hasonlóan sikeres katalógust is, a német orvosokról (Uo. 1615.; uo. 1622.²).

B: Gött., Oxf, München, Yale

Nr. 63.

Matthias BERNEGGER, *Jo. Ferdinandi Beham (...) Notitiae Hungariae (...) Berneggiana*, Argentorati, s. n., 1676.

I: Primi Magnates licentiosae novitatis avidi fere omnes declinarunt, la Fid. Scil. Rom nõ Catho. Joh. *Ferdinandus Betramo*, in *Notitia HUNGARIAE antiquo-modernae Berneggeriana* Argentorati Anno 1676 impressa, part. 2. pag. 177. ea de re ita scripsit... (HEO, II, 81v); Catalogus Authorum. Qui de' rebus Regni Hungariae Civilibus ad nostram usque' aratem, aliquid scripsere', singulari curâ collectus ex Johan. Ferdinandi Behamb *Notitia Hungariae antiquo modernæ (et)c. (...) à Paul. Ember Debr.* (HER, 1211-1216)

H: német tudós (1582-1640), filológus, Kepler barátja, Galilei latin fordítója.

B: British Libr.

Nr. 64.

Johannes BOTSACCUS, *Promptuarium allegoriarum sacrarum, praecipua fidei Christianae capita illustrantium.*

I: Joh. Botsacci Prompt. Allegor. sac. c. 9. Art. II. §. 475. p. m. 208. (SzS, 65)

H: Botsack luteránus teológus (1600-1674), e főművének több kiadása ismert (Amszterdam, 1668; Frankfurt, 1678).

B: Hága, British Libr., Utrecht.

Nr. 65.

Philipp CLÜVER, *Introductionis in Universam Geographiam tam quam novam Libri VI. Tabulis aeneis illustrati. (...) Aucta studio et opera Johannis Bunonis.*

I: vide notas Joh. Bunonis in *Geograph. Philip. Cluverii. Ad Libr. 5. Capi. 21. pag. m. 369.* (BF, B3r), vide *Bunomen in Cluverium ubi supr.* (BF, B3v), Phil. Cluverius Geogr. cum Notis Joh. Bunonis (...) Edit. Amstelod. (SzS, 305),), Ea de re, ita Claudianus Poëta... vid. Philippi Cluverii Geogr. lib. 6. cap. 3. cum Not. Bunonis. (SzS, 452); ut Buno in *Geograph: Cluverii ait* (HE, 6), Vid. *Phil. Cluveri Introd: Geograph: lib. 4. cap. 21.* (HE, 36); in *Notis ad Geographiam, Philippi Cluverii* (HER, 14)

H: Ph. Clüver, lengyel szárm. (1580-1622), Joh. Buno (1617-97), Lüneburg prof.. Számtalan amszterdami kiadása volt 1629-97 közt, sőt még hazai is (Nagyszombat, 1699). Megvolt a Rákóczi-könyvtárban is.

B: München.

Nr. 66.

Henricus ECKHARD, *Fasciculus Controversiarum quaestiones centum et triginta.*

I: Fascicu. Controv. Henr. Eckhardi, cap. 15. quæs. 6. (SzS, 253), Henr. Eckhardi Fascicul. Controv. cap. 6. pag. mih. 169, 170. (et)c. (SzS, 275), Henr. Eckhardi Fascic. Controv. cap. 7. num. 5. de Adscension. ad coelos. (SzS, 348), Henr. Eckhardi Fascicul. Controvers. cap. 4: (et) 6: quæst. 10. 11. (et)c. (SzS, 369), Compend. Hutteri, loc. 3. quæst. 34. Dextra Dei... (inqv.)... (et)c. conf. Eckhardi Fascic. cap. 7. num. 6. de Seff. ad Dexteram; (et)c. pag. 194–198. (et)c. (SzS, 383)

H: Eckhard (1580-1624) evangélikus teológus vitairata, ilyen címmel Jean Prideaux is írt egy művet. Kiadásai: Lipcse 1611, 1613.

B: Oxford, München.

Nr. 67.

Matthaeus HOFFMANN, *Chronotaxis Apocalyptica, visionibus Apocalypticis certas temporum Periodos assignans*, Jenae, Joh. Bielckius, 1668.

I: Matt. Hofmāni Chronotaxin Apocalypt. cap. 7: pag. m. 110, 111 (et)c. (SzS, 302), Matthæo Hoffmanno, in *Chronotaxi Apocalyptica*, cap. 6. pag. m. 83. 84. (SzS, 320)

H:

B: bsz-bw.de

Nr. 68.

Henricus KIPPING, *Antiquitatum Romanarum libri IV.*

I: Henric. Kipping. Antiqv. Rom. lib. I. capit. 10. x. 8. (SzS, 196), Henr. Kipping Antiq. Rom. lib. I. cap. 2. x. I. etc. (SzS, 197), Henrici Kippingi Antiqu. Roman. lib. I. cap. 10. x. 8. pag. m. 204. (SzS, 198), Henr. Kipping. Antiq. Rom. lib. I. cap. 10. pag. m. 204. (SzS, 202), Henr. Kippin. An-Romanar. lib. 2. cap. 8. De supplicatio Crucis, adversus Baroniū, et ejus Epitomatorem, Spondanū: x. 8. et 10. (SzS, 224), vide apud

Henr. Kipp. Antiq. Rom. lib. 2. c. 8. per tot. (SzS, 225), Kipping. Antiq. Rom. l. 2. cap. 8. x. 14. (SzS, 226)

H: Rostock fil. (1623-1678). Van innen Baronius- és Spondanus-idézet is. Nem tudjuk biztosan, hogy Ember Pál melyik kiadást használta (Bréma, 1664; Franeker, 1684).

B: -

Nr. 69.

Hiob LUDOLF, *Epistolae Samaritanae Sichemitarum ad Jobum Ludolphum*, ed. Christophorus CELLARIUS, Ienae, Bielck, 1688, 4r.

I: Vide Notas Jobi Ludolfi ad Epistolas Samaritanas, pag. 20. (GÉ, q7v), Ludolfus Jóhhoz írott levelekből-is meg-tetszik. Mert így írnak... (GÉ, qq2r)

H: Német nyelvész (1624-1704), az etióp nyelvek kutatója.

B: München, Wolfenbüttel.

Nr. 70.

Johann Christian Lünig, *Publicorum negotiorum ab Augustissimo Romanorum Imperatore, universis Europae regibus (...) latina quidam lingua tractatorum Syllogem.*

I: *Replica Ecclesiae Augustanae Confessionis*, Posoniensis, exstat in Sylloge Negotiorum Publicorum per Vicennium in Europa gestorum (sic!), Authore Christiano Lünig compilatorum, (spec. et) Lipsiae Francofurtive editorum. (HE, 509)

H: JCL. (1662-1740), több kiadása ismert (Frankfurt, Lipcse, Boetius, 1694; Frankfurt, Zeidler, 1702, 4r).

B: Wolfenbüttel, München, Göttingen.

Nr. 71.

Christianus MATTHIAE, *Theatrum Historicum theoretico-practicum*, Frankforti et Lipsiae, Erythropilus, 1684, 4r.

I: Nero halálát mennykő okozta/ *vid. Christian. Matthiae Theatr. Histor. sub Domit. Nero – cap. III. num. 2.* (BF, C4r-v), *Chr. matthiae Theatr. Histor. sub Aurel. Anton. XVII. Imperator. Rom. pag. m. 571.* (CBF, 4v), *vid. Chr. Matthæi (sic!) Theatr. Histor. pag. mih, 749. Col. I.* (BF, C5r); *Chris. Matthiae Theatrum Historic. Sub Cyro.* (SzS, 22), *Christ. Matthiae Theatrum Hist. pag. mi. 402. b. in Præcog. Monarch. Quart.* (SzS, 63), *Christ. Matthiae Theatr. Histor. sub Iustiniano M. 58. Imper. Romã. pag. m. 761.* (SzS, 199), *Christian. Matthiae Theatr. Histor. sub Dario Hystaspi, pag. m. Edit. Francofurt. 217. 218. (et)c.* (SzS, 294), *Christ. Matthiae Theatrum Histor. pag. m. Edit Francofurt. (Ann. 1684.) -696. (et)c.* (SzS, 413), *Christi Matthiae Theatr. Hist. sub Tito Vespas. pag. m. 534.* (SzS, 455), *Christi Matthiae in Th. Histor. ubi supr.* (SzS, 455), *Chris. Matt. Theatrum Hist. ad Monarc. prim. sub Nimrodo, pag. m. edi. Francof. 16.* (SzS, 465), *itẽ sub Maximil. II. 46 Imper. Germanor. pag. m. 1095.* (SzS, 467); *Chr. Matthiae Theatrum Histor. sub Carolo V. pag. m. Edit. Franc. 1068–1070. &c.* (GÉ, 39), *II. Miksa mondása /interlin./ Crato, in Orat. Funebr. apud Chr. Matthiae in Theatr. Histor. pag. m. Edit Francof. Anni 1684–1695. /elírás: 1095 helyett/* (GÉ, 133), *Frid. Crato HB. Aragóniai Alfonz felett* (GÉ, 192); *Christianus Matthias in Theatro Histor: sub Carolo Magno Imperatore I. Germ. fol. 772. Edit. Francof: 823, 829. &c.* (HE, 12); *Apud Christ. Mathiae in Theatro Histor. Sub Antonio Pro XVI. Rom. Imp. pag. edit. Francof. /:Ao. 1694:/-564.* (HER, 32); *confrat(ur) Christ Matthiae Theatr(um) Historicũ(m) etc.* (Kt. 1677, 158)

H: Az evangélikus történész (1584-1655) e művének egyéb, bővített kiadásai: Amszterdam, 1648; Frankfurt, 1656. Elírás a Ráday-kéziratban, illetve félreérthető a *Garizim és Ébál* egyik idézete, ahol kiadási év és lapszám áll egymás mellett

B: Yale, DEENK

Nr. 72.

David PAREUS, *Chronologiae sacrae ex solâ historiâ sacrâ accuratissimè constructae libri III.* Amstelodami, Laurentius, 1641, 8r.

I: Davidis Parei Disquisit. brev. de Mundi Prīcipio subjunct, Sacr. ejus Chron. (SzS, 191)

H:

B: Wolfenbüttel.

Nr. 73.

David PAREUS, *Corpus Doctrinae Christianae Ecclesiarum á Papatu Romano reformatorum. Ex ore Zacharii Ursini (...) in explicationibus (...) exceptum,* Hanoviae, D. Aubrius, 1634.

I: *Miscellaneis Cateheticis Davidis Parei, annexi Corpori Doctrinae Christianae Celeber. Zachariae Ursini*, Edit. Hanoviens. Ann. 1634. (HE, 596)

H: A cím a reformáció korabeli teológiai summák karakterneve (pl. Luther, Melancthon, Ursinus esetében). DP. (1548-1622), tanára, ZU (1534-1583) catechetikai tárgyú munkái külön is megjelentek, együtt pedig számtalan kiadást értek meg (Genf, 1603; Heidelberg, 1616; 1623; Davenport, 1648).

B: Bangor (Wales), Durham Cathedral, Lincoln Cathaedral

Nr. 74.

David PAREUS, *Miscellanea catechetica seu collectio eorum, quae cateheticis explicationibus prius sparsim intexta.*

I: Pareus, Misc. KT oll. Z. Ursinus, Doctrina Christiana, Hannover, 1634 (HE, 419)

H: Több kiadása ismert (Hanau, 1607; Genf, 1612; 1616).

B: Lausanne, Lyon.

Nr. 75.

Augustus PFEIFFER, *Dubii vexata Scripturae Sacrae, sive loca difficiliore Veteri Testamenti... atque Exotica Novi Testamenti.*

I: Aug. Pfejfferi, Ebraica & Exotica Nov. Test. Loc. 24. /Luk 1:24/ subjūcta Dubiis vexatis Scripturae Sanctae V. Test. etc. (SzS, 21), Aug. Pfejferum in Dub. vex. Scr. S. Centur. 4. loc. 49. pag. m. 758. (SzS, 58), Augusti Pfejferi Dub. vex. script. Centur. 4. loc. 55. in Ezech. 1. v. 5, 10. num. 2. (SzS, 76), Ambrosius, Sixtin9 Amama, Calovi9, Waltherus: vid. Aug. Pfejf. Dub. vex. Script. ad Prov. 30. (SzS, 139), Aug. Pfejf. Antiqu. Ebraic. cap. 1. (SzS, 156), Pfejferi Exotica Nov. Test. Annexa Dubiis Script. vex. Loc. 3. (SzS, 170), Aug. Pfejf. Dub. vex. script. V. T. Cētur. 4. loc. 75. in Hos. II. etc. (SzS, 179), vide de ista Criticorum cruce Aug. Pfejferi Dub. vex. Scrip. V. T. in Psalm. (SzS, 223), Aug. Pfejf. Antiq. Hebraic. cap. 11. x. 10. (SzS, 225); Aug. Pfejferi Dub. vex. Script. in Gen. 4. (GÉ, 98)

H: Wittenberg orient. (1640-1698), e művének több kiadása is volt (Drezda, 1679; Lipsiae, 1685; 1692). Más szerzőktől, de innen származó idézetek: Ambrosius, Sixtinus, Amama, Calovius, Waltherus (SzS, 139).

B: München.

Nr. 76.

Augustus PFEIFFER, *Critica Sacra de sacris codicis partitione, editionibus variis, linguis originalibus*, Drezda, 1680.

I: Augusti Pfejferi *Critica Sacra*, cap. 8. per tot. inprim. pag. 301, 319-333. (SzS, 77), De versione LXX Interpr. vid. Aug. Pfejf. *Critica sac.* cap. II. x. -8- p. 451- et 455. (SzS, 85), LXX Græc. Interp. (SzS, 208), tum probat consensus LXX Interp. et Chaldaicæ versionis antiquæ (SzS, 223), /margin./ juxta versionem (tón) LXX. (362), Vulgat. Interp. Psal. 98:5. /idézet/, LXX. /idézet/, Hebr. Text. habet/idézet/ (385), LXX vertunt... (SzS, Qqq1r),

H: A sokSeptuaginta-idézet, és talán a Vulgaták (SzS, 346, 362, 385), és valószínűleg több *targum* is innen származik.

B: Wolfenbüttel.

Nr. 77.

Veit Ludwig von SECKENDORF, *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo, sive De Reformatione religionis ductu d. Martini Luther (...) in quo ex L. Maimburgii Hist. Lutheranismi libri tres ab anno 1517 ad annum 1546. Lat. versi exhibentur*, Francofurti, 1692.

I: Ludov: a Seckendorf (...) in *Admonit: ad Lectorem Commentar: Historici (spec et) Apologetici de Historia Reform: per Mart: Lutherum oppositi Ludov: Maimburgio* Jes: Edit: An. 1692. in fol.) (HE, 21)

H: Veit Ludwig von Seckendorf (1626-1692) munkájának nem ez az első kiadása (Lipcse, 1614). Nem véletlenül: Louis M. (1610-1686) fr. történétíró (keresztesek, ariánusok, skizma, stb.) műve ellen többen is tollat ragadtak még a korban (P. Bayle, P. Jurieu).

B: Bodleian Libr., München, Trier, Nürnberg.

2. 1. 2. Skandináv protestantizmus

Nr. 78.

Caspar Erasmus BROCHMAND, *Systematis Universæ Theologiæ*.

I: Gasp. Erasmi Brochmand *System. Universæ Theolog.* Tom. I. Articulus. 14. cap. 3. quæst. I, 2, 6, 7. (et)c. (GÉ, 18); Casp Eras. Brochmād, *Systē. Theo.* Tom. I. Artic. 13. de Gratia Dei, cap. I. sect. 6. itē cap 2. quæst. 9-30. (SzS, 253), Casp. Eras. Brochmand. *Syst. Theol.* Tom. I. Artic. 15. c. 4. quæs. 6-8. (et)c. pag. m. 740—747. (et)c. (SzS, 275), verba Eruditi cœteroquin Doctoris Casp. Erasmi Brochmand, quæ habet *System Theol. Articulus. 16. Section. 16.* pag. m. 938. col. 2. -- Cœlum hoc (inqv.) ... (SzS, 348), Casp. Erasmi Brochmand *System. Theol. Articulus. 15. sect. 5. quæst. I. 2.* (SzS, 369), item sect. 7. pag. m. 792-811. (et)c. (SzS, 369)

H: Caspar Jesper Rasmussen Brochmand (1585-1652) 1615-től a koppenhágai egyetem teológiaprofesszora volt, korának egyik legnagyobb evangélikus tekintélye, később Zeeland lelkipásztor. Összegző művének több kiadása ismert (Koppenhága, 1633; Lipcse, 1638; Ulm, 1658, 1664). Zvonarics Mihály is fordított tőle (RMNy 1991).

B: Oxford, Yale.

Nr. 79.

Caspar Erasmus BROCHMAND, *Systematis Universæ Theologiæ*, Tom. 2., Lipsiæ, 1638.

I: Casp. Eras. Brochmandus *System Theo.* (SzS, 253)

H: Zeeland lp. (1585-1652)

B: ??

Nr. 80.

Nicolaus HEMMINGIUS, *Pastor sive Pastoris optimus vivendi agendique modus*.

I: *Petrus Carolinus* (...) Elegantem is sub Titulo *Boni Pastoris* edidit Tractatum; sive *Pastoris optimum vivendi Agendique modum* dedicatum Magnifico cuidam Heroi, sub Dat. in Incluta Urbe Varadina, 6. August. An. 1570. cujus nomen chartam laceram, (et) deperditam mihi non exhibuisse, oppido doleo. Impressus est liber in Octavo, typis nitidioribus extra Hungariam (priores enim pagellae desiderantur) ut conjectare licet, *Genevae*. (HE, 702), ab optimo nostro *Carolino*, pag. 143. (...) Omissis cæteris, ad ea quae spectant scopum nostrum, pag. 176. /idézet/ (HE, 702), pag. 177. (et)c. (HE, 703), Sic igitur continuat (...) *Carolinus*... (HE, 703-9), nihil de *exercitio Disciplinae Eccleasticae* superaddam praeter ea, quae ex *Pastore Peteri Carolino* supra fusius consignavimus (HE, 716).

H: Niels Hemmingsen (1513-1600), dán lutheránus teológus, kriptokálvinista. A kötetnek 1565-90 között több kiadása ismert (Lipce, Erfurt, Rostock).

B: Az egyetlen ilyen kötet a SRKTYG Nagykönyvtára állományában található (jelzete: A 326), ahol előbb az 1570-es datálású Károlyi P. előszó néhány lapja címlap nélkül, majd a szintén első lapok nélküli Hemmingsen-kötet található. A szennylapokon ezt oldotta fel Bonus Pastor néven egy ismeretlen kéz. A kötet első tábláján belül olvasható: Zádorfalvi Márton 1706, majd a hemmings kötet első lapján a név ismét. A zempléni esperes Ember Pál kaidványának támogatója, és a végleges 1706-os változat egyik ajánlásának szerzője volt. A kiadvány beazonosítását Fekete Csaba végezte el.

2. 1. 3. Svájci protestantizmus

Nr. 81.

Bartholomaeus ANHORN ab Hartwiss, *Theatrum Concionum Sacrarum Topicum super universam Theologiam De Deo Cognoscendo Et Colendo, in partes IX distinctum, in quo Topica Sacra Ecclesiastica Theoretico - Practica* / Bartholomaeo Anhorn ab Hartwiss, Pastore Ecclesiae Elsaugiensis an argo Tigurino, 6.

I: Explicab Parabolicas quemod(um) locutionũ(m) in Legibus Mosaycis occurantiu(m), et Doctiss. Barthol Anhorn ab Hartuiss, Pastor Ecclae Elsaugiensis, in Agro Tigur. Theatri Concion. Sacr. Topici Theor. Pract. parr. VI. pag. 825 etc. (Kt. 1677, 131)

H: Anhorn (1616-1700) a kora újkori magiológia egyik alapműve.

B:

Nr. 82.

Biblia, ed. Sebastianus CASTELLIO. Basileae, 1530.

I: Seb. Castellio, *Biblia*, Basel, 1550 (HE, !!!)

H:

B:

Nr. 83.

Biblia. Latin, trad. Franciscus JUNIUS, Immanuel TREMELLIUS, Thèodore BÈZE.

I: *Jun. Trem. v. 32. ita vertunt...* (BF, B7v); Junii et Tremellii Annotat. in Nov. Test. (in fol.) ad Luc. 1:19 (SzS, 17), *juxta* Iunium (SzS, 22), Versio Latina Jun. &

Trem. habet (SzS, 111), vid. (...) Bezam in Ann. ita sensere ex Patribus: Origenes, Epiphanius, Hieronymus, Eusebius, (et)c. (SzS, 305), Venerab. Beza in Annotat. (SzS, 365), etiam Annotat. Venerab. Bezae in loc. Act. (SzS, 422), HE!!!! (1574-es??)

H: Számtalan kiadása volt 1582-1703 között is, amelyek közül Ember Pál az 1574-est citálta.

B: ???

Nr. 84.

Johannes BUXTORF, *Synagoga Judaica*, Basileae, J. Decker, 1661, 38r.

I: Buxtorf Synagog. Iudaic. cap. 10. pag. mihi 190. (SzS, 6), Buxtorfii Synag. Iud. ca. 50. sub ini. /Jer. 3:13/ (61), Refert fabulam ex Rabbinis Cel Buxtorfius (SzS, 204), Synagog. Iudaic. Edit. tertiae Basileens. (SzS, 279), Buxtorfii Synagog. Iudaic. cap. 10. pag. m. 187. Edit Basileens. tertia. (SzS, Ppp4v)

H: hebraista prof család, JB1 (1564-1629), JB2 (1599-1664), JJacobB (1645-1704), JB3 (1661-1732). Egyébkiadásai: Bázel, 1641, 1680.

B: BritishLibr., Oxford, München.

Nr. 85.

Corpus et syntagma confessionum fide, ed. Gaspar LAURENT, Genevae, Chouët, 1612.

I: exstat *Tsengerina* Confessio publice in *Syntagmate Confessionum* Anno. 1612. Genevae p. 186-200. (HE, 110), v. gr. in *Confessione Tsengerina*, quae comparet in *Syntagmate Confessionum* Genevae, 1612. edito, cap. VII. (HE, 701)

H: GL (1556-1636). Ez a *Csengeri-hitvallásnak* (RMNy 278.) a nemzetközi kötetben megjelent darabja, annak is az első kiadása. Második kiadása (uo., 1654.).

B: Oxford, Yale

Nr. 86.

Johann Heinrich HEIDEGGER, *Concilii Tridentini Anatome historico-theologica*, Tiguri, D. Gessner, 1672.

I: ille Articulus etiā in symbolo recentioris Concilii Tridētini: vid. session. III. Celebrat. 4. Febr. Ann. 1546. (SzS, 211); Concil Tridentinum, session. 7. de Bapt. can. I (420), Anatom. Concil. Tridentini (SzS, 421), objectiones dilutas, vid. apud eundem Hejdeggerum (SzS, 421), Concil. Trident: Seff: IV. (HE, 27)

H: Több elszórt, egyszerűen idézett, tridenti paragrafus található Ember Pál köteteiben, könnyen lehet, hogy ezek innen származnak.

B: OSzK Ant. katal. (C 948-963).

Nr. 87.

Johann Heinrich HEIDEGGER, *Historia Papatus*, coll. Franc. Guicciardini, *Historia Papatus*.

I: Celeb. Joh. H. Hejdeggeri Histo. Pap. Period. I. pag. m. 4, 5. (et)c. (SzS, 290), Cel. Jo. H. Hejdeggeri Histor. Pap. Period. secund. §. 16. (et)c. (SzS, 301), Cele. Joh. Henr. Hejdeggeri Hist. Papatûs, Period. Prim. §. 14. (SzS, 406); allegatis a Cl: *J. Hen: Heideggero*, p. m. Professore Tigurino, (*Viro inter Helveticos Theologos magni nominis, (spec. et) edecumate Eruditionis Histor: Papatus Period: Tert: Eccl: Rom: §. 65. 66. (et)c (HE, 20), Benno Cardinalis in vita Hildebrandidesive Histor: Papatus pag. m. 304, 305. (HE, 33), Cl. Heideggerus in Histor: Pap: Period: Eccl: Rom: quart: §. 99. 100. (et)s. (HE, 33), Ex Historia Papatus Joh. Henr. Heideggeri period. VII. §. CCC. (HE, 107), Georgius Barsony (...) scribens librum virulentum (cui Titulus: Veritas toti mundo declarata (et)c.) (...) Vide Celeb. Joh. Henr. Heideggeri Historiam Papatus Period. VII. §. CCCII. CCCIII. (HE, 443) Johannes Henricus*

Heideggerus in Histor. Papatus Periodo VII. v. CCCV. pag. Edit. Amstel. 487. (HE, 444), Historia papatus p. m. Johann. Henrici Heideggeri, Period. Sept. inde a §. CCC. ad x. CCCXX. pag. Edit. Amstel. 476-523. Item in Vita Ejusdem Heidegg. (HE, 486); J. H. Heideggeri Histor. Pap. Per. Tert. §. 56. (GÉ, 8), Celeb. Heideggeri Histor. Papat. Period. 7. §. 239. pag. 364. (GÉ, 136).

H: A történelem menetét hét pontban közli, az első pünkösdtől a saját koráig /Kr. sz. 34-314 (I. Constantin), -607 (Phocas, III. Bonifác), -1073 (VII. Gergely), -1294 (VIII. Bonifác), -1517 (X. Leó), -1563 (Trident I.), -1684/. A mű legterjedelmesebb részét az utolsó, jelenkori fejezet teszi ki (250-580. lap), a magyar gályarabok története a CCC-CCCXIX. részben található (476-522. lap). Két kiadása ismert (Amszterdam, 1684, 1698).

B: Bodleian Libr., München, Amszterdam, Hága, Göttingen.

Nr. 88.

Johann Heinrich HEIDEGGER, *De Historia Sacra, Patriarcharum: Exercitationes selectae*. Amstelodami, P. Le Grand, 1667, 4r.

I: *Celeb. Joh. Henr. Heideggeri Histor. Patriarchar. Tõ. 2. dô. Exerc. 16. §. 8, 9. (SzS, 25), Celeber. Heideggerumubi supra, §. 10. (SzS, 25), Cl. Heideggeri Histor. Patr. Ubi sup. §. 11, 12. (SzS, 25)*

H: Heidb th (1633-1698), más néven is (Rashe avót, sive...)

B: Oxford, Amsterdam, Leiden, British Library.

Nr. 89.

Johann Heinrich HOTTINGER, *Grammaticae Chaldaeo-Syriacae Libri duo*, Tiguri, Typis Johannis Jacobi Bodmeri, 1652, 8°.

Coll. Uő, *Erotemata Linguae Sancta libri duo*, Tiguri, Typis Johannis Jacobi Bodmeri, 1647, 8°.

I: -

H: Possessor bejegyzés alapján.

B:

Nr. 90.

Vincentius MINUTOLI, *Propempticon ad strenuos Christi confessores*, Genf, 1676.

I: -

H: A lissai hagyaték alapján egyértelmű, hogy Ember Pál küldte ki ennek egy példányát lemásolva Jablonskihoz.

B:

Nr. 91.

Amandus POLANUS á Polansdorf, *Syntagma theologiae Christianae*.

I: Polani Syntag. Theolog. lib. 6. cap. 14. (SzS, 115)

H: lengyel szárm. svájci teológus (1561-1610), Bell-ell. disp. Számos kiadása van, 1609-55 között hétszer jelent meg (pl. Hanau, 1609; Genf, 1612).

B: München

Nr. 92.

Petrus RAVANELUS, *Bibliotheca sacra, seu Thesaurus scripturae canonicae*, Genevae, P. Chouet, 1650, fol.

I: vid. Petr. Ravanelli Bibliot. in voce Tonitrū, num. 4. (BF, D6r); Ravanelli Biblioth. in voce *Nuptiae*. n. 5. dist. 2. (SzS, 7), Ravanell. Biblioth. in voce Amygdala (SzS, 237)

H: (?-1663)
B: Oxford, Yale.

Nr. 93.

Johann Henricus SVICERUS, *Historiæ ecclesiæ N. Test. chronologica delineatio ad nostra usque tempora producta*, Tiguri, D. Gessner, 1691, 8r.

I: Chronolog. Sacr. N. Test. Cel. Joh. Henr. Sviceri, pa. m. 446. (et)c. (472)

H: A szerző nem azonos a hasonnevű történésszel (1553-1612), a *Chronologia Helvetica* (1607) írójával, sem pedig a karteziánus filozófussal (1644-1705), a *Comp. Physicæ-Cartesianæ* (1685) szerzőjével. Ez az író egy svájci protestáns teológus volt (1620-1684), Heidegger barátja. A *chronologia sacra* tárgyában számos korabeli kiadvány született (Bucholzer 1599, L. Capellus 1655; J. Ussher 1660; Spanheim, Pareus, Sigonius). Ez a mű postumusz jelent meg és a német professzor Altling munkájának (*Historiæ sacrae*) mellékleteként.

B: Oxford, British Libr.

Nr. 94.

Franciscus TURRETINUS, *Institutio Theologiae Elencticae*.

I: ford. Fr. Turretinus tudós írásaiból /interlin./ Obiit Franc. Turretinus, ibid. A. 1687. 28. 7tő. (GÉ, qq3r), Theol. Elenct. Tom. I. Loc. 4. Quæst. 6. §. 1. (GÉ, 8), Franc. Turretini, Th. Elen. Tom. I. loc. 3. quæst. 16. §. 12. (GÉ, 28), apud Clar. Franc. Turretinum Theol. Elen. Tom. I. loc. 4. quæst. 9. §. 9--17. (et)c. (GÉ, 57), vide pro-interim Fontes solutionum apud Celeb. Franc. Turretinum, Theol. Elenct. Tom. I. loc. 4. quæst. II. (et)c. (GÉ, 66), vid. hæc verba S. Augustini apud Francisc. Turretinum Theol. Elenct. Tom. I. Loc. II. Quæst. XXI. §. IX. (GÉ, 182), videre licet apud suprâ citatum Doctiss. Franc. Turretinum. loc. cit. (GÉ, 183)

H: A Garizim és Ébál kötete az előszava alapján erősen támaszkodott erre a munkára. Több kiadást megért sikerkönyv (Genf, 1679-85; 1688-90; Leiden, Utrecht, 1696; Utrecht, Amszterdam, 1701; Franeker, 1703; *Compendium Theologiae, didactico-elencticae*, ed. Leonard van Rijssen, Amszterdam, And. Huguenet, 1695). Ráday Pál Könyvtárában 1704-től megvolt az egyik kiadása, melyet az Jablonskitól kapott (ld. I/2. Genf, S. de Tournes, 1688-1690, 4°). Ezt azonban nem használhatta Ember Pál, bár jóban volt Ráday Pállal, mivel az 1702-es kötete még korábban készült Losoncon.

B: Oxford, Göttingen.

Nr. 95.

Johannes WOLLEBIUS, *Compendium Theologiae Christianae*.

I: Hujus sunt sententiæ è nostratibus Ref. Theologis, Zanchius, Polanus, Wollebius. Vid. Joh. Wollebii Christ. Theol. Comp. lib. I. cap. 16. §. 13. can. 3. (SzS, 115)

H: svájci protestáns teológus (1586-1629), bázeli ószövetséges professzor. Több kiadásban ismert, 1633-61 közt (pl. Amszterdam, 1637; Bázél, 1638).

B: München, Oxford.

2. 1. 4. Németalföldi protestantizmus

Nr. 96.

Jacob ALTING, *Opera omnia theologica libri V.*, Amsterdam, 1685-87.

I: Hierony. in Epit. Paulæ. Salve (inquit) ... vid. Iac. Alt. op. Tõ. 5. Hept. 6. Dis. 7. §. 14. (SzS, 68); apud Celeb. Iac. Alting loco suprâ cit. §. 18. (SzS, 69), cel. Iac. Alting oper. Tom. 5. Hept. 6. Dissert. 7. x. 24-34. (SzS, 70), Altingiũ ubi supra x. 36-45. (SzS, 71), Jac. Alting, op. Tom. 4. par. 3. fol. 8, 9. in Ioh. 1:14 (SzS, 78), Iac. Alting. loc. supr. citat. (SzS, 78), Jacob Alting. ubi sup. in Joh. I:14. (SzS, 79), Jac. Alting, ubi sup. fol. 9. (SzS, 80), Jac. Altin. oper. Tom. 2. Part. I. fol. m. 72. ad Text. /4Móz. 24:3-9/ (SzS, 92), Iac. Alting. op. Tom. 2. par. I. in Text. fol. 73. (SzS, 95), ita vertit Doct. Iac. Alting, in Psal. 2: v. 8. oper. Tom. 2. par. 3. fol. 6., item Tom. 3. ad Rõ. c. 9. fol. 22. etc. itẽ Alt. op. T. 2. p. 3. ad Psal. 110:3. f. 259. (SzS, 95), Jac. Altin. vir Eruditiss. Lectionem (...) oper. ejus Amstelod. in fol. edit. Tom. 5. Heptade Dissert. 7. Dissert. 5. (SzS, 223), Celeb. Jac. Alting, op. Tom. 4. parte ultim. Comment. ad Joh. 20: fol. m. parte ultim. 103. (SzS, 283), Cele. Iacobi Alti oper. Tom. 4. parte ult. in Joh. 20: (et)c. (SzS, 285), Celeb. Jacobi Alti. oper. Tom. 2. in Gen. 22: 4, 5. fol. m. 20. (et)c. (SzS, 300), Cel. Iac. Alting. oper. Tom. 5. in Schilo, lib 5. cap. 19. fol. m. 139. (SzS, 345), peti ea luculentissimẽ potest ex erudita Clar. Jacobi Alting in illum locum commendatione, quam habet oper. Tom. 5. Heptad. Dissert. 4. Dissert. 5. §. 19-20. (et)c. (SzS, 361), Dostiss. Iac. Alting, op. Tom. 5. in Epistol. fol. m. 359.-60. Epist. 17. (SzS, 416), Clar. Jac. Alting in Schilo, (oper. Tom. 5.) lib. 5. cap. 20. (SzS, 451), item op. Tom. 2. in Psal. 68: v. 27, 28. (SzS, 451), apud Cel. Alting, locis sup. cit. in Schilo, (et) Com. in Psal. 68: (et)c. (SzS, 451), vid. oper. Altingianorum, Tom. 5. Epist. 59. ad Anton. Perizonium, fol. 382. (et)c. (SzS, 464); Róm. 9. ford. Áltíng Jakab írásaiból! (GÉ, qq3r); vid. Celeb. Jacobi Alting op. Tom. 3. Comment. in Rom. 9: v. 11. (GÉ, 73), Vid. Cele. Iacob. Alt. op. To. 2 Comm. in Psal. 60:11. (GÉ, 113), vid. Cel. Ja. Alt. ubi supr. Comm. in Psal. 60 (GÉ, 115), vid. apud Celeb. Jac. Alting. in Rom. 9:15. fol. m. 53. l. a. (GÉ, 185)

H: neves orient. (1618-1679), a papája Heinrich A. (1583-1644); tev. Gron., Maresius ell., m: Gramm Hebr (1654).

B: Hága, British Libr., München, Oxford.

Nr. 97.

Guilelmus AMES, *Puritanismus Anglicanus*.

I: legere licet in *Puritanismo Anglicano Amesii* Cap. II. Num. 3. (et) 6. (HE, 385)

H: A művet többen lefordították és vitatták a magyarok közül is: Miskolci Csulyak Gáspár (Nic. Arnold támogatásával, Utrecht, 1654; RMNy 2558), Telkibányai P. István (RMNy 2559), később Komáromi Csipkés György (RMK I, 998). A kötet helyett azonban Ember Pál valószínűleg csak a Szilágyi Benjámin István *Synodalia* című gyűjteményében lévő másolatot használta (DRK R 575, 491-506).

B: -

Nr. 98.

Petrus BERTIUS, *Tabularum Geographicarum contractarum libri V.*, Amszterdam, Nicolaus, 1603,² 8r.

I: Petrus Bertius in Tabul: Geogr: in descriptione Regni Hungariae pag. 472. Edit: Amstelod. (SzS, 6)

H: PB (1565-1629), van 4r és 8r kiadása is, és gyakran megjelent. A Rákóczi könyvtárban is megvolt.

B: Bodleian Libr., Göttingen.

Nr. 99.

Marcus Zuerius BOXHORNUS, *Institutiones politicae*, cum annot. G. Hornii, Amstelodami, Casp. Commelinus, 1668.

I: Marc. Zuer. Boxhornii Instit. Polit. lib. 2. c. I. cū. Explan. Auc. et Not. G. Hornii (SzS, 206)

H: MZB holl. polit. tö (1612-1653), brédai béke, GB Metamorf. /1653/, Moszkva=Tartaria, Perzsia, Leiden tö, stb.; önállóan is megjelent többször (*Institutionarium politicarum libri duo*. Leiden, 1657.²)

B: Hága.

Nr. 100.

Johannis BRAUNIUS, *Doctrina foederum, sive Systema theologiae didacticae et elencticae*, Amstelodami, Abr. van Someren, 1688/1691, 4r.

I: in *Clave Prophetica nova in Apoc.* edita, quos citat Braunius, System Theol. (SzS, 324)

H: J. Braun, holl. theol. (1628-1708), Cocc.-tan., Gron. dogm., Stoupe ellen írt (Amszt., 1675), innen idézi: Carolus Gallus: *Clavis prophetica noua Apocalypseos Ioannis apostoli, explicata*. Leiden, 1592.; bőv. kiad. (Accesserunt theses de Antichristo (et) tractatus de magistratus). Leiden, 1593.² – (1530-1616), a 7 periódusról vitatk.: Jac. van Gruytrode, Jac. à Paradiso, Joh. Saskarides, A. Marloratus, Franc. Lambertus, Ludov. Rotius, Vignetius, Carolus Gallus.

B: British Library, Leiden.

Nr. 101.

Gerhard Hamel VAN BRUYNINX, *Veritas et innocentia nuda et conspicua, sive vera et clara deductio*, Viennae, 1675.

I: Megtalálható a lesznói Akta Braci Czeskich (Leszno) kéziratárában, DE. Jablonski hagyatékában (jelzete: 2573), az Ember Pál által küldött szövegek közt, de nem Ember Pál sajátkezű másolatában (1-163. lap). Erre utal a Lampe-féle kiadásban bennmaradt Ember Pál-féle utalás (**HE, 20-21. sz. közt!**).

H: A holland protestáns államszövetség bécsi követe a magyarországi gályarabok érdekében írta ezt a Lipóthoz szóló leiratát. Van számos fordítása (angol, német, holland).

B: ???.

Nr. 102.

Franciscus BURMANN, *Synopsis Theologiae et speciatim Oeconomium Foederum Dei*.

I: Celeb. Fr. Burmã. Synops. Tõ. I. l. 3. c. 3. §. 29. p. m. 531. (SzS, 67), Frãs. Burmanni Synops. Tom. 2. l. 5. c. 9. x. 20. (SzS, 117), Tertull. lib. 4. contra Marc. etc. vid. Ranc. Burmanni synops. Tom. 2. pag. m. 43. (SzS, 123), Sunt continuo verba Eruditissimi Francisci Burmanni, synops. Tom. 2. lib. 5. cap. 9. x. 25. pag. m. 43. 44. (SzS, 124), Franc. Burmanni synops. Tom. 2. lib. 5. cap. 9. etc. 24. pag. m. 43. etc. (SzS, 125), Celeb. Burmann⁹ Syn. Tom. I. lib. 4. loc. 29. cap. 31. §. 6. (SzS, 313), Cele. Francisci Burmanni Synops. To. 2. lib. 5. ca. 13. §. 9. (SzS, 331), Mutuat⁹ sum verba Cl. Burmãquæ habet Synops. To. 2. lib. 6. ca. 6. §. 13. (SzS, 336), Cl. F. Burman. Syn. Theol. Tom. I. lib. I cap. 45. §. 41-44. (et)c. (SzS, 345), Cel. Fr. Burm. Synops. Tom. 2. lib. 5. c. 8. §. 24. 27-43. (SzS, 369), Erudite respõdet ad hoc argumētum tertiũ Burmann⁹, loco ubi sup. §. 15. num. I. (SzS, 371), quæso. Cel. Fr. Burmanni Synop. Theol. Tom. I. lib. 2. cap. 15. §. 14. 15. (SzS, 371), Celeb. Burmanni Synops. Tom. 2. lib. 7. cap. 6. §. 12. pag. m. 356. (SzS, 422), Burmann. lib. 7. cap. 6. §. 13. (et)c. (SzS, 423), Burmannũ loco proximè citato, §. 13. (SzS, 423), conf. Cel. Burmannũ Synops. Tom. 2. lib. 8. cap. 21. §. I. 2. (et)c. (SzS, 454), Cel. Franc. Burmanni Synops. Tom. 2.

lib. I. cap. 33. §. 24. (SzS, 469), Ita è nostris Keckermann⁹, Pojretus; (et)c. vid. Clar. Fr. Burmāni Synop. Tom. I. lib. cap. 32. §. 1. 2. (SzS, 472), Celeb. Burmanni Syn. Tom. I. lib. I. cap. 32. §. 5. (SzS, 474)

H: coccej. th (1628-1679), Utr. prof, nem cartes., inkább zwingliánus. Több kiadása is van (Utrecht, 1671-72; 1681; 1687; Rotterdam, 1688; Amszterdam, 1699). Nem biztos, hogy Ember Pál melyiket használta.

B: Yale, Hága, British Libr.

Nr. 103.

Johannes CLOPPENBURG, *Sacrificiorum patriarchalium Schola sacra*, Lugd. Batav., Elsevir, 1637, 12r.

I: Io. Cloppenburg, Exercit. de sanctificata origine carnis Christi (SzS, 63) = Disp. III. Sectio Prima de Mediatoris humana natura. In OO, I/876. p.; az indexben: origo carnis Christi cognitu necessaria (SzS, G3r)

H: Joh. Cloppenburg/Cloppenburch (1592-1652), Franeker, Gomarus tan., Coccejus szellemi előfutára. Epist. L. de Dieu-nek (Baronius és Casaubonus vitája Jézus személyéről), *OO theologica*. Amszt, Gerardus Borstius, 1684. 691-1105.

B: Göttingen, Bodleian Libr.

Nr. 104.

Johannes CLUVERUS, *Historiam totius mundi epitome (...) usque ad annum 1603*, Leiden, Jac. Marcus, 1631, 4r..

I:???? (SzS, ???)

H: A németalföldi történész (1543-1638) művének több kiadása (1657-ben már a 6. kiadás). Megvolt a Rákóczi könyvtárban is.

B: Bodleian Libr., Leiden

Nr. 105.

Johannes COCCEJUS, *Opera omnia theologica. Exegetica. Didactica. Polemica. Philologica*, T. 1-8., Amstelodami, Someren, 1673-75, fol.

I: vid. *Celeberr. Coccejum oper. Tom. I. in Jobum. itē Tom. 8.* (BF, B7v); Cocceji Comment. /ad Habak. 2:1-3/ (SzS, 10), Com. Ioh. Cocceji in Habac. sub init. (SzS, 11), *Celeb. Ioh. Cocceji Explic. Ep. ad Hebr. c. 11. §. 110. oper. Tom. V.* (SzS, 45), *Difficultatē diluit Cl. Coccejus in Text. /Ján. 1:14./ op. Tom. 5.* (SzS, 53), *Summa Theologica: Ioh. Coccej⁹ oper. Tom. 6. in Sum. The. c. 58. §. II. conf. itē c. 34. §. 12.* (SzS, 63), Joh. Coccejus in Psalm. 8: v. 6. §. 20. (SzS, 90), item, oper. Tom. 5. *Explicat. Epist. ad Hebr. c. 11. §. 44. n. 5.* (SzS, 90), *Celeberr. Cocceji Explicat. Epist. ad Hebr. oper. tom. 5. in cap. II. §. 100.* (SzS, 180), *Cel. Ioh. Cocceji oper. tom. 3. Comm. In Ier. 31: § 23.* (SzS, 186), Joh. Cocceji op. tom. 2. in Psal 22. (SzS, 221), *Cel. Coccejū op. Tom. 2. in Psalm.* (SzS, 225), *Cel. Coccejum in Psal.* (SzS, 226), *Comment ad Coloss.* (SzS, 241), *Celeb. Coccejū op. Tom. 2. in Psalm. 22.* (SzS, 250), *Celeb. Coccejū op. Tom. 5. in Exp. Ep. ad Hebr. ad ca. 13. §. 36, 40.* (SzS, 269), *Celeb. Ioh. Cocc. op. Tom. 5. Cō. ad Text. fol. m. 106. Ed. Amstelod.* (SzS, 289), *Cele. Ioh. Coccejū op. Tom. 3. Com. in Hos.* (SzS, 301), *Celeb. Joh. Cocceji Cogitation in Apocal. op. Tom. 5 ad Apocal. 11: v. 11, 12.* (SzS, 302), *Cele. Ioh. Coccejū, oper. Tom. 5. Com. in Apocal. 2: v. 10. §. 11. (et)c.* (SzS, 307), *Cl. Coccejus Comm. in Text. /Zsolt. 42:6/ (...) cum ita insit...* (SzS, 321), *Cel. Coccejū, op. Tom. 5. in Expl. Epis. ad Hebr. Hebr. I:6.* (SzS, 336), *sunt verba Clar. Cocceji, op. Tom. 2. in Psal. 110. §. 25. conf. Commen. in Hos. 6. op. Tom. 3.* (SzS, 337), *Celeb. Coccejum in loc. Act.* (SzS, 346), *Cele. Coccejū in Johann. 17:1-6. oper. Amstel. ed. Tom. 4.* (SzS, 368), *Celeb. Coccejum oper. Tom. I. in Levit. 16:* (SzS, 413), *Cel. Coccejū in loc. Matth.* (SzS, 423), *quæso,*

Cel. Coccejũ op. tō. 4 Commēt. in Johann. 16. §. 24—28. (SzS, 429), Id quod luculēter demonstratũ dedit Celeb. Coccejus in Syn. (et) Medull. Prophetiæ Cantici, op. Tom. 2. (et)c. (SzS, 439), Celeb. Coccejũ in loc Esaiaē (SzS, 450), Cel. Coccejũ op. Tom. 3. in Zach. 14. §. 43. (SzS, 454), Cel. Cocceji Tract Thalmud. Sanhedrin, op. Tom. 7. (et)c. (SzS, 463), Verba sunt Erud. ac Celeb. Cocceji op. Tom. 5. schol. in Epist. I. Joh. 5: §. 9. (et)c. (SzS, 471); item cel Coccejum, op. Tom. 3. Edit. Amstel. Commen. in Ezech. (SzS, 0004v), Vid. Celeb. Cocceji op. Tom 3. Com. in Obad. (GÉ, 119); Cl. *Joh. Coccejus* Oper: tom II. comm. in Cantic: Cant: cap. VII. v. 4. (HE, 39)

H: J. C. (1603-1669), Arnoldival e. kiad. J. Maccovius redivivus (Fran., 1654).

B: Hága, Oxford, Utrecht, Leiden, München.

Nr. 106.

Johannes COCCEJUS, *Lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici*, Amstelodami, 1689, fol.

I: vid. *Celeberr. Coccejum... in Lexico ad vocem Pagah.* (BF, B7v); Celeb. Coccejũ in Lexico (SzS, 264), Cel. Cocceji Lexicon, ad vocem [pth] fol. m. 695. (SzS, Qqq1r); LXX-idézethez: vid. Lexicon Cocceji, & Pagnini (GÉ, q8r)

H:

B: Göttingen, Yale.

Nr. 107.

Hé kainé diathéké: Novum Testamentum Graecum, ed. Stephanus CURCELLAEUS, Amstelodami, D. Elzevir, 1658, 12r.

I: Vox theos (deus) in quibusdam codicibus non exstat, ut Syro, Latino; etc. unde Grotius nostram lectionem suspectam habet: vide etiam notas marginales N. Test. Græci ex edit. Steph. Curcellai. (SzS, 53), Curcellaeus in Edit. Graec. Nov. Test. ad v. 7., 8. haec addidit in margine inferiori... (SzS, 469)

H: Étienne de Curcelles (1586-1659), van más kiad. (Uo. 1675, 1699.), nem biztos, melyik.

B: Göttingen, Leiden, Utrecht, British Library.

Nr. 108.

Aurelii Prudentii Clementis quae exstant, ed. Nicolaus HEINSIUS, Amstelodami, Dan. Elzevir, 1667, 12r.

I: Aurelius Prudentius (...) notis illustratus à Nicolao Heinsio in Hymno Epiphan. (SzS, 189)

H: AP (348-?), NH (1620-81, kiadó), Vergilius, Ovidius kiad.

B: Edinburgh, Oxford, Yale, Leiden

Nr. 109.

Georgius HORNIUS, *Historia Ecclesiastica, accedit L. Capelli Historiae Judaicae compendium*, ed. Melchior Leydekker, Lugduni Bataviae, J. Luchtmans, J. Verbessel, 1687, 8r.

I: Geor. Hornii Histor. Eccles. pag. m. 58. 59. (SzS, 61), Hornium, Hist. Eccl. pag. m. 92. (SzS, 219), Geor. Hornii Hist. Eccles. Articul. 3. §. 46, (et) 49. pag. mihi 117, 121. (et)c. (SzS, 249), Geor. Hornii Hist. Eccl. Articul. 2. §. 18. (SzS, 249), Geor. Hornii Hist. Eccl. Period. I. Artic. 3. § 52, 53. pag. m. 122, 123. (et)c. (SzS, 309), Geor. Hornii Hist. Eccles. pag. m. 184. (SzS, 376), Christina, Augusta Svecorũ Regina, quales ad Equitē Terlonum, 4. Non. Febr. A. 1686. Româ dedit literas, exhibet Clar. Melch. Leydekker in Contin Hist. Eccl. G. Hornii... (SzS, 467), *In Continuatione*

Historiae Eccles. Georgii Hornii, a Clar. Melchiore Leydeckero, profess. Traject. Concinnata, Artic. v. pag. Edit. Lugdun. (Ann. 1687.) -119-153. (HEO, I, 486)

H: németalföldi egyháztörténész (1620-70), művei: Ulyssea, Arca Noe, America; kiad. Sulpitius Severus és Sleidanus történeti műveit. Ez a műve igen keresett volt (Uo. 1666; 1671). Ember Pál a Hornius munkáját kiadó és folytató, Melchior Leydekker (1642-1721) által bővített kötetet forgatta.

B: Oxford, Yale, München

Nr. 110.

Johannes HOORNBECK, *Summa Controversiarum religionis, cum infidelibus, haereticis, schismaticis*.

I: Johan. Hoornbeek de Theol. Patr. Disput. 8. §. 3. (SzS, 80), Joh. Hoornbeek Summ. Controv. lib. 5. pa. m. 385, & 398. (SzS, 115), Ioh. Hoornbeek Summam Controv. lib. 10. pag. m. 629-634. etc. (SzS, 193), quæso, Johann. Hoornbeek Summa Contr. Lib. II. pag. m. 811. 851. (et)c. (SzS, 406), Hoornb. Loco supr. citat. pag. m. 791. (SzS, 406), *Disser. de Controv. et Disputatio Theol. præmissâ summæ Controvers.* (SzS, 415), *Joh. Hoornbeek Dissert. de Controv. (et) Disput. Theol. præmissâ summæ Controvers.* pag. m. 20. 21. (et)c. (SzS, 416), quæso, *Joh. Hoornbeek loc suprâ citat. pag. m. 23. 24.* (SzS, 416); b. m. Lutherus, Tom. 2. oper. Jenens. ad Ann. 1525. citante Doctiss. Hoornbeckio, in Disp. ad I. Tim. 2:4. §. 3. &c. (GÉ, 24)

H: Voet tsa (1617-1666), Utr, Leiden prof; ráamista; Cocc, Socini, Desc. ell., főműve, nem tudni (talán ezt: Utrecht, 1658; Colburg, 1676; Frankfurt, 1697).

B: Oxford, Yale, Göttingen.

Nr. 111.

David KNIBBE, *Manuductio ad Oratoriam sacram*.

I: David. Knibbii Manud. ad Orator. sacr. in Paradigmat. pa. m. 473. 474. (SzS, 233)

H: holland teológus (1639-1701). Több kiadást megért mű (Lausanne, 1682, Leiden, 1683).

B: -

Nr. 112.

Joannes de LAET, *Compendium Historiae Universalis civilis (et) ecclesiasticae, tam Romanae quam Protestantium solentissimus rebus*.

I: Cypriano lib. 1. contra Jul. (SzS, 114), Cyprianus libr. 3. Epist. 25. apud Lætum in Compend. Histor. Univ. Civ. et Ecc. etc. (SzS, 216), Comp. Histor. Univ. (SzS, 340); Audi *Johannem Laetum*, Compend: Histor: Univers: Civ: (et) Eccl: pag. 361. /idézet/ (HE, 39); Ex *Johannis Laeti Compendio Historiae Univer(sita)tis Civilis (et) Ecclesiasticae* (HEO, II, 83v); Ingenti ruborem, gravi item dolore frequentius oculos (et) cor meum percussere, querula illa parenthetica *Johannis Laeti* verba, quae habet versus calcem Praefationis, Compendii historiae Universalis, civilis et ecclesiasticae, continuavi... (HER, 11); apud Laetum in Compend. Histor. Univ. Civil. et Ecclae sub Decio XXXI. supr. Romanor. (Kt. 1677, 158)

H: németalf. tö. (1593-1649), Gron., indiai nagymogul tö, perzsia, Fro, Spo. tö. Nem tudni, melyiket haszn. (Leiden, 1643; Amszterdam, 1653; 1661; Utrecht, Hága). RITOÓKNÉ 1986, 35, Tóth 1986, 35.

B: -

Nr. 113.

Johannes LEUSDEN, *Philologus Hebraeo-Mixtus, una cum spicilegio philologico quae est de versione Syriaca Veteri et Novi Testamenti.*

I: Cl. Joh. Leusden Philolog. Hebraeo-Mixtum. Diff. 5. pag. m. 33, 36. &c. (SzS, 77), Joh. Leusden Philol. Hebr. mix. Dissert. 2., & 3, & 4. &c. (SzS, 85), Joh. Leusdenii Philolog. mixt. Dissert. 21. pag. m. 143-149. (SzS, 156)

H: Leiden orient. (1624-99), m: BHebr. (1660). Több kiadást megért mű (Utrecht, 1663; 1682; 1699).

B: München, Oxford.

Nr. 114.

Jonas illustratus: per paraphrasin Chaldaicam, Masoram magnam, et parvam, et per trium. praestantissimorum rabbinorum, Schelomonis Jarchi, Abrahami ben Ezrae, Davidis Kimchi, textum rabbinicorum punctatum, nec non per varias notas philologicas, ed. Johannes LEUSDEN, Utrecht, 1656.

I: Kimchius, Aben-Ezra, Salomon Jarchi /a próféta szóról/ (SzS, 12), A' Sidó Doctorok közzül igen híres Aben-Ezra, megjegyzette azt, Hogy ama' veres téhen... (SzS, 231), Menasse b. Israel Mózes 173x szólította meg az Isten (SzS, 329)

H: Mindannyian kommentárkészítők: Solomon rabbi (1040-1105) a Rashi szerzője, Ibn Ezra (Abr. ben Meir) (1092-1167) híres vallásfilozófus, David Kimchi (1160-1235) Maimonides védője, Menasse ben Israel (1604-1657) Amszterdamban élt vallásfilozófus, nyomdaalapító, a 13. törzs koncepció megalkotója. Ez a tétel csak közvetett következtetés.

B: Oxford.

Nr. 115.

Samuel MARESIUS, *Collegium theologicum; sive Breve Systema Universae Theologiae.* Groningae.

I: Sum. Maresii System. Theolog. loc. 9. §. 42. (SzS, 64), Sam. Mares. System. Theol. loc. 9. x. 44. lit. c. d. e. (SzS, 116), Maresii System. loc. 9. x. 44. (SzS, 117), Sam. Maresii System. Th. loc. 9. x. 46. lit. e. f. h. (SzS, 220), System Theol. (SzS, 346)

H: S. Desmarets, hugenotta származásúgroningeni orth professzor. Erős polemizálóhajlammal, 18 disp. (1599-1673), Voet. ell., majd mellett; Labadie-vita (!); kath, Socini, cocc., armin., luth, cartes., Alting ell. (Krisztus szenvedéséről szóló vitájuk Altinggal, SzS, 220). Nem tudni, hogy Ember Pál melyik kiadást használta (Groningen, 1649; 1656; 1659; 1662).

B: Oxford, Utrecht.

Nr. 116.

Wilhelm MOMMA, *De varia conditione et statu Ecclesiae Dei sub triplici oeconomia; patriarcharum, ac Testamenti veteris, et denique novi.* Libri III. Amstelodami.

I: T. I.: Wilhel. Momma Oecon. Temp. Tõ. I. lib. 2. cap. 18. §. 118. & Tom. II. lib. 3. cap. 4. §. 10, 11. (SzS, 19), Wilh. Momma Oeco. Tem. Tom. I. li. I. c. II. §. 4, 5. (SzS, 52), Oecõ. Tem. Wil. Mommae, Tom. I. lib. 2. c. 13. §. 4. p. m. 244. (SzS, 65), Mommae Oec. li. 2. c. 15. §. 63. pag. m. 276. (SzS, 65),

T. II.: Wilhel. Momma Oecon. Temp. Tõ. II. lib. 3. c. 4. § Tõ. I. lib. 2. cap. 18. § 118. 23. (SzS, 21), Wil. Momma Oecon. Temp. Tõ. 2. lib. 3. cap. 3. x. 12. num. 1. (SzS, 79), Wil. Momma Oecon. Temp. Tom. 2. lib. 3. c. 4. x. 171. etc. etc. (SzS, 101), Wil. Momma, loco sup. citat. x. 185. (SzS, 103), Wi. Mõma loc. ubi sup. x. 190-201. (SzS, 103), Wil. Momma, Oecõ. Tem. Tom. 2. l. 3. c. 4. x. 269. (SzS, 133), Wilh. Momma, Oecõ. Tem. tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 210. (SzS, 162), Sûnt verba Eruditiss. Wilh.

Momm. Oecon. Temp. tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 285. (SzS, 167), Wil. Momma, Oecō. Temp. tom. 2. l. 3. c. 4. x. 215. (SzS, 169), Wilh. Momma, ubi supr. x. 216. (...) 219. (SzS, 170), W. Momma, tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 226. (SzS, 171), Wilh. Momm. ubi sup. x. 230-232. ex quo hæc omnia ferè transcripsimus (SzS, 173), prox. Citatū, Erudit. Momm. ubi supr. x. 249-251. etc. (SzS, 174), Hæc ex Wilhelm. Momma Oecon. Temp. tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 288, 289. etc. (SzS, 178), Wilh. Momma Oecon. Temp. tom. 2. lib. 3. cap. 4. x. 290, 291. (SzS, 180), Wilh. Mōma Oecon. Temp. tō. 2. libr. 3. cap. 4. x. 303. (SzS, 186), Wilh. Momma Oec. Temp. Tom. 2. l. 3. ca. 7. x. 32-34. (SzS, 212). Wilh. Mom. Oecō. Temp. Tom. 2. lib. 3. ca. 6. x. 31-36. (SzS, 214), Wilh. Mom. ubi supr. x. 35. (SzS, 215), Wil. Mom. Oec. Temp. loco sup. cit. i e. lib. 3. c. 6. x. 43. (SzS, 217), ubi proxime, ad calcem x. 43. et 44. (SzS, 218), Wil. Mom. Oec. Temp. Tom. 2. lib. 3. c. 6. x. 31. (SzS, 233),? (SzS, 197)

H: coccej. th (1642-1677) f műve, több kiadást megért (1673-74; 1683-84; 1698).

B: München, Oxford.

Nr. 117.

Johannes POLYANDER van Kerckhoven, *Synopsis theologiae purioris: disputationibus quinquaginta duabus comprehensa ac conscripta per Johannem Polyandrum, Andream Rivetum, Antonium Walaeum, Antonium Thysium.*

I: Synops. Theol. Profess. Leydensis Disput. 28. §. 29. (SzS, 205)

H: A négy intranzigens tanár (Johannes Polyander van Kerchoven; André Rivet; Antonius Walaeus; Antoine Thysius) kötete. Több kiadása is ismert (Leiden, 1625; Amszterdam, 1658).

B: München, Oxford.

Nr. 118.

Hermanni Alexandri RÖELL, *Dissertatio theologica de Generatione Filii, (et) Morte fidelium temporali (...) contra Campegii Vitringa objectiones defendit.* Franequerae, J. Gyselaar, 1689, 4r.

I: Herm. Alex. Röell Dissert. De Morte Fidelium Temporalis (SzS, 308)

H: későbbi híres németalf. theol. (1653-1718) első munkája. A válasz sem csekélység: 162 lap! (CV. *Epilogus disputationis (...) de Generatione Filii... Uo., ua.; az egész több mással e. Disp. Th-ca, in qua Theses de Generatione Filii ex Patre, (et) de Morte fidelium temporali, nuper vulgatae, examinantur.* Fran., 1689-91.

B: Hága

Nr. 119.

Fridericus SPANHEMIUS, Sen., *Dubia Evangelica 284 in tres partes distributa.* Genf.

I: Cel. Spanh. Patr. Dub. Evang. part. 2. Dub. 91-94. (SzS, 176)

H: ez a papa Spanheim. Nem tudni, melyik kiadást haszn. (1631-39; 1651-55; 1655-58, 1700).

B: München

Nr. 120.

Friedricus SPANHEMIUS, Jun., *Historia Jobi.*

I: Frid. Spanhemii, (Fil.) Hist. Jobi, cap. II. x. 18, 19. (SzS, 96), Spanhemii, Fil. Histo. Iobi. (SzS, 157)

H: leideni coccej. egyhth család (1632-1701), a papája Friedrich S. (1600-1649), unokája Fr. (1659-), Cocc., Armin., Desc., Hobbes, Spinoza ell.; őellene

Waeyen írt (Fran., 1683), Celeb. Spanhem. Filii (Praeceptor olim) (414). Nem tudni, melyik (Genf, 1670; Leiden, 1672; 1694).

B: München, Göttingen

Nr. 121.

Friedrich SPANHEMIUS, Jun., *Introductio ad Chronologiam, et Historiam Sacram... cum necessariis castigationibus Caesar Baronii.*

I: Frid. Spanh. Fil. Introd. ad Chrono. Sac. pag. m. I, 2. etc. (SzS, 191), Spanhem. Introduction. ad Chronolog. sacr. pag. m. 16, 17. (SzS, 192)

H: Nem tudni, melyik kiadást használta (Leiden, 1683; 1687; Amszterdam, 1694).

B: Wolfenbüttel.

Nr. 122.

Friedrich SPANHEMIUS, Jun., *Introductio ad Geographiam sacram Patriarchalum, Israëlitarum (et) Christianorum, Lugduni Batavorum, Daniel à Gaesbeeck, 1679.*

I: Frid. Spanhemii Fil: Introd. ad Geograph: sacr: p. m. 295. (SzS, 36), Frid. Spanhemii Fil: Introd. ad Geograph: sacr: p. m. 295. (HE, 36)

H:

B: Hága, vagy rlg

Nr. 123.

Friedrich SPANHEMIUS, Jun., *Brevis Introductio ad Historiam Sacram utriusque Testamenti.*

I: Frid. Spanhemii Fil. Introd. ad Hist. N. Test. sæcul. I. pag. m. 145, 146. etc. (SzS, 124), Frid. Spanhemii Introd. ad Histor. No. Test. sæcul. 4. pag. m. 425. (SzS, 169), Celeb. Frid. Spanhemii, Fil. Introd. ad Histor. Nov. Test. secul. 2. 3. et 4. etc. (SzS, 181), Spanhemii Introd. ad Hist. Nov. Test. sæcul. 4. pag. m. 411. (SzS, 219); Friderici Spanhemii Introd. ad Hist. Nov. Test. sæcul. I. cap. 5. pag. m. 156. 157. (et)c. (SzS, 394), quæso, Celeb. Spanhem. Filii (...) Introd. ad Histor. Nov. Testam. sæcul. 3. pag. m. 301. 302. (SzS, 414), Frider. Spanhemii Introd. ad Hist. Nov. T. sæcul. 4. pag. m. 411. 412. (et)c. (SzS, 444), ùt erratum quandoque est ab ipso Augustino, observante Clar. Spanhemio, Introd. ad Histor. N. Testam. sæcul. 4. pag. m. 424. (et)c. (SzS, 473); vid. Cel. Frid. Spanhem. Filii, Introd. ad Histor. Eccl. sæcul. 4. fol. m. 422. 424. (et)c. (GÉ, 183); Frid. Spanhemius Introd. ad Histor. Eccl: Nov. Test. secul. VIII. V. II. (HE, 12); Apud Celeber. *Fridericum Spanhemium*, Introd. ad Histor. Nov. Test. sæc. IV. pag. M. 427. (HER, 33)

H: 1518-tól számol. Több kiadást ért meg Emebr pál életében is (Utrecht, 1686; Amszterdam, 1694).

B: Wolfenbüttel.

Nr. 124.

Campegius VITRINGA, *Anakrizisz Apokalüpszeosz: Ioannis Apostoli*, Franequerae, Helmann, 1705.

I: Perrinus et Legerus waldens hist. /idézet/: Descripsi haec verba ex Commentario in Apocalypsin Clar. Viri *Campeg. Vitringae* in Apoc. cap. XII. v. 13-18. pag. m. 748. (SzS, 37)

H: D. Chytraeus, L. De Dieu, J. Forbes, Coccejus, Bullinger is írt ilyet, nálunk a régiségben csak Melius Juhász Péter (1568) és Szatmári Ötvös István (1668) nevéhez fűződik.

B: Göttingen, München.

Nr. 125.

Campegius VITRINGA, *Aphorismi, quibus fundamenti Sanctae Theologiae comprehenduntur*, Franeker, J. Gyselaar, 1688, 8r.

I: *Aphorism. Univ. Theolog.* (SzS, ????)

H: rengeteg kiadása volt még (*Doctrina Christianae religionis, per aphorismos summam descripta*. Fran., 1702.⁴ néven).

B: Utrecht.

Nr. 126.

Campegius VITRINGA, *Archisynagogus observationibus novis illustratus*, Franeker, L. Strick, 1685, 4r.

I: Campegi Vitringa Archi-Synagogum (SzS, 5)

H: exegéta család (fia Fran prof), ő a papa (1659-1722), tan: Witsius, Spanheim, Wittich; m: próf és tö, archeol., komm., hatása a pietistákra.

B: Hága, British Libr., Oxford

Nr. 127.

Campegius VITRINGA, *Disputatio theologica de Cessatione Oraculorum divinorum post Malachiam Vatem*, def. Feddo van Sloten, Franeker, J. Gyselaar, 1691.; Sec. (Jac. Cartault). Tertia (Ant. Arbussy). Uo., 1692. 4r.

I: *Dissert. de Cessation. oraculorū post Malachiā Vatem* (SzS, 131)

H:

B: Hága

Nr. 128.

Campegius VITRINGA, *Dissertatio theologica De specie criminis, in deserto perpetrati, quod Deus Israelitis exprobat apud Amosum cap. V. 25. 26....*, Sub praes. C. V., def. ab Henrico Bernsau, Franeker, Gyselaar, 1684, 4°.

I: -

H: Possessori bejegyzés alapján. Sokáig csak a címlapfotó volt meg, 2006 óta újra a SRK állománybna található. Vegyes gyűjtemény, tartalmaz 26 disputációt, leideni és franekeri vizsgákról, 1681-86 közötti időszakból. Mivel külön vásárolta ezeket össze Ember pál, s köttette be, ekként veszem őket sorra (Nr. 127-152).

B: SRK, SS 119, ld. **Csorba** D.????, Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1684.5.

Nr. 129.

Dissertatio de [empürismo] sacrificiorum, SP: C. Vitringa, Resp.A. van der Meer, Franeker, J. Gyselaar, 1685, 4r.

Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1685.4.

Nr. 130.

Dissertatio de [empürismo] sacrificiorum, Pars altera, De Antitypo, SP: C. Vitringa, Resp.A. van der Meer, Franeker, J. Gyselaar, 1685, 4r.

Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1685.4.

Nr. 131.

Disputatio theologica, de Aurea catena, SP: S. Le Moyne, Resp. AFG. Kaplinski, Leiden, A. Elzevier, 1685, 4r.

Nr. 132.

Disputatio theologica, [11], Causam Spiritum Sanctam Vitricem, SP: C. Wittich, Resp. Szathmárnémeti Sámuel, Leiden, Haer. J. Elzevier, 1681, 4r.
RMK III, 3124.

Nr. 133.

Disputatio theologica, [17], Causam Spiritum Sanctam Vitricem, SP: C. Wittich, Resp. Szerencsi PH. Gerzson, Leiden, Haer. J. Elzevier, 1681, 4r.
RMK III, 3125.

Nr. 134.

Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [1], SP: C. Vitringa, Resp. D. Thomsonius, Franeker, J. Gyselaar, 1684, 4r.
Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1684.6.

Nr. 135.

Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [2], SP: C. Vitringa, Resp. M. Sluyter, Franeker, J. Gyselaar, 1685, 4r.
Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1685.1.

Nr. 136.

Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [3], SP: C. Vitringa, Resp. F. Bomble, Franeker, J. Gyselaar, 1685, 4r.
Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1685.2.

Nr. 137.

Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [4], SP: C. Vitringa, Resp. A. Hoppenroht, Franeker, J. Gyselaar, 1685, 4r.
Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1685.3.

Nr. 138.

Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [5], SP: C. Vitringa, Resp. P. Jorna, Franeker, J. Gyselaar, 1686, 4r.
Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1686.4.

Nr. 139.

Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [6], SP: C. Vitringa, Resp. Georgius P. Bártai, Franeker, J. Gyselaar, 1686, 4r.
RMKP 6907; Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 91/1686.5a,

Nr. 140.

Disputatio theologica, de efficacia Sanguinis Christi, SP: F. Spanheim, fil., Resp. Szilágyi Mihály, Leiden, Haer. J. Elzevier, 1680, 4r.
RMK III, 3052.

Nr. 141.

Disputatio theologica, [2], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. M. Cob-Mooijer, Leiden, A. Elzevier, 1683, 4r.

Nr. 142.

- Disputatio theologica*, [5], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. Kisfalvi P. Sámuel, Leiden, A. Elzevier, 1683, 4r.
RMK III, 3248.
- Nr. 143.
Disputatio theologica, [6], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. C. Langenhert, Leiden, A. Elzevier, 1683, 4r.
- Nr. 144.
Disputatio theologica, [8], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. F. Brouwer, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
- Nr. 145.
Disputatio theologica, [10], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. H. Selen, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
- Nr. 146.
Disputatio theologica, [12], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. P.J. de Haan, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
- Nr. 147.
Disputatio theologica, [13], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. C. Wassenbergh, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
- Nr. 148.
Disputatio theologica, [14], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. Nagybányai Fűsi Lőrinc, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
RMK III, 3294.
- Nr. 149.
Disputatio theologica, [17], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. Muzsnai Mihály, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
RMK III, 3295.
- Nr. 150.
Disputatio theologica, [18], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos, SP: C. Wittich, Resp. J. van Staveren, Leiden, A. Elzevier, 1684, 4r.
- Nr. 151.
Disputatio theologica, [1], de [Sair el-Azazel], SP: J. vander Waeyen, Resp. Paulus Securius, Pannonius, Levágva: [Franeker, J. Gyselaar, 1682], 4r.
RMK III, 3178; Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., ????
- Nr. 152.
Disputatio theologica, [2], de [Sair el-Azazel], SP: J. vander Waeyen, Resp. J. Wigersma, Franeker, J. Gyselaar, 1682, 4r.
Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 85/1682.4.
- Nr. 153.
Disputatio theologica, [3], de [Sair el-Azazel], SP: J. vander Waeyen, Resp. J. Curicke, Franeker, J. Gyselaar, 1682, 4r.

Postma–Van Sluis, *Auditorium...*, i. m., 85/1682.5.

Nr. 154.

Campegius VITRINGA, *Exercitationes theologica in qua disputatur, an Paulus Apostolus sit notatus in Vaticaniis sacris*, Sub praes. C. V., def. Evers Everhardus, Fran., J. Gyselaar, 1687.

I: Benjáminről szólnak: Jeromos, Theodoretus, post ipsos Nic. de Lyra, Hugo Cardinal, Doctor Pellicanus, Cel. Camp. Vitringa (451)

H: ide idézet

B: Hága, pl. Everhardus Ever disp-ját (1687.2), előtte Csepregi TM (1687.1), Enyedi I. (85/1686.5; RMK II, 738!!!).

Nr. 155.

Campegius Vitringa, *Sacrorum Observationum*, Libr. 1., in quo vulgaris de linguarum confusione sententia examinatur: *Sephiroth Cabbalisticae exponuntur atque illustratorum quorundam Scripturae S. locorum specimina exhibentur*, Franequerae, apud J. Gyselaar, 1683, 4°.

I: Celeb. Campegi Vitringa, (Praeceptor olim nostri studenti:) *Observ. Sacr.* (SzS, 385)

H: Több kiadást megért mű (Franecker, 1683-1708). Ember Pál possessor bejegyzése alapján.

B: British Libr., Hága, München.

Nr. 156.

Herman WITSII, *Exercitationes Sacrae in Symbolum quod Apostolorum dicitur: et in Orationem Dominicam*.

I: Clar. Hermanni Witsii, Exerc. in Symb. Aposi (sic!) Exerc. 22. §. 15. (SzS, 38), Her. Witsii Exerc. in sym. Apos. Exerc. 14. §. 34-37. (SzS, 83), Clar. Her. Witsii Exercit. in symb. Apos. Exerc. 18. §. 5. (SzS, 211), Her. Witsiū in symb. Apostol. Exercit. 18. §. 7. (SzS, 212), Witsius ibid. §. 14-17. (SzS, 212), Herm. Witsii Exerc. in symb. Apost. Exerc. 18. §. 22-25. etc. (SzS, 214), Witsium, ubi supr. §. 25. etc. (SzS, 215), conf. Herm. Witsii Exerc. in symbol. Apostol. Exerc. 16. §. 39. etc. (SzS, 223), Cl. Her. Wits. Exerc. in symb. Exerc. 14. §. 23, 24. (SzS, 224), Clar. Her. Witsii Exercit. in Symb. Apos. Exerc. 19. §. 26. (SzS, 281), Witsium, ubi supr. §. 27. (SzS, 281), Clar. Herm. Witsii Exerc. in Symbol. Apost. Exerc. 20. §. 16. (SzS, 346), Witsiū ubi sup. §. 13-15. (SzS, 346), item Witsium ubi sup. §. I. (SzS, 346), ita Antonius Nebrissensis, Goropius, Becanus, Baronius; (et)c. Clar. Herm. Witsii Exerc. in Symb. Apostol. Exerc. 21. §. 46. (SzS, 382), ...sunt verba disertissimi Witsii, Exercitat. in oratiō. Domini. 9. §. 27. (SzS, 454), Clar. Witsium ubi supr. §. 28. (SzS, 454)

H: a szintézisalkotó németalf. theol. (1636-1708), Utr., Leiden prof., Voetius, Hoornbeck és Maresius tan., Desc. és Labadie ell., system és gyakth synth., hatott: Vitringára, Lampéra. A századvégén is több kiadása van (Franecker, 1689²; Amszterdam, 1697³), nem is beszélve a 18-19. sz-ról!

B: Hága

Nr. 157.

Herman WITSII, *De Oeconomia Foederum Dei cum hominibus libri IV*.

I: Herm. Witsii Oecon. Fœd. Dei. lib. 11. c. 4. §. 18. (SzS, 55), Herm. Witsii Oecon. Fœd. Dei, lib. II. cap. 4. §. II. (SzS, 63), Her. Witsii Oec. Fœd. Dei, lib. 4. c. 3. x. 40. (SzS, 93), Her Witsii Fœd. Lib. 4. c. 3. x. 42. (SzS, 95), Her. Witsii Oec. Fœd. D. li. 4. cap. 3. x. 39. (SzS, 96), Cl. Herm. Witsium in Oec. Fœd. lib. I. c. 2. x. 5-8. etc.

(SzS, 135), Cel. Her. Witsii Oecon. Foed. Dei. lib. II. c. 6. per tot. (SzS, 160), Cl. Herm. Witsii Oecon. lib. 4. c. 3. x. 29. (SzS, 176), Her. Wits. Oecõ. lib. 2. ca. 6. x. 27-38 (SzS, 220), Herm. Witsii Oec. Foed. Dei. lib. 2. cap. 6. tot. (SzS, 220), Clar. Her. Witsii Oecon. Foed. Dei. lib. 4- cap. 9. §. 37. (SzS, 315), Cl. Wits. ubi supr. (uo.), Clar. Her. Witsii Oec. Foed. Dei. lib. 4. cap. 9. §. 37--58. (SzS, 318), sodes, eruditam Clar. Herm. Witsii observationem, Oecon. Foed. Dei. lib. 4. cap. 6. §. 46. pag. m. 507. (et)c. (SzS, 385), sunt verba Eruditiss. Herm. Witsii Oecon. Foed. Dei. lib. 11. c. 4. x. 19. (SzS, 385), Clar. Witsium, Oecon. Foed. Dei. lib. 4. cap. 6. §. 61. 62. (et)c. (SzS, 413), Cl. Herm. Witsii Oecon. Foed. lib. I. cap. 2. §. 5--9. (et)c. (SzS, 474); vid. C. Her: Witsii Oecon. Foed. D. lib. 2. cap. 9. §. 8. (GÉ, 25); Celeberr. Hermannus Witsius in Praefat. Miscell. Sacr. (Kt. 262, 1r),

H: Nem tudni, melyiket használta. De Ráday Pálnakvolt egy példánya (Utrecht, 1694³, ld. Ráday Pál Kvt. I/3.), tehát akár ezt is olvashatta.

B: Hága.

Nr. 158.

Herman WITSIIUS, *Miscellaneorum sacrorum libri IV.*

I: Mt 26:36-38-hoz Jézus hármassága a Getsemáné-kertben: Formulas precum enumerat Clar. Witsius, (:ex quo hæc transscripsimus:) Miscel. sacr. Lib. 2. Diss. 2. §. 78. (SzS, 234), Cel. Her. Witsii Miscell. Sacr. lib. 2. dissert. 2. §. 12, 13. (SzS, 264), Celeb. Her. Witsii Misc. Sacr. lib. 2. disse. 2. §. 90. (SzS, 267), /idézet/ NB. sunt verba Disertissimi Witsii in Miscell. sacr. (et)c. (SzS, 361), inquit Dissertissimus Witsius in Miscellan. sacris (SzS, 418), Clar. H. Witsius Misc. Sacr. lib. 2. Disser. 3. §. 79-87. (SzS, 463), /idézet/ Verba sunt hæc Disertiss. Witsii in Miscell. sacr. (et)c. (SzS, 464-465); Inquit Dissertiss. Witsius in Præf. Miscell. Sacr. /idézet/ (GÉ, 167)

H: Több kiadása (Utrecht, 1692; Amszterdam, 1695; Leiden, 1695-1700; Amszterdam, 1700). Nem tudni biztosan, hogy melyik kiadást használta. Valószínűleg innen citálta Epiphanius, Chrysosthomos, Euthymius és Theophilactus műveit (ld. SzS, 418).

B: Hága. Wolfenbüttel.

Nr. 159.

Christophorus WITTICH, *Exercitationes theologicae*. Leiden, Cornelius Boutesteyn, 1684.

I: *Exercit. de Christo Humil. et Alto* (SzS, ?)

H: leideni cartes. th (1625-1687), önképzés, Maresius és Spinoza ell., HB. (Heydanus), m: modern termtud. alapja ez a műve, th és fil szétvál. Az élő előadás lenyomatának tűnik az egyik utalás (SzS, 423).

B: -

Nr. 160.

Christophorus WITTICH, *Causa Spiritus Sancti Victrix, personae divinae (...) contra C.C. S[andius] Problema paradoxum*. Leiden.

I: Causa Sp. S. victricem (SzS, 444).

H: theol. vitairat, Christophorus Christophori Sandius jezsuita teológussal (1644-80), több kiadást megért (Leiden, 1678; 1682).

B: -

2. 1. 5. Francia protestantizmus

Nr. 161.

Biblia Regia [a 7 nyelvű kiadás], 1-9. T., Paris, 1645, fol.

I:

H: A Váradi Biblia kiadásához Rákóczi Zsigmond által rendelt polyglotta biblia, mely a pataki Rákóczi könyvtárban volt, és jelenleg is az SRK **állományához** tartozik.

B: -

Nr. 162.

Samuel BOCHART, *Geographia Sacra, cujus pars prior Phaleg de dispersione gentium & terrarum divisione facta in aedificatione turris Babel; pars posterior Chanaan de coloniis & sermone Phoenicum agit.*

I: Sam. Bocharto, in Phaleg, lib. 3. c. 5. p. m. 179. etc. (SzS, 92), Sam. Bocharti Epist. (...) subjunctam Geogr. Sacr. pag. m. 26. (SzS, 172), Sam. Bocharti Phaleg. Lib. I. cap. I. (SzS, 197)

H: fr orient. (1599-1667), e két mű előbb önállóan is napvilágot látott (Canaan, 1646; Phaleg, 1651), egyben is megjelent (Frankfurt, 1681), majd a teljes életművet a *Hierozoicon*nal együtt Leusden adta ki (Utrecht, Leiden, 1692).

B: -

Nr. 163.

Samuel BOCHART, *Hierozoicon: sive bipertitum opus de animalibus Sacrae Scripturae*, Francofurtae.

I: *Hieronimus; ob stetricans servis. Vid. Incomparab. Viri Sam. Bocharti Hierozoicon, part. I. Libr. III. cap. 17. fol. m. Editiō Francofurt. 891. (BF, B4v-B5r), Cæsare verba Svetoni, Illustr. Bochartus Hieros. Part. I. lib. cap. 17. III. in. 891. fol: (BF, B7v); Viri Samuelis Bocharti Hierozoicon, part. I. lib. 3. cap. 5. §. 3. (SzS, 20), Viri, Sã. Bocharti Hierozoicon, part. I. lib. 2. ca. 50 de Agno Pascali (SzS, 312), Sam. Bochartus Hierozoici loc. supr. cit. fol. mihi Edit Frãcof. 573 (SzS, 313), Ovid. vid. Illustris Bocharti Hierozoicõ. part. 2. lib. I. cap. 4. (SzS, 399), apud Bochartũ, part. 2. lib. I. capitib. 6. priorib. (SzS, 399), Illustrem Bochartum, Hierozoic. part. I. lib. 2. cap. 54. (et)c. (SzS, 413)*

H: Önállóan is megjelent (Frankfurt, 1675, 1692; Utrecht, 1690; Franeker, 1690), és az opera omniában is kiadta Leusden (Utrecht, Leiden, 1692). Ebből a művéből Vecsei M. István Vitringánál disputált (RMK III, ???; **Postma** 1995, ???).

B: München.

Nr. 164.

Lieu de DIEU, *Animadversiones sive commentarius in quattuor Evangelia*, Leiden, 1631.

I: Ludovici de Dieu Comment. in Joh. 7:35. etc. 12:20. (SzS, 157), Ludovici de Dieu Comment. ad Mat. 2. v. I. (SzS, 170), Ludov. de Dieu, Commentar. in Matth. pag. m. 126. (SzS, 231), Versio Arabica habet... (exceptâ Edition. Romanâ, quæ habet...) vid. Ludov. de Dieu Commentar. in Marc. (SzS, 274), item, Ludovic. de Dieu Comment. in Joh. 20:16. (SzS, 283), /idézet/ sunt verba Doctiss. Ludovici de Diev, Com. in Joh. 7: pag. m. 442. (SzS, 457)

H: orient. (1590-1642), m: Heliotropium, héber gramm., komm.

B: Göttingen, München.

Nr. 165.

Lieu de DIEU, *Animadversiones Acta Apostolorum*, Leiden, 1634.

I: Bellarminus, Baronius, Hyperius, Becanus, etc. (...) ut Casaubonus Exerc. I. contra Baron. sect. 10. Becmannus Exerc. 14. contra Photinianos. vid. Ludov. de Diev Animadvers. in Actor. 16:16. etc. (SzS, 112), vid. etiam Lud de Dieu Animadv. in Act. 19:3 (SzS, 422)

H: Erasmus, Bèze is dolg., rengeteg reformáció korabeli szerzőt citált tőle.

B: Göttingen, Oxford, Róma, München.

Nr. 166.

Jacques August de THOU / Thuanus, *Historia sui temporis*, Francofurti, 1614.

I: Jacob. August. Thuanus Histor. sui temp. part. 2. lib. 52. pag. m. edition. Francof. (Anni 1614.) 1055. (SzS, 129), Jacob August. Thuanus Hist. Tom. I. lib. 21. pag. m. Edit. Francofurt. (Anni 1614.) -945. de Carolo V. Imp. (SzS, 228); addit Thuanus, Historiar. lib. I. ad Ann. Chr. 1525. pag. m. edit. Francof. (Anni 1614.) 57. (SzS, 376), teste Thuano, Hist. Tom. I. lib. 3. ad Ann. C. 1547. pag. m. 141. Edit. Francofurt. (SzS, 410), item Jacob Aug. Thuani Histor. Tom. 2. lib. 53. pag. m. Ed. Francof. 1076. /idézet/ (SzS, 414); id quod refert Illustr. Jac. Aug. Thuanus, Histor. lib. 132. (GÉ, 136); Vid. apud. *Thuanum* Histor: lib. 6. ad An. Christi 1550. pag. m. Edit. Francof. 290. /idézet/ (HE, 32), ut refert Ill. *Jac. Aug. Thuanus* Histor: Tom: I. Lib. XXVII. Ad Ann. MDLX. pag. m. Edit: Francof. 1221. (HE, 33-34), recensente fusius eorum Doctrinam (...) *Thuano* p. m. 1214. --- 1222. (et)s. item libr. IV. ad Ann. Christi 1550. p. m. 289. (HE, 34), in medium adducimus directe istud docentem Cl: Historicum Illustrem *Thuanum* (...) Histor. Lib. XXVII. ad Ann. Christi 1561. pag. m. 1213. /idézet/ (HE, 35-36), Béza Angliába csábítása: *Thuan.* Hist. lib. VI. ad Ann. 1549. (HE, 105), ut de eo loquitur *Thuanus* (HE, 124), Rimaszombatban: juxta Confessionem Fidei de Sacra Coena (...) in *Colloquio Possiaceno* (...) exhibitam, prout comparet apud *Jacobum Augustum Thuanum*, Histor. Tom. II. Libr. XXVIII. /idézet/ (HE, 715), Goudimel halála a Szent Bertalan-éjen, qua de re ita *Jacobus Aug. Thuanus* Hist. sui Temp. par. II. L. LII. p. m. Edit. Francofurt. (Anni 1614) -1055. /idézet/ (HE, 737)

H: fr hugenotta tö író (1553-1617), Jacques-Auguste de Thou, m: 1543-1607 közti Fro. tö.

B: ???

2. 1. 6. Angliai protestantizmus

Nr. 167.

Joannes FORBESIIUS, *Instructiones historico-theologicae de doctrina Christiana et vario rerum statu orbisque erroribus et controversiis, ad tempora saeculi decimi septimi priora.*

I: Forbesii Instr. Hist. Theolog. lib. 2. cap. 1. x. 3, 6. (SzS, 80), Johan. Forbesii Instr. Hist. Theol. lib. 1. cap. 4. x. 2. (SzS, 94), Ioh. Forbes. Instr. Hist. Theol. l. 2. c. 1. x. 3, 4. (SzS, 115), Ioh. Forbes. Instruct. Hist. Theol. l. 2. c. 1. x. 2. (SzS, 116), Joh. Forbesii Instruct. Histor. Theol. lib. I. cap. 16. §. 9. (SzS, 249), Forbesium, Inst. Hist. Theol. lib. I. cap. 2. §. 5. (et)c. (SzS, 249), Joh. Forbesii Instruct. Hist. Theolog. lib. 3. cap. 18. per tot. (SzS, 309), Johann. Forbesium, Instruct. Histor. Theolog. lib. 4. cap. 4. (et)c. (SzS, 398), apud Johan. Forbesium Instruct. Hist. Theol. lib. I. cap. 6. (SzS, 406), Forbes. loco supr. citat. §. 5. (SzS, 406), Forbesium, Instruct. Histor. Theolog. lib. 12. cap. I. (et) 3. (et)c. (SzS, 414), Joh. Forbesii Instr. Hist. Th. lib. I. cap. 2. §. 9.

10. (SzS, 444), Forbesium Instruct. Hist. Theol. lib. I. cap. 5. (SzS, 473), vid. Joh. Forbes. Instr. Hist. Theol. lib. 8. cap. 3. §. 17-19. (GÉ, 8)

H: John Forbes (1568-1634) több kiadást megért műve (Amszterdam, 1645; Genf, 1680).

B: Amsterdam, British Libr., Utrecht.

Nr. 168.

Thomas GOODWIN, *Moses & Aaron, seu Civiles & Ecclesiastici ritus antiquorum Hebraeorum, nunc autem cum versione Lat. adjectae sunt perpetuae notae a J. H. Reizio*, ed. 4a, cui accesserunt H. Witsii *Dissertationes duae de theocratia Israelitarum et de Rechabitis*, Brema, 1679.

I: Thomæ Goodvvin Mos. et Aron. lib. I. cap. 3. cum Notis Joh. Henr. Reizii (SzS, 156), praëprimis Annotat. Doctiss. Joh. Henr. Reizii ad Thomæ Goodvin, libr. sub tit. Moses et Aaron: lib. I. cap. 8. num. 4. /Witsius Oecon. ehhez nyomt., coll. 2./ (SzS, 176), Leo Afer (...) Descript. Afric. lib. 8. cap. 4. citatus Goodvino in Tract. Mos. (et) Aaron, lib. 3. cap. 5. sub. fin. (SzS, 389), /idézet/ sunt observata Doct. Reizii, ad Goodvinum, loco supr. cit. pag. m. 267. (et)c. (SzS, 390), vide Reizium ad Goodv. ubi supr. pag. m. edition. Bremens. 265. (SzS, 390), Doctiss. Reizius Not. ad Goodvinum, lib. I. cap. 5. num. 2. 3. (et)c. (SzS, 442), vid. quæso, Eruditissimas Joh. Henr. Reizii notas, in Thomæ Goodvini libr. cui titul. Moses (et) Aron, ad libr. 3. cap. 6. (SzS, 454)

H: Th. G. (1586/7-1642), puritán prédikátor (híres beszéde: *A sermon of the 5th monarchy*, London, 1654). *Florilegiumát* pedig Spener adta ki (1705). A fenti műveigen közkedvelt volt, több nyelvre lefordították. Első kiadása (London, 1625) után angolul 1685-ig 12 kiadást ért meg; az 1670-es évektől latinul J. H. Reitz (1655-1720) többször kiadta, Herman Witsius műveivel együtt (Bréma, 1679; 1685; 1694; Utrecht, 1690; 1698).

B: Hága, bsz-bw.de

Nr. 169.

Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Anglicanae*, Londini, 1692.

I: Apologeticum Doctissimi Praesulis Juelli, juxta Exemplar Anno 1692. Londini impressum (*Apologiae Ecclesiae Reformatae*, 1704, A4v)

H: Az 1704-es Ember Pál-féle kiadás előszavában Dobozi István írja, hogy ezt a kiadást használták.

B: ???

Nr. 170.

Johannes LIGHTFOOT, *Opera omnia*, I-II., Roterodami, Regneri Leers, 1686, fol.

I: *Harmonia, Chronica et Ordo Veteris Testamenti*. OO/I., 1-150. – Lightfoot oper. Tom. 1. chr. Temp. et ord. Text. V. T. fol. mihi 112. (SzS, 10), Lightfoot oper. Tom. I. in Chrõ. Temp. & ord. Text. V. Test. fol. m. 113. (SzS, 22), Joh. Lightfoot. oper. Tõ. I. in Chr. Tē, et ord. Tex. V. T. ad Iud. 6. fol. 49. (SzS, 65), Doc. Lightfoot oper. Tom. I. in chron. Temp. etc. ord. Text. V. T. fol. m. 37. (SzS, 92), Sunt verba Doct. Light. Oper. Tom. I in Chrõ. tēp. (et) ord. Text. Vet. Testam. fol. m. 82. (SzS, 329), pro interim loh. Lighf. op. Tom. I. in tract. Erub. cap. 4. (SzS, 375), Doctiss. Libtfootius (sic!, jav. végén: Lightfoot) in Chron. Temp. (et) ord. Text. Vet. Test. fol. m. 36. ad Num. 20. (SzS, 445), Doct. Joh. Lightf. op. Tom. I. inChr. (sic!) Tem. (et) ord. Text V. Test. fol. m. 37. (SzS, 447), Eruditiss. Lightfootiũ op. Tom. I. in Chron. Temp. (et) ord. Text. V. T. fol. m. 33. 34. (SzS, 462), item, Spicileg. in Exod. sect. 23. (SzS, 462), Doct. Lightf. in Chron. Temp. (et) ord. Text. V. T. fol. m. 34. conjectat (SzS, 464), Doctiss. Joh. Lightf. op. Tom. I. in Erubhim sive Miscellan. cap. 2. (SzS, 472), Doct.

Joh. Lightfoot, oper. Tom. I. in Descr. Templi Hieros. cap. 2. (SzS, 0004v), vid. Lightfootii oper. To. I. fol. 3. ad Genes. 4. (GÉ, 76),

Harmonia Quatuor Evangelistarum I-III. OO/I., 233-548. – Lightfott (sic!) oper. Tom. 1. pag. mi. 475, 476. (SzS, 6), In Harm. 4 Evang. ad Lucam 4, 15. (SzS, 6), Joh. Lightfoothi oper. Tom. I. in Harm. 4 Evangel. ad Luk. 2: v. 7. fol. m. 290. lin. b. (SzS, 118), Lightfoot oper. Tom. I. in Harm. 4 Evang. f. m. 291. a. (SzS, 121), non placet Doctiss. Joh. Lightfootio, Theologo Anglo celeberrimo. Tempus Nativitatis Christi pro hyeme determinare: vid. oper. ejus Roterodami Anno 1686 excus. Tom. I. in Harm. 4 Evang. fol. m. 289. etc. ad Luc. 2: v. 7. /eszerint Jézus szül. A. M. 3928./ (SzS, 125), Joh. Lightfoot. Oper. To. I. Har. 4 Ev. Ad Luc. 2: fol. 292. b. (SzS, 130), Joh. Lightf. ope. Tom. I. Har. 4Ev. ad Ioh. 2: 20. fol. m. 419. (SzS, 295), Doct. Joh. Lightfoot. Harmon. 4Evang. part. 2. in Joh. 2: v. 20. (SzS, 295), Light op. Tom. I. in Harm. 4 Evangel. ad Joh. I: v. 52. fol. m. 402. (et)c. (SzS, 332), Doct. Lightf. ope. Tom. I. ubi supr. in Ioh. I:52. (SzS, 335), item in Tractatu Erubhim. cap. 4. (et)c. (uo.), item Har. 4 Evang. in Ioh. I:52. fol. m. 402. (SzS, 375), Lightfootii oper. Tom. I. in Harmon. 4 Evang. ad Luc. 3:22. fol. m. 347. (SzS, 398), Joh. Lightfoot loco proximè citato, fol. m. 348. solidis 5 argumentis probat, non fuisse illam columbam realem; (et)c. (SzS, 398), Theophylactus /láb./ Enumerationē (et) Epikrisin sententiarū, vide sodes apud Doctiss. Nostrum Lightfotium in Harmon. 4 Evang. ad Matt. 3:14. fol. m. 336. (SzS, 403), Calvinū in Harmon. 4 Ev. ad Mat. 12: (SzS, 415), Lightfoot. Harm. 4 Evang. in Luc. 3:16. fol. m. 329. (et)c. (SzS, 420), Lightfootium, ubi supr. in Harm. ad Luc. 3:16. (SzS, 421), Lightfotiū ubi supr. Doctiss. Camerarius putat eos, v. 3. (SzS, 422), Joh. Light. Op. Tom. I. Harmon. 4 Evang. part. 3. fol. m. 475. (et)c. (SzS, Ppp4v)

Harmonia, Chronica et Ordo Novi Testamenti. OO/2., 1-162. – Ioh. Lightfoot, Operū Tom. 2. in Chrō. Temp. et ord. Text. Nov. Test. fol. m. 48. (SzS, 32), Ioh. Lightfoot Hor. Hebr. in Matt. XIII. Operū Tom. II. (SzS, 2), Item Tom. eod. Hor. Hebr. in Matt. 24. & Luc. 21: & (SzS, 32), Hor. Hebr. (SzS, 33), Lightfotium, *ubi supr.* in chrō. Temp. n. T. (SzS, 33), Lightfoot. Hor. Hebr. in Matt. (SzS, 38), Joh. Lightfoot, Hor. Hebr. in Luk. 1:5. & Luk. 10:30. (SzS, 46), Joh. Lightfoot oper. Tom. 2. Hor. Hebraic. In Luc. 2:8. (SzS, 122), Viri Eruditissimi, Buxtorf⁹, Drusius, Hottinger⁹, Lightfootius etc. vid. Lightf. op. Tom. 2. Ho. Hebr. ad Mat. 3:17. (SzS, 131), Joh. Lightfooti oper. tom. 2. Hor. Hebr. in Matt. 3:6. fol. m. 265-270. (SzS, 156), Doctiss. Lightfoot oper. Tom. 2. Hor. Hebr. in Luc. 22 (SzS, 216), Joh. Lightf. Ope. Roterod. ed. tom. 2. Hor. Hebraic. in Mat. 15:26. (SzS, 222), item, Horas Hebr. in Matt. 27:56. (SzS, 222), item, Hor. Hebr. in Johan. 12: v. 3. (et) Luc. 8. 2. (et)c. (SzS, 222), Joh. Lightfoot oper. Tom. 2. in Chron. tēpor. (et) ordi. Text. Nov. Test. sectiō. 33, (et) 34. (SzS, 274), Doct. Joh. Lightf. ope. Tom. 2. Hor. Hebr. in Lucæ 8: v. 2. (SzS, 282), ejusdem Doctiss. Lightfootii oper. Tom. 2. Chron. Temp. (et) ord. Text. N. Test. section. 33. 34. (SzS, 282), Lightfootium, passim; (et)c. (SzS, 283), item oper. Tom. 2. Hor. Hebr. in Joh. (SzS, 295), Joh. Lightf. ope. Tom. 2. in Chron. Tem. (et) ord. Text. N. Test. sect. 87. fol. m. Edit Roterodam. 58. (SzS, 298), Doct. Lighf. loco supr. citato, testatur, Judæos, Kimchium (et) reliquos... (SzS, 298), Joh. Lightfootii, oper. Tom. 2 Hor. Hebr. in Mat. 24:28. (SzS, 310), Joh. Lightfoot oper. Tom. 2. in chron. Temp. (et) ordin. Text. Nov. Test. ad Apoc. 4: (et) 5: (SzS, 320), Lightf. oper. Tom. 2. Hor. Hebr. in Actor. 2: v. 1. (SzS, 389), apud Erud. Lighf. op. Tom. 2. Hor. Hebr. in Act. 2. (SzS, 390), item Comment in Chronol. (et) Critico ad Acta, cap. 2. (SzS, 390), Doct. Lightfoot. Hor. Hebr. in Act. 2:1. (390), D. Lightfotiū oper. Tom. I. in Dissert. de Anathem. (et) maranath, ex IChor. 16: 22. sub ini. (SzS, 408), item oper. Tom. 2. Hor. Hebraic. in IChor. 5: (et)c. (408), Lightf. Hor. Hebr. in ICorin. 12. (409), Lightfotiū oper. To. 2. Hor. Hebr. in Matt. 11:3. (417), sodes Lihtfotiū (sic!) oper. Tom. 2. Hor.

Heb. in Mat. 15:26 (449), Doctiss. Joh. Lightf. op. Tom. 2. Hor. Hebr. in Joh. 3:1. (455), vid. Johan. Light. Hor. Hebr. in Joh. 7:38. (456), vide rationem apud Lightfootium Hor. Hebr. in Joh. (459), Lightf. Hor. Hebr. in Ev. Joh. 9:2. (463), Lightfoot, Hor. Hebr. in Joh. 4:20. (GÉ, q7v), vid. Doct. Lighf. op. Tom I. in Chr Temp. (et) ord. Text. V. T. ad Gē 26. fol. m. 16. (GÉ, 77), vid. Doctis. Johan. Lightfo. op. Tom. I. in Chrō. Tem. (et) Or. Text. V. T. f. m. 18. (GÉ, 109)

Horae Hebraicae et Talmudicae I-VIII. OO/2., 163-742., 873-803.– Borchardus, Breidenbachius, (et) Saligniacus, apud Lighfotium Disquis. Chorogr. Joh. præmiss. cap. 2. §. 2. op. Tom. 2. fol. m. 578. (SzS, 331), apud Lighfoot Disquis. Chorogr. (SzS, 331), item fol. 477. (SzS, 331), Lightfootii oper. Tom. I. in Descriptione Templi Hieros. cap. 16. fol. m. 590. (SzS, 358), Rabbin in Talmude in Cod. Succab. cap. 5. (et)c. (456), Doct. Lightf. op. Tom. I. in Descr. Temp. Hieros. cap. 22. fol. m. 608-612. (SzS, 463)

H: orient. presb. th, Camb., (1602-1675), rabbinista komm., Opera kiad. Leusden (1699), de minthogy a Lighfoot idézetek az első prédikációtól kezdve az exegézisek meghatározó részét alkotják, a kötet ajánló levele pedig 1699. május 13.-i keltezésű, valószínűbbnek látszik, hogy Ember Pál az 1686-os kiadást használta. Innen többször idézett más szerzőket, műveket: a világtörténelemhét korszakáról vitatkozó coccejánusokat (Borchardus, Breidenbachius, Saligniacus) (331), vagy Buxtorf, Drusius, Hottingerus véleményét (131).

B: Amszterdam, Hága, London, Utrecht.

Nr. 171.

Mattheus POLUS, *Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et Commentatorum*, T. 5., ed. Joh. Leusden, Utrecht, 1684–86.

I: Polus, in *Syn. Crit. Psal. 29.* (BF, B7r), vid. *Poli Synops. in Gen. XIX.* (BF, C3r), Polisynop. (sic!) Tom. 4. in marc. 3. 17. (BF, D6r), Synops. Poli in loc. /Ének. 5:2/ (SzS, 8), Poli Synops. in Habac. (SzS, 10), /idézet/ *Sunt verba Doctissimi Medi, Theologi Angli apud Polum in Apoc. 5:3* (SzS, 18), Poli Syn. in Matth. 24: & Luc. 21. (SzS, 34), Polū in Matth. (SzS, 36), vid. Grotium à Calovio refutatū, apud Polum in Text. /Mik. 5:2/ (SzS, 70), apud Polum, in Joh. 1: v. 1. ex Grotio (SzS, 78), Poli Synops. in Psal. (SzS, 221), item Exercit. ejusdem 8. Poli Synopsin (SzS, 223), teste Grotio apud Polum in Synops. ad Joh. 19:31. (SzS, 226), Poli Synops. in loc. (SzS, 231), Polum in Matth. 27:34. (et) Mar. 15:23. itē, Joh. 19:29. (SzS, 240), Synops. Matth. Poli oper. Tom. 2. in Zachar. (SzS, 251), Poli Syn. in loc. (SzS, 256), Grotius apud Polum (SzS, 257), Poli Synops. in loc. Apocal. Tom. 5. (SzS, 263), Poli synops. in Marc. (SzS, 272), ite, Polum in loca cit. (SzS, 283), ex eo /Joh. 2:20/ Polum in Synops. (SzS, 295), Poli Syn. Critic. et Comment. in Joh. (SzS, 295), Poli Syn. Critic. (et) Comment. in Joh. (uo.), Polū oper. Tom. 3. in Hos. 6. (SzS, 301), Polycarpus apud Grotium, citante Polo in Syn. (SzS, 306), itē Poli Synops. in Matth. (SzS, 310), /idézet/ (: *sunt verba Doct. Medi, Theologi Angli, apud Polum in Apoc. 5:3* (SzS, 319), Syno. Matth. Poli ope. Tom. 3. in Ezech. 2:1. (SzS, 352), /idézet/ inqv. Polycarp⁹ apud Grotiū, citante Polo in Syn. (SzS, 366), item Polum in Text. /Ján. 17:1-6/ (SzS, 368), item Polum in Joh. cap. I: v. 31. (SzS, 403), Synops. Critic. (et) Commēt. Matth. 11: v. 11. (SzS, 417), Grotium apud Polum (SzS, 423), Grotius (et) Hammond⁹ apud Polū, in Synops. Critico. (et)c.ad Joh. 16. (SzS, 428), Cogitationi isti nostrae praelusēre olim quidam etiam Theologi, quorum verba transcripsit (sic!) Matth. Polus: op. Tom. 3. in Synops. Critic. (et) Comment. ad Hos. 2. (SzS, 438), Polum in Num. 20: v. 1. (SzS, 445), Synops. Poli oper. Tom. I. in Numer. 21. (SzS, 448), Synop. Matth. Poli in loc. Joh. (SzS, 456), Arabica, Syriaca, Anglicana, Tigurina, etc. versiones (SzS, 461), Polū in 2Reg. (SzS, 463), item Poli Synops. in Joh. 5. (SzS, 469), Quidam apud Polū,

in Synops: Critic. (et) Comm. ad Prov. 9. (SzS, 0004r), Vid. Polum, in Deut. 27: (et) Jos. 8: (GÉ, q7v), vide Polum in Gen 25:22. Tom. I. (GÉ, 78), Aben-Ezra apud Polū ibid. (GÉ, 78), Poli Synops. in l. (GÉ, 98), Menochius, Tirinus (apud Polum in Num. 24:19.) /idézet/ (GÉ, 113), Lyra (...) in Comment. ad genes. 25:23. (...) Vide Polum in Genes. (uo.), Hebræi apud Polum Hamondum (et) Gejerū: vid Polum in Ps. 120. (GÉ, 116)

H: Pole/Pool, noncorm. préd. (?-1679), Oxfordból Amszt. menekül, B-ford. Ézs. 58-ig, átnézte biz. részeit Lightfoot is. Kiad. (1-2 84., 3 85., 4-5 86.). Ember Pál többször idézte más teológusok munkáját innen: „verba (...) Medi, *Theologi Angli apud Polum* (18)”— Johannes Medus /Mead v. Mede/ (1586-1638), Cambridge, sémi vallástudomány kutatója; „Polycarpus apud Grotium”, „vid Grotium” (1583-1645) Leidenben Scaliger és Junius tanítványa, téziseivel (igazságos háború, isteni jog és emberi jog megkülönb.) és irénikus magatartásával (Socini, remonstránsok ismerőse, Casaubonus barátja) kiváltotta református társai megrökönyödését. Egyéb Biblia-kiadásokat használt és idézett innen Ember Pál: „Arabica, Syriaca, Anglicana, Tigurina, etc. versiones” (461).

B: Amszterdam, Hága, London, Utrecht.

Nr. 172.

Thomas TAYLOR, *Christus Revelatus sive Tractatus de typis insignionibus Veteri Testamenti*. Genf, 1664².

I: Thomæ Tajlorii Theol. Britanni, Christum Revelatum sub Titu. Melchisedecus, Isacus, etc. (SzS, 65), Edition. Genev. (SzS, 255)

H: első angol kiad. (London, 1635), egy másik: Th. Taylor (1576-1632), m: Belga Hitv. és Cambr. Prof. összes művének (Cambr., 1608-9) kiad. (pl. Perkins *Opera*), 32. Ps. magy., GB. (London, 1617.), egy másik ThT. (1618-1682)

B: ???

Nr. 173.

Biblia Sacra polyglotta, complectentia textus originales, Hebraicum, cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Græcum : versionumque antiquarum, Samaritanæ, Graecæ LXXII Interp., Chaldaicæ, Syriacæ, Arabicæ, Æthiopicæ, Persicæ, Vulg. Lat., quicquid comparari potera, ed. Brian WALTON, 1-6 T., Londini, : imprimebat Thomas Roycroft Roycroft, Thomas (Londen), 2r.

I: Brianus Waltonus... in Apparatu Biblico ad Polyglotta Londinensia, fatetur... (++)

H: Ennek a széljegyzeteit kiadták külön is (Zürich, 1673), de inkább talán az elsőt használta.

B: ???

2. 1. 7. Sziléziai protestantizmus

Nr. 174.

Nicolaus ARNOLDI, *Lux in Tenebris, seu brevis (et) succinta vindicatio simul et conciliatio / elucidatio simul et vindicatio locorum Veteri et Novi Testamenti*.

I: adfert Nic. Arnoldus, Luc. in Tenebr. ad Matt. 28:9. (SzS, 283), quæ Arnoldo: vid. Luc. 7:39. (...) ibid. v. 40—47. (SzS, 284), Rivetus, (et) ex eo Arnoldus, Luc. in Tenebr. in Exod. 12: v. 21, 27. (SzS, 313), Arnoldi Luc. in Tenebr. Polum, (et) reliquos Commentatores (SzS, 422), HE////////

H: A lengyel származású professzor (1618-1680) ortodox oldalról vitatta Comenius elméleteit, s ennek egyik alapidokumentuma ez a műve. Mindkét oldalon magyar és lengyel respondensek csatáztak. A műnek több kiadása ismert (Franecker, 1662, 1665, 1680, Frankfurt/Lipcse, 1698).

B: London, München.

Nr. 175.

[Johannes Amos COMENIUS], *Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae: jam inde a primordiis conversiis suae ad Christianismus, hoc est Anno 894, ad annum usque 1632. (...) exhibentur.*

I: Histor: Persecut: Eccles: Bohemic. Cap. 4. pag. 12, 13. (HE, 19), Confer. Histor: Persecut: Eccl. Bohem: cap. 21. pag. 77. (HE, 39), vide *Histor: Persecut: Eccles: Bohem: cap. 24. pag. 83, 84. (et)c. x. XIX. (HE, 41), Vide Historiam persecut: Eccl: Bohemiae cap. LX. (et) seq. pag. 218. 283. (et)c. (HE, 359), Ex Histor. Presecut. Eccles. Bohemiae cap. LXXIV. pag. 261-265. (HE, 361), id quod annectere liber ex *Historia persecutionis Ecclesiae Bohemicae*, cap. XLV. pag. 159. 160. /idézet/ (HE, 361), *Ex historia Persecut. Eccles. Bohemicae* Cap. CVII. num. 12. pag. (Edit. Anno 1648.) 433. (HE, 365); *Historia Persecutions Ecclesiarum Bohemicarum* (HEO, II, 83v)*

H: A szerző neve nélkül napvilágot látott mű JAC munkája (1592-1670). Az *oxfordi kézirat* alapján tudjuk biztosan, hogy ez a könyv is Ember Pál tulajdona volt. A kiadásban az egyik helyen elmaradt egy apró jelzés: (HE, 361) – cap. XLV. pag. **m.** 159. 160. (HEO, I, 53r). A kiadás: Amstelodami, S. Mattheus, 164, 12r; Leiden, de Haro, 1648, 12r.

B: Oxford, Leiden, London.

Nr. 176.

Lux in Tenebris, ed. J. A. COMENIUS, Amstelodami.

I: Comenius jóslatai, *Lux in Tenebris*, LÉT; (HE, 1639)

H: Több kiadása volt, Ember Pál háromféltre is célzott. *Lux in Tenebris* (1657), *Historia reuelationum Christoph. Kotteri, Christianae Poniatouiae & Nicolai Drabicii* (1659), *Lux é Tenebris* (1665). Akár mindháromat is láthatta, de szöveg szerű utalással hivatkozott az adott fejezetekre.

B: -

Nr. 177.

Andrzej WĘGIERSKI, *Opera Adriani Regenvolscii E. P. Systema historico-chronologicum, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuae Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, (et)c distinctam. : Libris IV adornatum; continens historiam ecclesiasticam à Christo (et) Apostolorum tempore, ad A. Dom. MDCL*, Trajecti ad Rhenum, J. à Waesberg, 1652.

I: Három kiváltképpen való dolgokat tartott-meg Isten különösön magának; azt mondotta hajdan, ama' Magyar vérből való, 44-dik ditsödéges és gyözedelmes Lengyel Király, *Báthori István*: I. *Hogy semmiből valamit teremtsen. II. Hogy jövődö dolgokat tudjon, 's eleve meg-mondjon. III. Hogy a' lelki-esméreten uralkodjék.* (SzS, 467); *Báthori István*, Lengyel országnak 44-dik Királya, ki Magyar vérből való vólt, (:a' minthogy azon Lengyel országnak 34-dik Királya-is, Lajos, Magyar vérből való vólt:) szokta vólt gyakran mondani: *Nemzetségeknek, és nem az emberek lelkek-esméretinek Királyok vagyok. Hármat tartott Isten külön magának: hogy semmiből valamit teremtsen; jövődöket eleve tudjon; és a' lelki-esméreten*

*uralkodjék. /interlin./ Hist. Eccl. Slavon. lib. 2. (GÉ, 133); Historiae Ecclesiae Sclavonicarum provinciarum, Adriani Regensvolfsicii. Traject ad Rhenum, 1652. (HE, 2-3), quod significat *Exercitum consolatorem*, Histor: Eccl. Slav: *Adriani Regensvolfsicii* lib. I. pag. 9. (HE, 19), Historiae Ecclesiasticae Sclavonicarum Provinciarum Auctor *Adrianus Regensvolscius* uberius (et) clarius hanc Historiam enarrat, obiter quidem lib. I. pag. 36. (...) libr: II. pag. 176, 577. /idézet/ HE, (HE, 39), ex *Systemate Historico-Chronologico Ecclesiarum Sclavonicarum supra jam laudati Adriani Regensvolfsicii*, lib. II. pag. 177, 178. /idézet/ (HE, 40), Auctor Histor. Eccl: Sclavorum lib. II. pag. 180. (HE, 42); *Adriani Regensvolfsicii* Systemate Hist. Chronologico Ecclesiarum Sclavonicarum Provinciarum (HEO, II, 83v), Exemplô *Adriani Regensvolfsicii* Compileris Historiae Ecclesiasticae Sclavonicarum Provinciarum. impressae *Trajecti ad Rhenum*, Anno 1652 excitatus (HEO, II, 92v); Ex Histor. Ecclesiast. Slavonic. Provinciar. *Adriani Regensvolfsicii* Libr. II. pag. 215. (Kt. 261, 10)*

H: Andrzej Węgierski (1600-1649). Későbbi kiadása már a szerző szlávossabb nevét hozza (*Andreae Wengerscii libri quatuor Slavonicae reformatae*, Amstelodami, 1679).

B: Amszterdam, London, Oxford, Utrecht.

2. 1. 8. Magyarországi protestantizmus

Nr. 178.

Az Alsó es földő Baronyában valo ecclesiaknac articulussai, (Papan, Huszár Dávid, 1577), 4r.

I: Habita est Synodus Herczeg-Szölösiensis, in qua Latine conscripti sunt Articuli Ecclesiarum Reformatorum superioris (et) inferioris Baroviae (...) postea vero in vernaculam linguam translati à *Nicolao Siklósi* quos utraque Latina videlicet ac vernacula lingua suis typis impressit *Papae*, Anno 1577. *Gallus Huszar*, latinos dedicando p. m. *Mathaeo Scaritzaeo*, vernaculos autem translatori *Nicolao Siklósi*. Illorum hic est tenor. /idézet/(HE, 282)

H: Az Ember Pál-féle címjelzés a magyar kiadás címéhez igazodik (*Az also es földő Baronyában valo ecclesiaknac articulusi*). Nem Huszár Gál, hanem a fia, Dávid nyomtatta a *Herczegszöllősi-kánonokat*. Ember Pál azonban kéziratot anyagot használt, a Szilágyi Benjámin István-féle *Synodalia* másolatát (DRK, R 575, 199-213).

B: RMNy 393.

Nr. 179.

Johann Heinrich ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis*, Albae Juliae, 1635, fol.

I: Alstedius in Prodrom. Relig. Tryump. (SzS, 305)

H: (1588-1638), innen idézte: Ambrosius, Hilarius, Hieronymus, Greg. Nyssa, Corn. a Lapide gondolatait.

B: RMK II, 494.

Nr. 180.

APÁCAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht, Waesberg, 1653-54, 12r.

I: csillagászati kifejezések (BF, B1r); nap- és holdfogyatkozások (SzS, 33), sarkcsillagról (SzS, 97)

H: A jelöletlen idézetek beazonosítása már korábban megtörtént, ld. **Csorba** 1999, ?.

B: RMNY 2617.

Nr. 181.

Articuli consensus Christianarum ecclesiarum, quibus Vniversitas fratrum subscripsit Herczeg-Szölösini in Borovia anno Domini MDLXXVI die 16. et 17. Augusti, Papae, Huszár Dávid, 1577.

I: Habita est Synodus Herczeg-Szölösiensis, in qua Latine conscripti sunt Articuli Ecclesiarum Reformatorum superioris (et) inferioris Baroviae (...) postea vero in vernaculam linguam translati à *Nicolao Siklósi* quos utraque Latina videlicet ac vernacula lingua suis typis impressit *Papae*, Anno 1577. *Gallus Huszar*, latinus dedicando p. m. *Mathaeo Scaritzaeo*, vernaculos autem translator *Nicolao Siklósi*. Illorum hic est tenor. /idézet/(HE, 282)

H: Az Ember Pál-féle címjelzés a magyar kiadás címéhez igazodik (*Az also es fölső Baronyaban valo ecclesiaknac articulvsi*). Nem Huszár Gál, hanem a fia, Dávid nyomtatta a *Herczegszöllősi-kánonokat*. Ember Pál azonban kéziratos anyagot használt, a Szilágyi Benjámin István-féle *Synodalia* másolatát (DRK, R 575, 191-198).

B: RMNy 394.

Nr. 182.

BARTHA Boldizsár, Rövid krónika (...) Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrúl. Debrecen, 1666.

I: Vide *Balthasaris Barthae*, Senatoris olim Debrecinensis, *Chronica Hungarica*, de variis luctuosiis Urbis Debrecinae fati conscripta, Debrec, A. 1664. impressa, pag. 24. 25. Is, in Prognosticatione quadam Astrologica, Kalendario suo ad. A. 1598. scripto, inferta, LX. Ante annis, tristia Orbis Europaei, Hungariae praeprimis fata, in A. 1657 ei obventura, (...) omnino praedixit. (HE, 630), vide idem *Chronicon B. B.* pag. 28. 29. (uo.), qualium meminit *Chronic. Urbs Debr. Scriptor, B. B.* ad Ann. 1648. (HE, 632)

H: Az impresszumban és az előszóban tényleg 1664 áll, de a mű csak 1666-ban jelent meg. Kiadta: Ozsváthné Krankovics Ilona, Debrecen, 1984. (HBmL forráskiadványai, 11.)

B: RMNY ????

Nr. 183.

BETHLEN János, Rerum Transylvaniae Libri Qvatuor, Continentes Res gestas Principium ejusdem, ab anno 1629. usque ad 1663.

I: de re ita Historicus *Johannes Bethlenius* *Rer. Transylv. Lib. I. sect. IV. p. 22.* /idézet/ (HE, 359), Enarrant historiam *Johannes Bethlenius* *Re. Transylv. lib. I. pag. 16. 17.* (HE, 363), *Johannes Bellenius* *Rer. Transylv. lib. I. sect. 4. pag. 23.* (HE, 393), de re ita Historicus *Joannes Bellenius* (sic!) ...*Rev. Trans. lib. III. Sect. XIV. pag. 237.* (HE, 429)

H: Kiadásai: Cibinii, 1663; Amstelaedami, Joh. Blaev, 1664.

B: RMK III, 2238.

Nr. 184.

[*BETHLEN Miklós*], *Iusti de Palma, Florentini, Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio. hoc est, absurdissimae Eviscerationis, Austriacam Clementiam depraedicantis Refutatio*, [Claudiopoli], 1673.

I: *Constitutiones Synodales Albenses, per Ladislaum Tserep* Episcopum Ann. 1460. editas /latin idézet/ (Transcripsi haec verba Episcopi Hungari ex confirmatione Austr. Austerit: Ejusdemque continuationis pag. 10, 11.) (HE, 42), *Confirm. Austr. Auster.* pag. 20. (HE, 107), *Confirm. Austriacae Auster.* pag. 73-74. (HE, 443); Idem

Confirmante, alio etiam Jesuita N. N. qui scripsit Evi? secrationem mendacissim ænugatitator(em) Austriaciæ Austeritatis ita inquit (HEO, II, 81v)

H: A hitvita irodalom egyik névtelenül megjelent kiadványa.

B: RMK II, 1319.

Nr. 185.

[BETHLEN Miklós], *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricæ, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Judicio Tribunalis Posoniensis, à quo perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissimæ accusati & condemnati, non modoque toto Regno proscripti sunt, sed exemplo à Pietate & Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Tirimenes Hispanicas damnati*. Ultrajecti, J. Clerck, 1678, 4°.

I: Edita etiam est *Apologia Ministrorum &c. Judicio Tribunalis Posoniensis opposita; Claudiopoli* Transylv. primum dein' *Trajecti* etiam ad *Rhenum*, pia Optimi Viri, *Johannes Leusden*, in Gentem Hungaricam zelose semper animati cura, Anno 1677. (ut recorder; deperiit enim mihi Exemplar a Leusdenio olim donatum) impressa (486)

H: Ember Pál hivatkozott a kolozsvári (1677) és az utrechti (1678) kiadásra is, de Leusdentől az utóbbit kaphatta még 1683-86 közti kintlétekor. Ezt azonban a lesznói iratsomag alapján elküldte Jablonskinak korábban. A kiadásaihoz ld. Bujtás LZS.

B: RMK III, 2938.

Nr. 186.

BETHLEN Miklós], *Epistola ad Ministros Exules*.

I: -

H: A lissai hagyékban említette Ember Pál, mint jól ismert szakirodalmat. A kiadásaihoz ld. Bujtás LZS.

B: RMK III, ????

Nr. 187.

Canones Ecclesiastici in quinque calsses distributi, ed. Paulus CZEGLÉDI SZABÓ, Papae, Bernhard, 1626, 4r.

I: Komjáti kánonok lat. 1626 (259, 1626).

H:

B: RMNY 1343.

Nr. 188.

Canones Ecclesiastici, ed. Paulus CZEGLÉDI SZABÓ. Coll. *Az Edgyházi jó rendtartásoknak irot törvényi*), Varadini, Szenci Kertész Ábrahám, 1642, 8r.

I: m. ford. együtt, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1642 (259, 1626).

H: Possessor bejegyzés alapján.

B: RMNY 1975.

Nr. 189.

GELEJI KATONA István, *Canones Ecclesiastici*. Coll. *Acta Synodi Nationalis... Szathmár-Németinum*, Albae Juliae, typ. princ., 1649, 4r.

I: Extant siquide publice Acta Synodi hujus ab ejusdem Praesides f. m. *Stephano Katona Gelei* in certas conclusiones redacta, Canonibus Ecclesiasticis annexa, *Albae Juliae* primum Anno. 1649. impressa *Claudiopoli* (HE, 404), quod

exstat in *Actis Synodi Nationalis, Canonibus Ecclesiasticis Geleianis* annexis, conclusione VIII. in hunc tenorem... (HE, 574), Sunt haec verba Doctissimi Praesulis, p. m. *Stephani K. Gelejini*, in suo NB. Subjunxit Canonibus Ecclesiasticis Anno 1649. *Albae Juliae* primum impressis (HE, 700), vid. in *Actis Synod. Nation. Canonibus Ecclesiasticis adjectis, Conclus. III.* (HE, 711), juxta praescriptionem art. Transylv. *Geleini*, 100. (HE, 713), *Transylv. Can. LXV.* (717), *Transylv. Steph. Geleini LXVII.* (et)c. (et) benedicti dimittuntur (HE, 717), *Canon Eccl. Transylv. Art. XC. – XCIII.* (HE, 718), *Transylv. Art. LXXXVI.* (et)c. (HE, 718)

H:

B: RMNy 2260.

Nr. 190.

Canones Ecclesiastici. Coll. Acta Synodi Nationalis, ed. Nicolaus TÓTFALUSI KIS, Claudiopoli, Nicolaus Kis, 1698.

I: Extant siquide publice Acta Synodi hujus ab ejusdem Praesides f. m. *Stephano Katona Gelei* in certas conclusiones redacta, Canonibus Ecclesiasticis annexa, *Albae Juliae* primum Anno. 1649. impressa *Claudiopoli* demum An. 1698. per *Nicolaum Kis* recusa, quae ubi hoc in ordine exhibuero, cunctas Synodi Deliberationes, Constitutiones (et) res gestas in unicum me contraxisse tuberculum, quilibet rite existimare potest. (HE, 404), quod exstat in *Actis Synodi Nationalis, Canonibus Ecclesiasticis Geleianis* annexis, conclusione VIII. in hunc tenorem... (HE, 574), Sunt haec verba Doctissimi Praesulis, p. m. *Stephani K. Gelejini*, in suo NB. Subjunxit Canonibus Ecclesiasticis Anno 1649. *Albae Juliae* primum impressis, *Claudiopoli* A. 1698. recusis. (HE, 700), vid. in *Actis Synod. Nation. Canonibus Ecclesiasticis adjectis, Conclus. III.* (HE, 711), juxta praescriptionem art. Transylv. *Geleini*, 100. (HE, 713), *Transylv. Can. LXV.* (717), *Transylv. Steph. Geleini LXVII.* (et)c. (et) benedicti dimittuntur (HE, 717), *Canon Eccl. Transylv. Art. XC. – XCIII.* (HE, 718), *Transylv. Art. LXXXVI.* (et)c. (HE, 718)

H:

B: RMK II, ????

Nr. 191.

Compendium Doctrinae Christianae (...) In publicis synodis Tartzalien. ac Thorden.i editum et publicatum, [Claudiopoli, Heltai, 1563], 8r.

I: Confessionem isthanc (sic!) *Tartzaliensi-Tordensem, Reformatarum in Hungaria Ecclesiarum Articuli*, (quos Majores vocant,) sic **sanciunt** in Conclusionem. /idézet/ (...) Typis impressa 1563. sub titulo *Compendium Doctrinae Christianae* in certa *Capita (et) Articulos* concinne digesta est (HE, 121)

H: Nem maradt példány az első, kizárólag latin nyelvű kiadásból (RMNy 197), Szabó Károly és az RMNy sejtését igazolja Ember Pál adata.

B: RMNy 197.

Nr. 192.

Compendium Doctrinae Christianae (...) In publicis synodis Tartzaliensi ac Thordensi editum et publicatum, Sárospatakon, Rhenius, 1655, 8r.

I: Confessionem isthanc (sic!) *Tartzaliensi-Tordensem, Reformatarum in Hungaria Ecclesiarum Articuli*, (quos Majores vocant,) sic **sanciunt** in Conclusionem. /idézet/ (...) Typis impressa 1563. sub titulo *Compendium Doctrinae Christianae* in certa *Capita (et) Articulos* concinne digesta est, recusa vero dein *Saros-Patakin* Latine (et) Ungarice Anno 1655. pia pientissimae Principis (et) Dominae *Susannae*

Lorandfi relictæ gloriosissimæ memoriæ Principis *Georgii Rakoczii I.* viduæ cura (HE, 121)

H: Ez a kétnyelvű hitvallás-kiadás.

B: RMNy 2604.

Nr. 193.

CSANAKI M. Máté, *Controversiæ partim logicæ et philosophicæ partim etiam theologicæ*, Leiden, 1625.

I: In Oratione Matthiæ Tsanaki Logicæ ejusannexa horum sit mentio (HE, 596)

H: A nagy karriert befutott tudós (1594-1636) volt Bethlen Gábor udvari orvosa és pataki tanár is.

B: RMK III, 1387.

Nr. 194.

CSÚZI CSEH Jakab, *Edom ostora*. Debrecen, 1682.

I: *Jacobus Tseh Tsuzi* (...) ipsemet consignavit in Praef. Dedicatoria ad Eccles. Losontz. Commentationi Hungaricæ in Obadjam typis expressæ præfixa. Anno 1672. (et) 79. (571)

H: Csúzi 1673-ban kezdett hozzá a munkájának az ajánló levele szerint, ennek végén pedig Kocs, 1680. dec. 12. áll, a kiadásra még két évet kellett várni. A megadott adatok pontatlanok, de kétségtelen, hogy az előszóban a szerző visszatekint a meghurcoltatására, bár az újbóli írás okozta törés igazán a prédikációs kötet közepén érezhető (ld. CSORBA 2002c).

B: RMK I, 1274.

Nr. 195.

DRÉGELYPALÁNKI János, *Speculum Mysticum*. Coll. *Medicina sacra*.

I: Drégelypalánki, in Præfatione Speculi Mystici (HER, 17)

H: Két kiadása is van (Kassa, 1668; Debrecen, 1682), nem tudni, Ember Pál melyiket használta.

B: RMK I, 1065; 1278.

Nr. 196.

Exequiæ principales, az az Halotti pompa; ill. Exequiarum coereimonialium, Albae Iuliae, Választúti, Meszlényi, 1624, 4r.

I: Károlyi Zs. HB. (256, 1620)

H:

B: RMNy 1306, 1307.

Nr. 197.

FÉLEGYHÁZI Tamás, *Loci communes theologici, az az keresztyeni igaz hitnek reszeiről valo tanitas kerdésekkel es feleletekkel*. (...) Coll. *Ez melle adattatot rövid Catechismus*. Debrecen, Lipsiai [Rheda] Pál, 1601.

I: Thomas *Fel-egyhazi*, Pastor Ecclesiae Debrecinae, locis suis communibus, Ann. 1583. Ungarice editis, brevem sed luculentam attexuit Catechesin, recusam etiam Ann. 1601. Debrecini per *Paulum Lipsiensem* (HE, 128)

H: Az 1583-as kiadást (RMNy 525) említette még előzménynek, de több ízben is megjelent (Uo. 1580; 1583; 1588).

B: RMNy 874.

Nr. 198.

Valentin FRANCK von Franckenstein, *Breviculus Originum Nationum, & præcipuæ Saxonicae, in Transilvania, cum nonnullis aliis Observationibus, ad ejusdem Jura spectantibus, è ruderibus Privilegiorum & Historicorum desumptus*. Claudiopoli, Nicolai K. de M. Tótfalu, 1697.

I: Nationes vulgo dicuntur. Hungarica puta, *Siculisa (et) Saxonica* quibus *Valachi, Rutheni, Serivi, Armeni, Bulgari Anabaptistae, Judaei* et extrema *Cingarorum* colluvies /vide *Valentini Franck Breviculum originum Nation. Trans. p. m. 5.:/* (HEO, II, 53v)

H: VF. (1643-1697) szebeni királybíró. Kiadásai: Szeben, 1696; Helmstadt, 1697. Ezt ismeri, ellenben csak Lampe használja a szász történetíró, Haner György munkáját: *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum*. Ff, Lipcse, Joh. Chr. Fölginer, 1694. (RMK III. 3871.).

B: RMK II, 1881.

Nr. 199.

GELEJI KATONA István, *Praeconium evangelicum, in quo evangelia omnia anniversaria, vulgo Dominicalia vocitata concionibus CCXII. (...) explicantur ac enarrantur*, Alba Juliae, princ., 1638, fol.

I: Praef. Praeconii Evang. S. K. G. (HE, 70), *Praefat. Praecon. Evang.* (HE, 70), vid. *Praefat. Praeconii Evang. Steph. k. (sic!) Gelei* (HE, 72), az 1549-es tornai gyűlésről: *testibus Stephano Katona Geleino* in Praefatione dedicatoria Praeconii Evangelici (HE, 95), Cl. *Steph. K. Gelei*, Superintendens Transylvanus, in Praef. Dedic. Praec. Evang. operis vastissimi in folio in 2 Tom. distincti Albae Juliae Ann. 1638. impressi (HE, 95), In Praefatione Dedicatoria *Stephani Gelei* sic... (HE, 97), ut mea facia verba p. m. *Steph. K. Gelei* ex Praefat: Ded: Praeconii Evang. (HE, 98), ex praefatione *Praeconii Gellejani* p. m. (HE, 104), Vide *Stephani Katona Geleini* Praeconii Evangelici Tom. I. Praefationem Dedicator: (HE, 119), Praefationi *Praeconii Evangelici*, operis vastissimi in duos Tomos distincti, Albae Juliae An. 1638. impressi, de Historia Reformationis Ungaricae (et) Transylvanicae inseruerat /idézet/ (HE, 697), *Praefat. Praecon. Evang. Steph. K. Gelei* (HE, 743); Comparet in Praefatione Dedicatoria p. m. *Stephano Katona Gelei (...) Praeconio suo Evangelico* (HEO, I, 2r), vide *Stephani Katona Geleini* Praeconii Evangelici Tomi primi Praefationem Dedicatoriata (HEO, I, 5r), b. m. *Stephanus Katona Gelei (...) non nihil jam antea Praefationi Praeconii Evangelici operis vastissimi in duos tomos distincti Albae Juliae Anno 1638. impressi, de Historia Reformationis Ungaricae, (et) Transylvanicae inseruerat* (HEO, II, 63v), Praef. Praeconii Evang. p. m. *Steph. K. Gelei* (HEO, II, 84r)

H: Félreérthető Ember Pál egyik citátuma (HE, 95): Geleji két kötetes munkájáról van szó, azonban a második kötet csak 1640-ben jelent meg (RMNy 1825). Tehát az évszám megadása helyes: az egyháztörténeti bevezető ugyanis csak az első kötetben olvasható. Ez azonban megtalálható Szilágyi Benjámin István vegyes egyházottréneti irattárában is (DRK R 575, 29-33), akár innen is idézhette a fenti sorokat Ember Pál.

B: RMNy 1720.

Nr. 200.

GÖNCZI György, *De Disciplina Ecclesiastica*, Varadini, 1646.

I: *Articulos (...) ex prioribus vulgo Majoribus, (seu qui sunt in forma majori) selectos, (et) in Generali Synodo Varadina publicatos (et) approbatos, Anno die 1577. 6. Februarii exhibuit. Impressi ii primum sunt Wittebergae, (quo per studiosos*

nostrates transmissit) Anno eodem 1577. typis *Clementis Schleich*, (et) *Antonii Schöne*, cum Praefatione ejusdem *Georg. Göntzi*, (et) Epigrammate *Johannes Lascovii*, Ludimagistri Debrecinensis; recusi dein' una cum Majoribus *Debrecini* Anno 1591. per *Johannem Tzaktornyai*, et deinceps, item *Varadini*, vocantur vulgo *Minores*, seu *in Minori*: qui sunt numero XXVII. (et) leguntur in hunc tenorem ... (HE, 365), annexi demum sunt *Appendicis* loco *Articuli*, in variis Synodis generalibus, inde ab Anno 1597. statuti, (et) *Thasnadini* Anno 1633. publicati (et) approbati (...) sunt in numero XXXV. (...) publicae luci exposuit *Debrecini*, *Stephanus Keresszegi*, Pastor Eccl. Debrecinensis (et) Superattendens, tali exornatus praefatiuncula, quae comparet in *Editione Debrecinensi*, non item in *Varadiensi* Anno 1646. /idézet/ (HE, 371), Canon in Appendice Articuli. major. x. XXXIV. in hunc tenorem... (HE, 607), ita praescribente etiam *Appendice Articulorum* in Major secunda (HE, 716), ita diserte praescribente *Artic. in Minor. XIII.* (et) *XIV.* (HE, 717) juxta *Artic. in Maj. XXIII.* (HE, 717)

H: A fenti adatokhoz pontosítás: 1) *Articuli minores (XXVII. Canones)*, praef. Gönczi György, Wittenberg, Cl. Schleich, 1577; 2) *Art. Min.; Art. Majores. (1567, LXXIV. Canones).*; *Appendices*, kiad. Gönczi György, Várad, 1646; 3) *Art. Maj.*, kiad. Csáktornyai János, Debrecen, 1591; 4) *ua. + App. (XXXV. Canones)*, kiad. Keresszegi H. István, Debrecen, 1633.

B: RMK II, 671.

Nr. 201.

GYARMATHI Miklós, *Kerezstyeni felelet Monozlói András (...) könyve ellen*, Debrecen, Lipsiai, 1598, 4r.

I: (új HE, 413)

H:

B: RMNy 830.

Nr. 202.

Quintus Curtiusnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairol irattatot historiaia, ford. HÁPORTONI FORRÓ Pál, Debrecen, Rhéda Pál örökösei, 1619.

I: *vid. Q. Curtii Histor. libr. 4. num. 7. – Tandem...* (BF, D8r-v); *Q. Curc. Hist. lib. 4. num. 7. pag. m. 70-74.* (SzS, 111); *Idem scribit Qv. Curtius Hist. lib. 7. num. 10. pag. m. 206.* /idézet/ (SzS, 448); *Vid. Q. Curtiũ Histor. lib. 4. num. 7. (GÉ, 78); Paulus Forro de Haparthon in Praefat, Histor. Quinti Curtii de Rebus gestis Alexandri M. in Hungar. idioma transfusae: (et)c. Debrecini A. 1619. per Haeredes Puali Lipsiensis impressae* (HE, 356); *In Praefatione Historiam Quinti Curtii de rebus gestis Alexandri Magni. Hungarice concinnata recensuit Paulus Forro hoc in passu gloriosam (et) immortalem sui memoriam posteris reliquit.* (HEO, II, 90v)

H:

B: RMNy 1174.

Nr. 203.

HELTAI Gáspár, *Confessio de Mediatore*, Wittenberg, 1555, 8r.

I: Heltai G., *Confessio de Mediatore*, Wittenberg, 1555. (HE, új, 84)

H: Volt 2. kiadása is (Pinczow, 1559)

B: RMK III, 432.

Nr. 204.

Jesus Christusnac Wy Testamentoma, ford., HELTAI Gáspár, Kolozsvár, Heltai.

I: Heltai G. NT, Kvár (HE, új, 106)

H: Van két hasonló kiadása, egyazon nyomtatási évvel: 1561, 4r (RMNY 172), 1562, 4r (RMNY 186). Nem tudjuk, Ember Pál melyikre utalt.

B: -

Nr. 205.

Az ember eletének bódogúl való igazgatásának módgyáról. Coll. *Patika szerzamos bolt*, ford. IRATOSI T. János, Lőcse, Brewer, 1641.²

I: Johannes Iratosi in Praef. Libelli Hungarici Leutschoviae Ann. 1641. impressi (HE, 53), *Joh. Iratosi* in Praef. Operis cujusd. Hungarici Ann. 1641. *Leutschoviae* impressi (HE, 67); De modo vitam rectem instituendi et de arte beate moriendi, Leuuhoviae 1641 impressae (HER, 17)

H: Van egy olyan példánya az SRK állományában, amelynek az első szennylapjain Ember Pál kéznoymát vélem felfedezni, de a sérült első lapok miatt possessori jegy ezt nem erősíti meg.

B: RMNy 1893.

Nr. 206.

Szent Biblia. Coll. *Sóltár könyv.* Coll. *Catechismus.* Amstelodamban, IANSONIUS, 1646, 8r.

I: (HEúj, Biblia)

H:

B: RMNY 2091.

Nr. 207.

A mi Urunk Iesus Christusnak Uj Testamentoma, Amstelodamban, IANSONIUS, 1646, 12r.

I: (HEúj, Biblia)

H:

B: RMNY 2133.

Nr. 208.

Szent Biblia. Coll. *Szent Dávid Soltári,* Cassel, J. INGEBRAND, 1704, 4r.

I:

H:

B: RMK I, 1685.

Nr. 209.

Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, [ed. Paulus DEBRECENI EMBER], [Debrecini], [Vincze], 1704, 12r.

I:

H: A második kiadásából, a fordítói előszóból tudjuk meg, hogy Ember Pál volt a szerkesztője és sajtó alá rendezője az első szövegkiadásnak (ld. JUELLUS János, *A' reformáta ekklesiának apologyiája*, ford. TUSSAI János, előszó: ifj. CSÉCSI János, [Debrecen], 1748).

B: RMK II, 2203.

Nr. 210.

KANIZSAI PÁLFI János, *Arany temjénező. Thuribulum aureum*, Pápa, Bernhard Máté, 1632.

I: *Thuribulum Aurei dictum. Johannes Paulides /Ung. Palfi/ (...) impressum primis Papæ An(no) 1622; recusum ex parte Debrecini Ann. 1697. (HEO, II, 89r)*

H: Az RMNy által feltételezett 1632-es kiadási évvel szemben ez az adat a másik kiadási évre utal, hacsak nem elírás.

B: RMNy 1553.

Nr. 211.

KAPOS J. Sámuel, *Breviarium biblicum*, Claudiopoli, Nicolaus Kis, 1699.

I: előszó (a Sebaóthról), (SzS, 105)

H: Használta, de még a nem publikált változatát (az előszó elkészülte és az ő művének megjelenése közt rövid idő telt el). A neve pedig feltehetően azért nem szerepel az előszóban, mert ő maga volt a kötet korrektora, az egyik előszót is ő készítette.

B: RMK II, 1953.

Nr. 212.

Szent Biblia, ford. KÁROLYI Gáspár, Vizsoly, Mantskovit, 1590, fol.

I: (HEúj, Biblia)

H:

B: RMNY 652.

Nr. 213.

KECSKEMÉTI ALEXIS János, *Az Dániel propheta... könyvenek... magyarazattya*, Debreczen, Rheda, 1621, 4r.

I: Kecsk. AJ. Dániel-komm. (HEúj, 413)

H:

B: RMNY 1236.

Nr. 214.

KESERŰI DAJKA János, GELEJI KATONA István, *Az keresztyeni üdvöztető hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett ekes rhytmusu hymnusokkal,...) szent sóltárokkal, örvendetes notáju prosakkal és több sok nemű,... lelki ditséretekkal és esztendőszakai templumbéli kegyes caeremoniákkal tökelletesen meg töltetett öreg gradual*, Gyulafehérvár, princ., 1636, fol.

I: Graduali vastissimo, *Hymnos, Antiphonas, Quotidianas (spec. et) Dominicales, Profas, Lamentatioones, Historiam Passionis Dominicae, Litanias majorem (ua) Minores (ua) Psalmos item 150. Davidicos, juxta Versionem Casparis Caroli (...)* *Johannis Dayka Keserui*, (et) ejus Successoris, *Stephani K. Geleini*, ad mandatum Principis p. m. *Georgi Rakoczi I. Alba-Juliae A. 1636. in folio grandi impresso* (HE, 743), fuit etiam *Pastor Ecclesiae Debrecinae*, ut liquet ex *Antiquiss. Libr. Cantionali*. (HE, 743)

H: Az ún. *Öreg Graduál*.

B: RMNy 1643.

Nr. 215.

KISMARJAI VESZELIN Pál, *Brevis Institutio ad cogitationem Linguae Hebraicae, Franequerae*, I. Albertus, 1643, 8r.

I: (HE, új, 451)

H: Az első magyar szerzőjű kálvinista héber tankönyv, ezután Komáromi **Csipkés** György (RMK III, ???), majd **Szathmárnémethi** Mihály (RMK III, ???) készített és jelentetett meg hasonlót ugyanitt.

B: RMK III, 1604.

Nr. 216.

[KOSCI CSERGŐ János], *Malleus quindecim dilemmatum*, Debrecini, Vincze, 1704, 8r.

I: Id tamen tuto dicere licet, quod observavit sane accurate Vir quidam eruditissimus nostrae nationis, *Author Mallei quindecim dilemmatum*, operis laboriosissimi, (et) publicae luci expositi (HE, 24), supra memoratum Authorem *Mallei Quindecim Dilemmatum* (...) hi fidei Christianae Articuli comprehendetur (HE, 25), Vir eruditus, Nostras, *Auctor Mallei XV. dilemm. sub nomine Gratiani Rechabaei* ita hac de re... (HE, 39)

H:

B: RMK II, ???.

Nr. 217.

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de bis-mortuis*, resp. Sz. Mihályi P. György.

I: Disputationibus theologicis (...) p. m. *Georgius C. Komarinus* (...) Nonnullas ex ejus Dissertationibus, v. gr. (...) *de Bis-Mortuis* itidem duas, &c. me habuisse memin. (HE, 631)

H: Ma nincs ismert példánya a kiadványnak. A szerző ezt a művét a saját kiadványai közt tüntette fel (ld. Csipkés 1677). Több kiadása is ismert (Várad, 1656; Utrecht, 1659; Gorikum, 1666), nem tudjuk, hogy Ember Pál melyiket láthatta.

B: RMK II, 817; III, 2070, 2329.

Nr. 218.

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio Theologica De Lamiis Veneficis*, resp. Johannes C. Mediomontanus, Varadini, Szenczi Kertész Ábrahám, 1656.

I: Disputationibus theologicis (...) p. m. *Georgius C. Komarinus* (...) Nonnullas ex ejus Dissertationibus, v. gr. (...) *de Lamiis Veneficis*, duas, (...) me habuisse memin. (HE, 631)

H:

B: RMK II, 870.

Nr. 219.

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio Theologica De Lamiis Veneficis Secunda*, resp. Csehi P. András, Varadini, Szenczi Kertész Ábrahám, 1656.

I: Disputationibus theologicis (...) p. m. *Georgius C. Komarinus* (...) Nonnullas ex ejus Dissertationibus, v. gr. (...) *de Lamiis Veneficis*, duas, (...) me habuisse memin. (HE, 631)

H:

B: RMK II, 871.

Nr. 220.

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio Theologica de Paradiso*, resp. Debreczeni K. Péter, Varadini, Szenczi Kertész Ábrahám, 1657.

I: Disputationibus theologicis (...) p. m. *Georgius C. Komarinus* (...) Nonnullas ex ejus Dissertationibus, v. gr. *de Paradiso* (...) me habuisse memin. (HE, 631)

H: RMK II, 893.

Nr. 221.

[KOMÁROMI CSIPKÉS György], *Molimen Sisyphium*, [Claudiopoli], [Veresegyházi Sz. Mihály,] 1672, 4r.

I: Alter sub nomine *Georgii Nicolai Thysanodis* scripsit *Molimen Sisyphium* (HE, 443) (...) insignis ille Theologiae Doctor (*Georgius Tsipkes, Komarinus, Nicol. Filius*) ea, quae Politiam spectant, Politicis reservans: impressus libellus in 4to. ut vocant) *Theopoli Hypozygiadae* (Claudiopoli) Anno 1672. (HE, 444)

H: A Bársony György könyve elleni latin vitairat álnév alá rejtőzött szerzőt, címet és impressumot takar. A részletes leírás sejteti, hogy Komáromi Csipkésnek volt az egyetlen munkája, ami Ember Pálnak az egyháztörténete megírásakor még a kezében lehetett. A többire (Ágenda, disputációk, stb.) utalt, hogy mind elvesztek. A Bársony körüli magyar származású vitairatok viszont majd mind megmaradtak nála (Bethlen Miklós, Komáromi Csipkés), egyedül a Szatmárnémetiét tűnt el: „Nostri egregie ad virulentum istud scriptum reposuerunt. Nonnemo scripsit librum, cui titulus: *Falsitas toti mundo detecta (et)c.Vidi olim (et) prensavi libellum, sed nunc habere nequeo.*” (HE, 443).

B: RMK II, 1294.

Nr. 222.

KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Schola Hebraica*, Utrecht, G. á Zyll, Th. ab Aekersdijk, 1654, 8r.

I: Georg. C. Komaromi, Schola Hebraea, Trajecti ad Rhenum A. 1652. impressis (HE, 631)

H: Pontatlan, emlékezetből felidézett kötet (az előszó 1653-as, a kötet 1652-es).

B: RMK III, 1914.

Nr. 223.

Szent Biblia, ford. KOMÁROMI CSIPKÉS György, Utrecht, Waesberg, 1685/1717.

I: *Octavam (...) Georgii Tsipkés Comarini* (HE, 736), Exemplar manu tenet Celeber. Vir, *Campegius Vitringa* (...) id quod una mecum, cuilibet Dei (et) Patriae gloriae zelotae ardentissimae desiderandum est. (HE, 737)

H: Ember Pál egy forgalomban nem lévő, soha nem idézett könyvet használt. Kettős jelentősége van ennek: az okára (ennek a korrektúráját ő is végezte) és a kiadás háttere nézve (Vitringánál is megfordult tehát a kötet).

B: RMK III. ?????.

Nr. 224.

Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri, Puelli, Debrecen, Rosnyai, 1679, 4r.

I:

H: Ebbe a kiadványba írt Ember Pál egy siratóverset és egy sírfeliratot.

B: RMK II, 1443.

Nr. 225.

Szent Biblia, kiad. id. KÖLESÉRI Sámuel, Várad–Kolozsvár, Szenci Kertész Ábrahám, 1660–1661.

I: totius et commodius est sequi versionem Ungar. (SzS, 111), Comment. dicsérete, hosszú idézet a Móz. 21: 16-18 kommentárjából (SzS, 446-447), marginális noták ismét /5Móz. 16:16/ (458); mint a' Váradon nyomtattni kezdett öreg Magyar Biblia után fordították, az idegen nyelven való igék magyarázatában, a' mi hajdani Tudós embereink (GÉ, q8v); hosszasan beszélt a bibliakiadásokról, majd 1657-61 közti váradi előkészületekről, a történeti háttérrel, Köleséri helyett a nyomdászt

emlegette: „*Abrahamo Kertesz-Szentsiensi, manum operiadmovente, obstetricantibus Viris eruditis, editio circa A. 1657. inchoata, sed proh dolor! (...) colophonem operi A. 1661. imposuit*” (HE, 732)

H:

B: RMNY 2982.

Nr. 226.

Applausus votivus [Ifj. KÖLESÉRI Sámuel tiszteletére], Debrecini, Rosnyai??, 1682/3?.

I:

H: Ebbe a kiadványba írt Ember Pál is egy köszöntőverset.

B: RMK II, 1503.

Nr. 227.

Georgius LÁNI, *Martyrum Protectoris (...) Narratio Historica, Crudelissimae (et) ab Hominum memoria nunquam audita captivitatis Papisticae, necnon ex eadem Liberationis Miraculosae*, [Lipcse], 1676.

I: Georgius Lani (...) scripsit *Historiam miraculosae suae, ex immani Papistarum Captivitate Liberationis*; (et) edidit Lingua Germanica, dein' etiam Latina. (HE, 486)

H: TÓTH E. 1989, 40. Megtalálható a lissai hagyatékban is, ahol Ember Pál a fontosabb, de külföldön is jól ismert szakirodalmak sorbavételénél említette.

B: Latinul (RMK III, 2764) és németül számtalan kiadása volt (RMK III, 2709, 2766).

Nr. 228.

LIPPÓCZI Miklós, *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*, (...), Lőcse, Brewer, 1682, 8r?.

I: (HE 1682)

H:

B: RMK I, 1290.

Nr. 229.

LISZNYAI K. Pál, *Chronologia sacra*, Debrecini, Kassai, 1693.

I: Variantes (...) senten. compilatas à p. m. Cl. Paulo Lisznayai, Profess. schol. part. prim. sub init. Chronol. sacr. (SzS, 122),

H:

B: RMK II, 1730.

Nr. 230.

LISZNYAI K. Pál, *Magyarok cronicaja. Melly be foglal M.C.XCVI. esztendőket. Avagy Christus születésének 268-1464. esztendei alatt lett dolgait a magyaroknak*, Debrecen, Kassai, 1692, 12r.

I: *Paulus Lysznayai* in Chron: Hungaric: Hungarice scripto pag. 167. (et) 230. (HE, 11); *Paulus Lysznayai* in Cron. Ungar. Hungaricè scripta, pag. m. 167. (et) 230. (HER, 36)

H: A Ráday Könyvtárban lévő másolatban még megvan a pontos jelzés (pag. m.).

B: RMK I, 1421.

Nr. 231.

LISZNYAI K. Pál, *Professionum Scholasticarum. Pars prima*, Debrecen, Rozsnyai, 1683.

I: Variantes (...) senten. compilatas à p. m. Cl. Paulo Lisznay, Profess. schol. part. prim. sub init. Chronol. sacr. (SzS, 122)

H: Hasonló címmel, de már önálló munkaként jelent meg a *Chronologia sacra* Debrecen, 1693. (RMK II, 1730).

B: RMK II, 1519.

Nr. 232.

MARTONFALVI TÓTH György, *Exegesis Libri Primi Medullae Ames*. Debrecen, 1670.

I: p. m. Clar. Georg. Martonfalvi Exeg. lib. 1. Medull. Ames. ca. 22. §. 26. pag. m. 497 (SzS, 310), Amesius lib. I. Med. ca. 23. §. 25. (SzS, 342)

H:

B: RMK II, 1230.

Nr. 233.

MARTONFALVI TÓTH György, *Exegesis Libri Secundae Medullae Ames*. Debrecen, 1675.

I: itē Præfat. Exeg. lib. 2. (SzS, 310)

H:

B: RMK II, 1354.

Nr. 234.

MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztyéni inneplés*, Debrecen, Karancsi, 1663.

I: /margin./ Lásd e' Munka után, a' b. e. Martonfalvi György Uram Keresztyéni Inneplésről v. Tanítását, a' Tudomány után. (SzS, 315)

H: Kolligátumként közölte Ember Pál (*Szent Siklus*, i. m., 1. mell.), ez igazolja a példány birtoklását.

B: RMK I, 1001.

Nr. 235.

Lamentum metricum [MARTONFALVI TÓTH György halálára], Debreceni, Rosnyai, 1681.

I:

H: Ebbe a kiadványba írt siratóverset Ember Pál is.

B: Ld. a Magyar Könyvesház rovatban, Hamar István, 13. sz., *Lamentum metricum*, MKsz 26(1918/1–2), 84–85.

Nr. 236.

MARTONFALVI TÓTH György, *Szent Historia*, kiad. Szilágyi Tönkö Márton, Debrecen, 1681.

I: Catalogum eorum, qui a ferula (et) ductibus p. m. *Georgii Martonfalvi*, variis sermone latio (et) vernaculo editis operibus clarissimi (...) peregre profecti sunt, (quomodo numerus ad LXXX. assurgit,) in *Praefatione Historiae Sacrae Ungaricae*, operis ejus posthumi, exhibuit Clar. *Martinus Sylvanus*, (al. *Szilágyi*,) officii (...) successor Elisaeus;) quem Catalogum nos alias Deo dante, exhibituri sumus. (HE, 632); A teljes tanítványi katalógus az eredetiben (HEO, II, 108v-109r).

H: Az itt jelzett tanítványi katalógus valóban kb. 80 nevet tartalmaz. Lampe a diákkatalógusokat kiszorította a műből: ld. a heidelbergi: „ut liquet ex *Catalogo Matriculae coetus Hungarici Acad. Wittenberg*. in Appendice exhibendo (...) usque

ad Annum 1613. (...) Matricula etiam coetus Hungarici secum in Hungariam deportata. Vid. *Introduc. loco supr. citato ad Ann. 1613.*” (HE, 331), vagy a franekeri névsort. De ez a hivatkozás véletlenül benn maradt a szövegben. Az *oxfordi kéziratban* itt még megtalálható a visszautalás: „quem catalogum nos etiam infra Sect. VII. Fragm. IV. Deo dante, exhiburi sumus” (HEO, II, 113r), a III. könyv azonban az ötödik fejezettel véget ért Lampe változatában.

B: RMK I, 1256.

Nr. 237.

Liturgia de Sacra Coena Domini, [ed. MEDGYESI Pál], Patakini, ????, 1658.

I: Liturgi fac. Cœnæ, quâ utitur Ministri Eccl. Helv. Conf. Hinc-Tibiscani: S. Patakini A. 1658. editâ, pag. m. 19. 20. (SzS, 367); Ad cujus Deliberati tenorem, Seniores (et) Ministri Quatuor Unitarum Dioecesium hinc-Tibiscanarum, (*Zempleniensis* imprimis) ediderunt *Liturgiam sacrae Coenae*, Saros-Patakini, An. 1658. impressam, habito prius eam Saros-Patakini Ann. 1656. 14 Junii Conventu, in quo Dogmata Ritualia unanimi consensu examinata (HE, 711), Nonnullos Ministrorum ex*Praxi Pietatis*, libro Ascetico, ex Anglia in Ungaricam à p. m. *Paulo Medgyesi* translato, vere salutariter legendo, (et) Tractatu ejus sat diffulo de Sacra Coena (...) ea usos fuisse omnino recolo. (HE, 712), úrvacsora bűnvalló imádságáról szólva megjegyzi, hogy a Milotai-féle szerencsétlen, bezzeg az 1658-as: quae ex*Praxi Pietatis*, libro ex Anglica in Ungaricam conversa, desumta, (et) contracta, extat in *Liturgia S. Coenae*, Saros-Patakini An. 1658. edita: *Oh igaz orok Isten, mikor a te velem kozlött*, (et)c. (...) Prostant in eadem Liturgia *Scoticarum* etiam, (et) *Genevensis Ecclesiae Confessiones*, seu preces publicae in Hungaricum idioma conversae. (HE, 714), qua juxta *Liturgiam S. Coenae*, Saros-Patakini, A. 1658. editam (HE, 716); ex*Praefatione Liturgiae Sacrae Coenae* S. Patakini Anno. 1658. impressae. (HEO, I, 55r)

H:

B: RMK II, ???/RMNY???. A két változathoz ld. Fekete Csaba.

Nr. 238.

MEDGYESI Pál, *Győzködő hit*, Patak, Rosnyai, 1660, 4°.

I: -

H: Possessor bejegyzés alapján.

B: RMK I, 965; RMNY 2941.

Nr. 239.

Praxis pietatis, az az keresztyén embert Isten tettzése szerént-valo járásra igazgató kegyesség gyakorlas, ford. MEDGYESI Pál, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1643.

I: in *Praxi Pietatis* exstat Confessio pag. Edit. primae *Varadiensis*, 690-708. (HE, 714), Vide quales Librum Asceticum elegantem, ex Anglica in vernaculam nostram à p. m. *Paulo Medgyesi* conversum, cui Titulus: *Praxis pietatis*, pag. Editionis primae *Varadiensis* Anni 1635. -935. -938. (HE, 716-717)

H: Elírás az egyik idézetben: 1635-ben lett kész a mű, de az első kiadás is 1636-ban jelent meg, a váradi képes verzió pedig 1643-as.

B: RMNY 2042.

Nr. 240.

[MEDGYESI Pál], *Trecentum viratus et ultem*, Patakini, 1656.

I: Edidit nonnemo libellum, cui Titulus: Triumviratus pro Episcopatu (...). Opposuit huic alter (ficto nomine Philalethes,) libellum, cui Titulus: Trecentum-Viratus (et) ultra, seu Calvinus, Beza, Zanchius, Danaeus, Szegedinus, Junius, (et) plerique omnes. Universae item per (...) Ecclesiae Reformatae. In quo testimoniis quampluribus conatur... (HE, 573)

H: A vitairat a I. Basire, *Triumviratus, sive Calvinus, Beza et Zanchius pro Episcopatu*, Albae Juliae, 1656, 4r. (RMK II, 851) ellenében született meg.

B: RMK II, 881.

Nr. 241.

MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént való czelekedet*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1621, 8r.

I: *Stephanus* dein' *Nyilas Melotanus*, (variis erudite scriptis Operibus in Hungaria clarus,) (...) ex instituto scripsit *Agenda*, impressa primum *Albae-Juliae*, An. 1621. (HE, 710)

H: Teljes hitvallás kiadás, magyarul.

B: RMNY 1251.

Nr. 242.

MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént való tselekedet*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1653, 8r.

I: *Stephanus* dein' *Nyilas Melotanus*, (variis erudite scriptis Operibus in Hungaria clarus,) (...) recusa nitidius A. 1653. *Varadini*. NB. In postremo hac editione **annectitur** *Brevior etiam Agendorum Ecclesiasticorum descriptio* (HE, 710)

H: Teljes hitvallás kiadás, magyarul.

B: RMNY 2505.

Nr. 243.

MILOTAI NYILAS István, *Speculum Trinitatis, az az Szent Haromsag egy bizony örök Istennek az Bibliaban az sido bölcseknek es az patereknek tanu-bizonysag-tetelekben, az nagy vilagi conciliomoknak ertelmekben es az peldakban való tekintetes maga ki mutatasa*, Debrecen, Rheda P., 1622.

I: in praef. *dedicatoria Speculi Trinitatis*, Libri eruditi, blasphemii Georgii Enyedini opositi, Debrecini A. 1622. impressi (HE, 356), Steph. N. Melotai in Praef. supr. cit. (et)c. (HE, 357), referente Historiolam p. m. *Stephano Nyilas Melotano* Concionatore Principis modo fati Aulico, in Praefatione dedicator. Operis Eruditi *speculi Trinitatis*; Debrecini An. 1622. impressi (HE, 572)

H:

B: RMNy 1262.

Nr. 244.

MILOTAI NYILAS István, *Sz. Davidnak huzadik soltaranak rövid praedicatiok szerint való magyarázattya*, Kassa, Festvs, 1620.

I: *Stephanus* imprimis *Nyilas Melotanus* (...) è sacris concionibus ei praefuit, in *Praefat. Ad Psalmum XX*. luculenta exegesi illustratum, Cassoviae A. 1620. impress. (HE, 356)

H:

B: RMNy 1216.

Nr. 245.

NADÁNYI János, *Florus Hungaricus. Sive Rerum Hungaricarum Ab ipso exordio ad Ignatium Leopoldum deductarum Compendium*, Amstelodami, J. à Waesberg, 1663, 12r.

I: Vide *Florum Hungaricum D. Joh. Nadanyi*. Lib. I, cap. 14. pag. m. 40. Edit Amstelod: (HE, 12), *Florus Hungaricus Joh. Nadanyi* libr: 2. cap. I. sub init: (HE, 20), sunt verba Historici *Joh. Nadanyi* in *Floro Hungarico* cap. XVIII. pag. Edit: Amstelod: 192. Utinam vero regiae litterae extarent! (HE, 33), *Johann. Nadanyi* in *Floro Hungarico*. Lib. 4. cap. I. pag. 216. (HE, 68), Adeatur *Johannes Nadanyi* in *Floro Hung.* lib. 4. cap. 8. pag. 266-267. (et)c. (HE, 281), *Johannes Nadanyi* in *Floro Hungarico* Lib. V. C. XV. pag. Edit. Amstelod. 337. (HE, 332), *Johann. Nadanyi* in *Floro Hungar.* 561. (HE, 355), *Johannes Nadanyi* in *Floro Hungarico* C. XVII. pag. 370. (et)c. (HE, 359), *Johan Nadanyi* in *Floro Hung.* C. XVIII. p. 171. (HE, 363), *Johannes Nadanyi* in *Floro Hungar.* p. 376. (HE, 383), *Johannes Nadanyi* in *Floro Hung.* pag. 377. (HE, 391), *Johannes Nadanyi* in *Floro Hung.* pag. 379. (et)c. (HE, 393), *Johannes Nadanyi* in *Floro Hungarico* Lib. IV. Cap. XVIII. pag. 378. (HE, 393)

H:

B: RMK III, 2192.

Nr. 246.

NAGYBÁNYAI FÜSI Lőrinc, *Disputatio theologica bipertita ex Gen cap. 37, II, s. P.* Campegius Vitringa, Franeker, Gyselaar, 1686, 4r.

I:

H: Ennek 2. részéhez írt köszöntőverset Ember Pál.

B: RMK III, 3403; Postma–Van Sluis 1995, 91/1686.1.

Nr. 247.

Parentatio lugubris super obitu... D. Matth[iae] Nográdi, Debrecini, [Rosnyai], 1681

I:

H: A püspök halálára Ember Pál is írt búcsúztató verset.

B: RMK II, 1480.

Nr. 248.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Apocalyptica Tuba Quinta*, Amstelaedami, G. Borstius, 1690.

I: *Francisci Foris Otrókosi in Praef. Tubae Quintae Apocal.* An. 1694. Amstelodami impressae, quam scripsit, antequam à nobis ad castra Romano-catholicorum migrasset. (HE, 444), *Tubam quintam Apocalypticam*, Regi Wilhelmo dicatam (HE, 516)

H: Az évszám téves, na és?

B: RMK III, 3604.

Nr. 249.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Eirénikon*, Fran., J. Gyselaar, 1692.

I: in *Celeberrima Oxoniensi Bibliotheca, Origines suas Hungaricas, Irenicum* (et) nonnulla alia mox Franequae (...) elaborasset (HE, 516)

H: Az eredetiből itt hosszabb szövegrészt kivágott Lampe (HEO, II, 53r-v).

B: RMK III, 3727.

Nr. 250.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Strenae cujusdam Discussio Pacífica. Seu Quaestionis Decantatae, Ubi fuerit Ecclesia Reformata, ante Lutherum, Zwinglium (et) Calvinum?*, Amstelodami, Abr. à Someren, 1690.

I: nonnulla etiam sua opuscula pridem elaborata *Amstelodami* publicae luci exposuit, V. Gr. *Strenae cujusdam Pacificam Discussionem*, super quaestione: Ubi fuit Ecclesia Reformata ante Lutherum (et) Zwinglium? (et)c. (HE, 516)

H:

B: RMK III, 3606.

Nr. 251.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Origines Hungaricae*, Franeker, Leon. Strik, 1693.

I: Vid. *Francisci Foris Otrokotsi Origines Hungaricas*, Part. II. cap. XIII. x. 27. pag. Edition. *Franeker*. 133. (et)c. (HE, 426), in *Celeberrima Oxoniensi Bibliotheca, Origines suas Hungaricas, Irenicum* (et) nonnulla alia mox Franequerae (...) elaborasset (HE, 516)

H: Az eredetiből itt hosszabb szövegrészt kivágott Lampe (HEO, II, 53r-v).

B: RMK III, 3797.

Nr. 252.

PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Cibinii, S. Jüngling, 1684.

I: Clar. V. D. Franc. Pariz Pápai, *Rudus Rediviv. Seu Commentarios Rerum Eccles. inde à Reform. in Hung. et Trans. Gestarū*, ad Ann. C. 1583. (SzS, 168); Adde *Rudus Rediv. Cl. Fr. Paris. Papai*, ad Ann. 1420. p. 5, 6. (HE, 38), lugubri Cantico deplorat: Tekints reank immarnagy (sic!) 'Ur Isten à Mannyegbul (sic!) (et)c. Ex versione Hung. *Rud. Rediviv.* (HE, 67), *Franc. Paris Papai* in *Rud. Rediv. ad Ann. 1526.* (HE, 67), *Rudere Rediv. Fr: P. Papai* (HE, 69), *Rud. Rediv. ad Ann. 1529.* (HE, 70), *Rud. Rediv. C. V. F. P. P.* (HE, 70), *Rud. Rediv. ad Ann. 1531.* (HE, 71), *Rudus Redivivum. F. P. P.* ad Ann. 1531. (HE, 72), Dévay életét elsőként leírta: VI. *Fr. Páris P. in Rud. Rediv.* (HE, 88), *Franc. Papai* in *Rud. Rediv. ad Ann. 1549.* (HE, 95), Clar. *Paris* in *Rudere Redivivo* (HE, 95), Confer *Fr. P. P. Rud. Rediv.* (HE, 98), Clar. *Franc. Paris Papai* in *Rud: Rediv: ad Anno Christi 1552.* (HE, 104), Cl. FR. Papi. R. Red. ad Ann. 1562. (HE, 119), Clar. Vir, *J.* (sic!) *Paris P.* in versione Ungarica *Ruderis sui Redivivi*, Ad. Ann. 1553. (HE, 604), Mutuatus sum verba haec postrema ex *Rudere Redivio* Cl. *Fr. P. Papai*, ad An. 1530. (et)c. (et)c. (HE, 628), in *Ruder. Red. F. P. P.* Ann. 1568. (HE, 637), ut liquet ex *Rudere Redivivo Cl. Fr. Paris.* (HE, 645), vid. *Rudus Redivium* ad Ann. 1569. (HE, 702), vid. *Rudus Red. C. F. P. P.* ad. An. 1533. (HE, 728), vid. *Rudus Rediv. Cl. T. P. P.* ad. An. 1530. (HE, 742), vid. *Rud. Rediv. Cl. V. J. P. P.* ad. An. 1552. (HE, 743); Clarissimus *Franciscus Páris Pápai* in *Rudere Redivivo* p. 8. (HEO, 2r), Clar. *Franc. Paris Pápai* Rud Rediv. Anno 1562 (HEO, I, 5r), Vir Clarissimus *Nostras Ruderis Redivivi Seu Commen(ta)rionu(m) Reformationis Ecclesiarum Hungaricae et Transylvanicae Scriptor* Eruditus, versuissinem sui operis curiose observavit (HEO, II, 81r), referente Hist. Clar. F. P. P. in *Rud. Rev. Ad Anno 1583.* (HEO, II, 82r), Clar. Vir. *Fran Paris Papai* in calce *Ruder Rediv* (HEO, II, 90v)

H: Megtévesztő a több helyütt a forrásként megadott rövidítésekben szereplő Hung. jelző, amely nem a szöveg magyar verziójára utal (azt csak Bod Péter készítette el), hanem arra, hogy ez a mű magyar történeti összefoglalás. A Ráday Könyvtárban lévő másolat szerint alapműként épített erre a műre, ezt folytatta első lépésben Ember Pál (HER, 16).

B: RMK II, 1554.

Nr. 253.

Christophorus PARSCITIUS, *Tabella Hungariae Ducum et Regem Christianorum; Anagrammatica é floribus... inscriptis... contexta*, Wittenberg, Joachim Hake, 1702, 8r.

I: unde novi motus in Regno excitati sunt, *Christoph. Parschitius* in *Tabella Hung.* p. 145. (HE, 333), *Barschitius* (sic!) in *Tabella Hungariae* p. 150. 151. (HE, 337), *Christoph. Parschitius* in *Tabella Hungar.* (HE, 355), *Christophorus Parschitius* in *Tabella Hungaria* pag. *Edit. Witteberg.* 166. 167. (HE, 358), *Christoph Parschitius* in *Tabella Hungar.* pag. 169. (HE, 363), *Christophorus Parschitius* in *Tabella Hungaria* pag. 171. (HE, 383), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hung.* p. 172. (HE, 391), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hung.* p. 173. 174. (HE, 393), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hungar.* p. 182. (HE, 428), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hung.* p. 184. (HE, 429), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hung.* p. m. 187. *Edit. Witteberg.* (HE, 442), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hung.* p. 189. (HE, 443), *Christoph. Parschitius* in *Tabell. Hung.* p. 199. (et) 201. (HE, 500), *Christophorus Parschitius* in *Praefatione Tabellae Hungariae*, *Wittebergae An. 1702. impressae* (HE, 563), juxta *Christoph. Parschitium* (in *Tabella Regum Hung.*) (HE, 610), vide *Christoph. Parschitii Tabellam Hung.* p. *Edit. Witteberg.* 182. (HE, 653)

H: Felső-magyarországi születésű evangélikus tudós (1643-1713), művét Ember Pál sűrűn idézte, Bél Mátyás pedig erre építette *Notitiáját*.

B: RMK III, 4374.

Nr. 254.

PATHAI István, *Az sacramentumokrol közönségessen es kíváltképpen az Vr Vatsorajarol valo könyvetske*, Gyulafehérvár, s. n., 1643, 8r.

I: *Stephanus Pathai*(...) eruditum de Sacramentis Sacra imprimis Coena librum edidit, (in Octav.) *Papae primum circa An. 1562. impressum; Albae-Juliae Transylvanorum, dein sumtibus, (et) ad mandatum gloriosae memoriae Principis Georgii Rakotzi I. recusum, Anno 1643.* (HE, 709)

H: Az első kiadás megnevezése pontatlan (Sicz, 1592, RMNy 705, volt még egyéb nyomtatása is (Sicz, 1593, RMNy 731). Ez a tényleges második kiadás, Ember Pál ismerte a kötetet, mivel a megadott adatok teljesen fedik az impresszumot.

B: RMNy 1998.

Nr. 255.

PÓSAHÁZI János, *Igazság istápjja*, Sárospatak, Rosnyai, 1669, 4r.

I: *Scipio Verit.* pag. 174. (HE, 70), *Scipionem Veritatis* J. P. cap. XVIII. pag. 174. (et)c. (HE, 72), p. m. C. D. *Johannes Pasahazi* in libro vernaculo cui Titulos: *Scipio Veritatis* pag. 176. (HE, 95), *Johannem Pesahasi* in libro vernaculo Catechetico p. m. 176. (HE, 98), *Clar. Vir Johannes Posahasi* in libro catechetico erudito vernacula scripto cui titulum fecit: *Scipio veritatis*, pag. m. 176. (HE, 104), *Johannis Posahazi* librum Cateheticum (*Scipio veritatis* est ei nomen) p. m. 177. (HE, 119), Káté-magyarázat: *Hos inter nostram propius aetatem (et) memoriam attingunt* p. m. Cl. D. *Johannes Posahasi* Prof: Ill: *Scholae Patakiensis* (HE, 129); *Johannis Posaházi* librum Cateheticum, /*Scipio veritatis* cui nomen:/ p: m. 177 (HEO, I, 5r), p. m. *Clar. Johannes Posahászi* (...) in opere vernaculo, *S. Patakini* Anno 1669. edito cui Titulus *Scipio Veritatis*. Lib. I. Cap. XVIII. p. m. 177-179. (HEO, II, 81r), *Joh. Posahászi* in *Scriptione* (sic!) *Veritatis* pag. m. 174. 175. (HEO, II, 84r), etiam exhibet p. m. *Joh. Posahászi* in *Scipione verit(a)tis* pag. 175. 179. (HEO, II, 90v)

H: A pataki filozófia tanár hitvédelmi művét hol az *Igazság istápjja*, hol a *Magyar Catechisatio* néven szerepeltetik a könyvkatalógusok (pl. Ráday Pál Kvt. VI/242).

B: RMNY 3591.

Nr. 256.

SAMARJAI János, *Az helvetiai vallason levő ecclesiaknak egyhazi ceremoniájakról és rend tartasokról való könyvetske*, Lőcse, Brewer, 1636.

I: *Johannes Samaraeus (...) Ecclesiarum Helveticae Confessionis Ceremonias Ecclesiasticas, (et) ritus comprehendentem, vernacula. Impressus est Liber Leutschoviae per Laurentium Brewer A. 1636. in Quarto. Absolvitur Tractatus XXVII. Capitibus, Titulos solum signabo...* (HE, 710)

H:

B: RMNy 1654.

Nr. 257.

Petrus SLOVACIUS, *Kalendarium Gregorianum*, Bártfa, David Gutgesell, [1596].

I: *Kalendarium Gregorianum, Hungaris, primus concinnavit Petrus Slovacijs, Cracoviensis Academiae Astrologus, ad Meridianum Cassoviensem: excudit Bartphae David Gursesel (sic!). Videre olim tale Kalend. mihi licuit Saros-Patakini ex Archivo Cels. Domus Rakoczian (SzS, 168); Kalendarium Gregorianum Hungaris primus confirmavit Petrus Slovacijs, Cracoviensis Academiae Astrologus, ad Meridianum Cassoviensem: excudit Bartphae David Gursesel. Videre olim tale Kalendarium mihi licuit Saros-Patakini ex Archivo Celsiss. Domus Rakoczianæ. (HE, 332)*

H: Monok Istvánnak a fejedelemlház bibliothecájáról készített kiváló bibliográfiai összeállítása még nem tudott erről a munkáról (MONOK 1996), az RMNy II is csak feltételezte a létezését.

B: RMNy 769.

Nr. 258.

A Keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító catechesis, ford. SZÁRÁSZI Ferenc. Coll. *Az keresztyén és igaz tudományu belgiomi ecclesiáknak hitekről való vallás tétele*, ford. SZATHMÁRI ÖTVÖS István, Amszterdam, J. Jansenius, 1650.

I: *Catech. Palat. quæst. 44. (SzS, 212); Stephano Ö. Szattmari (...) edita Amstelodami, Ann. 1650. ad calcem Catecheseos Heidelbergensis seu Palatinae inibidem Ungarice editae (HE, 127)*

H: Ember Pál több kátéprédikáció szerzőjét is megnevezte ezen túl (Pósaházi, SznM, Drégelypalánki J. (IV, 129), és számtalan kiadást sorba is vett, rövid leírással. „Edita (et) recusa est Ungarice variis temporum periodis (...) partim ad calcem Bibliorum, partim vero separatim, in forma minori; Amstelodami dein (et) vicibus aliquot centenis in Hungaria, (et) Transylvania *Albae Juliae, Claudiopoli, Varadini, Debrecini, Patakini, Cassoviae, Leutschoviae, (spec et)c.*” (HE, 128-129); Ráday P. Kvt. III/175.

B: RMNy 2304.

Nr. 259.

SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *Dominica catechetica*, Kolozsvár, VSzM, 1677.

I: *Johannes Batorkessi (...) Apostans, horrendis calumniis lingua, scriptoque (libello, Vulgo Szolo Gerezd, i. e. Racemo, intitulo, edito) veritatem Evangelicam blasphemavit (...) cum depræcatione tamen Apostasiae, lamentabiliter, inter*

conscientiae, corporisque horrores, vitam finiit, referente historiolum p. m. Viro Clar. *Michaële Nemethi in Praefatione Dominicae Catecheticae Claudiopoli, Anno 1677. editae.* (HE, 446)

H: Az előszó hitvitára vonatkozó részéből idézte meg Bátorkeszi János elveszett iratát.

B: RMK. II, 1402.

Nr. 260.

SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *A' Négy Evangelisták szerént való Dominica*, Kolozsvár, V. Szentye Mihály, 1675.

I: **előszavában** hivatkozik rá, mint nagyrabecsült elődjére (SzS, ??), Uti notatur in Praef: Dominical: Evangelior. Mich. Nemethi (HE, 54), uti constat ex Praef: Dominic: Evang: *Mich: Nemethi* (69), vid. Praef. *Dom. Evang. Mich. Nemethi* (70), *Dom. Evang. M. N. (uo.)*, Praef. *Dom. Evang. M. N. (71)*, Conf. *Praef. Dom. Evang. M. N. (uo.)*, Ex Praefat. *Dominicae Evangelicae Mich Nemethi* (104), Ex *Praef. Domin. Evang. Mich. Nemethi* (109), ex Praefat. *Domin. Evang. p. m. Michaelis Nemethi* (595), *Ex praefat. Dominicae Evang. p. m. Mich. Nemethi.* (621), *Praefat. Domin. Evang. Mich. Nemethi* (637), *Ex Praef. Dom. Ev. Mich. Nemethi.* (641), vid. *Praefat. Domin. Evang. Mich. Nemethi* ad Söc. XV. (729), vid. *Praefat. Dominicae Evangelicae*, p. m. Cl. *Mich. Nemethi.* (743); Praefat. *Dominica Evang. p. m. Mich. Nemethi* (HEO, II, 84r)

H:

B: RMK I, 1179.

Nr. 261.

[SZATHMÁRNÉMETHI Mihály], [*Falsitas toti mundo detecta &c*], Antverpiae [Kolozsvár], Constantium Veracium [Veresegyházi Szentye Mihály], 1672, 12r.

I: Nostri egregie ad virulentum istud scriptum reposuerunt. Nonnemo scripsit librum, cui titulus: *Falsitas toti mundo detecta &c*. Vidi olim & prensavi libellum, sed nunc habere nequeo. (HE, 443)

H: A '70-es évek polemizáló iratai közül ez sem maradt meg a szatmári tűzvész után Ember Pál kezében.

B: RMK II, 1295.

Nr. 262.

SZENCI CSENE Péter (ford.): *Confessio Helvetica, az-az az keresztyeni igaz hitről való vallás-tétel*, Oppenheim, Galler, 1616, 8r.

I: (HE, 99, ford.)

H: Teljes hitvallás kiadás, magyarul.

B: RMNY 1115.

Nr. 263.

SZENCI CSENE Péter (ford.): *Confessio et expositio fidei Christianae, az-az az keresztyeni igaz hitről való vallás-tétel*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1616, 8r.

I: Haec verba comparent in fronte *Confessionis Helveticae* Latine (et) Hungarice Ann. 1616. in *Hungaria primum editae* (HE, 126)

H: Teljes hitvallás kiadás, m-lat. bilinguissal.

B: RMNY 1109.

Nr. 264.

SZENCI CSENE Péter (ford.): *Confessio et Expositio fidei Christianæ, az-az keresztyeni igaz hitről való vallás-tétel*, (Lat. et Hung), Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679, 12°.

I: Symbolū Ephesinum adjectū calci Helveticae Confessionis (SzS, 27), Symbolū Nicen. Concilii... adjectū Ungarice, calci Helvet. Cōfessionis ann. 1679. Claudiopoli editæ. (SzS, 94), Olvastatik az a' symbolum, a' deákúl és magyarul Kolozsváratt ki-nyomtatott Helvétziai Confessionak a' végén-is, illyen formában: ... (SzS, 211); Helv. Confes. cap. 24. sub init. (SzS, 458), Sunt continuò verba Confess. Nostræ Helveticae, loco proximè citato (SzS, 458); Haec verba comparent in fronte *Confessionis Helveticae* Latine (et) Hungarice Ann. 1616. in *Hungaria* primum editae, (et) deinceps frequentius Anno praeprimis 1679. *Claudiopoli* nitide recusae. Additus est Catalogus *Senioratum* seu Diœcesium, qui *Confessionis* isti *Helveticae* subscripsere (HE, 126), *Confessionis* Helveticae, Latine (et) Hungarice, Claudiopoli An. 1679. parallele impressae, etiam annexa sunt Agenda quaedam Ecclesiastica ex supradicti *Stephani Nyilas Melotai* Agendis (HE, 712), etiam annexa sunt in *Agendis Melotani* fusioribus vel contractis, *Author* institutionibus Baptismi, *materia*, *forma*, *fines* (et)c. recensentur (...) juxta Rituale Melotani, *Pater Noster* (et)c. solum recitatur (HE, 713), in *Agendus Melotani* (...) exstat... (HE, 714), ex *Agendis Melotani* juxta has septem quaestiones... (HE, 715)

H: Teljes hitvallás kiadás, m-lat. bilinguissel, hozzátéve a Milotai-féle *Ágenda* rövidített változatát.

B: RMK I, 1445.

Nr. 265.

[SZENCI MOLNÁR Albert (ford.)], *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanovia, Aubry, 1624, 4r.

I:

H:

B: RMNY 1310.

Nr. 266.

[SZENCI MOLNÁR Albert (ford., szerk.)], *Consecratio templi novi*. Coll. (Alvinczi Péter, dedicatio regii sacelli Cassoviensis), Kassa, Schultz, 1625, 8r. RMNY 1334.

I: SzMA, Bekecsi templom (új 397)

H:

B: RMNY 1334.

Nr. 267.

[SZENCI MOLNÁR Albert (ford., szerk.)], *Discursus de summo bono, az legföb iorol*, Lőcse, Brewer, 1630, 4r.

I:

H:

B: RMNY 1483.

Nr. 268.

SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum*, Heidelberg, Geyderus, 1621.

I: jelöletlenül, de Szenci szótárát idézi (SzS, 247); ex Sculteto transcripsit et publicavit etiam *Adamus Contzen* Jesuita. (...) videatur *Adamus Contzen* Jesu: p(ro)xime citatus Libr. X. Cap. X. (HEO, II, 81v), Vid. *Syllecta Scholastica Alberti*

Molnar Szentsiensis subjuncta Lexico Dictionario ejus latino Graeco Ung pag. m. Ed. Francofurt. 35. (HEO, II, 89r)

H: Az 1611-es kiadás még nem tartalmazza a *Syllecta scholastica clarorum virorum* című munkát, így ez csak a szótár második kiadása lehet. Ember Pál idézetei között alig akad egy-két téves alak, az is inkább a másolóknak tulajdonítható. A heidelbergi kiadóra vonatkozó itteni jelzés látszólag téves, ám csak a kiadó heidelbergi, a nyomdászok valóban frankfurtiak voltak (*Impensis heredum Wecheliorum, Danielis et Davidis Aubriorum et Clementis Schleichii* [Frankfurt am Main]). Korábban az 1604-es kiadással vettem egybe a prédikációk szövegét, és találtam rá egyéb, fent jelzett példákra (CSORBA 1999, ?.), ezt ezennel pontosítani lehet. Adam Contzen (1571-1635) is írt *Politicorum libri decem* című katalógust, mely sokszor napvilágot látott. A műve, amelyet Scultetusból és Scultetus ellen írt: *Coronis omnium Jubilorum anno Saeculari Evangelico scriptorum*. Moguntiae, 1619. A királykatalógus a szótár harmadik mellékleteként olvasható.

B: RMNy 1239.

Nr. 269.

SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae*, Hanovia, Biermann, 1610, 8r.

I:

H:

B: RMNY 995.

Nr. 270.

[SZENCI MOLNÁR Albert (ford., szerk.)], *Postilla Scultetica. Az egész esztendő által való vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliumi textusoknak magyarazattya*, Oppenheim, Hier. Galler, 1617.

I: ex *Dedicatione* tamen *Postillae Sculteticae ad Ecclesiam Tyrnaviensem* (SzS, 730), in *Dedicatione ad Ecclesiam Refor. Tyrnaviensem*, quam praefixit *Postillae Abrahami Sculteti* (...) ex Germanica in Hungaricam transfusae (SzS, 743); P(ro)duxit Catalogum Celeberr. videlicet *Abrahamus Scultetus* (...) in Praefatione Concionis Saecularis Evangelicae quam dixit *Heidelbergae Ann. 1617. 2. Octobr.* Transfusa est Concio, è lingua Germinica (sic!) in Hungarica à p. m. *Alberto Molnar Szentziensi*, (et) *Postilla Scultetica Ungarica typis impressae annexat antenuitis Catalogum omnium Regum* (HEO, II, 81r)

H: A királykatalógus (HEO, II, 81r) nem ebben a Scultetus-kötetben, hanem a másik Szenci-kötetben található, a szótár harmadik mellékleteként.

B: RMNy 1144.

Nr. 271.

SZENCI MOLNÁR Albert (ford., szerk.), *Szent Biblia. Coll. Szent Dávidnak Soltári. Coll. Kis catechismus*, Hanovia, Halbejus, 1608.

I: *Albertus Molnar Szentziensis*, p. m. Vir immortalis gloria dignus, (et) quo utiliore sibi tellus Hungarica rara parturiit, Bibliis nostris, quae singulati cura (et) industria, juxta versionem *Gasparis Caroli*, in iterato, *Hanoviae* primum A. 1608. (HE, 709)

H:

B: RMNY 971.

Nr. 272.

SZENCI MOLNÁR Albert (ford., szerk.), *Szent Biblia*. Coll. *Az franciai notákra rendelt Soltar könyvel együtt utánna vettettek egyéb válogattot psalmusoc, innepi enekes és szokott lelki diczéretec*. Coll. *Az palatinatusi catechismussal, egyházi könyörgéseknec és ceremoniaknac formáival egyetembe*, Oppenheim, Hier. Galler, 1612.

I: Et comparet diserte expressum ejus nomen in fronte Catecheseos Bibliis nostris Hungaricis Oppenheimii Ann. 1612. recusis annexae. Versionem hanc hinc inde excolivit p. m. *Albertus Molnar Szenciensis*, qui omnium optime de Ecclesiis Hungaricis ista aetate meruit. (HE, 128), *Albertus Molnar Szentziensis*, p. m. Vir immortalis gloria dignus, (et) quo utiliore sibi tellus Hungarica rara parturit, Bibliis nostris, quae singulati cura (et) industria, juxta versionem *Gasparis Caroli*, in iterato, *Hanoviae* primum A. 1608. Oppenheimii dein A. 1612. recudi fecit, attexit una cum Catechesi Palatina, (et) Psalmis Davidicis ad Melodias Gaudimellianas elegantissime à se translatis, ritualia seu Agenda Ecclesiarum nostrarum, formulam scil. Administrationis Baptismi, Sacra Coenae, copulatis conjugum, modum visitandi (et) consolandi aegrotos. (et)c. quo S. S. Ministerii Candidati, una cum sacro Bibliorum codice, liturgiam etiam sacram continuo prae manibus habere quirent. (HE, 709-710), Oppenheimii dein' 1612. ex officina *Hieronymi Galler* (HE, 731), ut liquet ex Appendice Bibliorum Oppenheimii, A. 1612. editorum (HE, 739), in Append. Bibl. Oppenheimii editorum (HE, 740)

H:

B: RMNy 1037.

Nr. 273.

Szent David királynak és prophetanak száz ötven soltari, ford. SZENCI MOLNÁR Albert, Lőcse, Brewer, 1652.

I: *Cantus lingua peregrina* antea usitatus: Atque vetustissimi quidam Libricantionales, in quos ex curiositate inquisivi, (serius Impressum, seu Cationale majus A. 1652. per *Laurentium Brewer Leutschoviae* editum) nomina etiam *Authorum* in fronte *Cantionum* exhibent (HE, 735)

H: Ember Pál hosszan, 3-4 oldalt idéz. Példákkal részletesen bemutatja a magyar származású énekeket, külön a magyar kolofónosokat.

B: RMNy 2424.

Nr. 274.

A' Sz. Dávid Prophetának ékes Rythmusa Soltáriver, es a Soltárokból szerzettetett Ditserekekkel, Szentséges Enekekkel, és Hymnusokkal tellyes könyv. Ezek után vadnak egy-néhány áhítatos Imátságok, Debrecen, Vincze, 1697, 12r.

I: *Thuribulum Aurei dictum. Johannes Paulides /Ung. Palfi/ (...)* impressum primis *Papæ* An(no) 1622; recusum ex parte *Debrecini* Ann. 1697. (HEO, II, 89r)

H: A *Szent Siklus*-ban használt zsoltár- és dicséret-idézetek alapján Fekete Csaba azonosította be.

B: RMK I, 1499.

Nr. 275.

SZEPSI KOROTZ György, *Bazilikón dórón...*, *Első Jacab királynak az ajándéka*, Coll. *Három rendbéli epitaphiumok*, Oppenheim, Galler, 1612, 12r.

I: Bazilikon Doron versus fin. Epistol. inqv. (GÉ, 87)

H:

B: RMNY 1038.

Nr. 276.

SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Philosophia Ad usum Scholarum præsertim Debrecinæ Applicata*. Heidelbergæ, Samuelis Ammonii, 1678.

I: illő mind az által az értelmes embernek a' természet könyvéből megtanulni azokat-is /interlin./ (...) Celeb. D. mart. Sylvani Philos. applic: pag. mih. 340. (BF, B2r)

H: Amikor Ember Pál még diákként tanult a debreceni Collegiumban, ezeket kéziratos jegyzetként rögzítette. Pl. a 4000 éves világkoncepcióhoz ekként: vid. de hoc Clar. Martini Sylvani Philos. App. Phys. Spec. Primæ par. 5. capp. 1:27, 28. etc (ld. Ember Pál naplóját, 1679-81, 34). A pontos utalás jelzi, hogy egy jól kidolgozott, rendszeres jegyzetre utalt. **Csorba** 2001, 179. A könyvkiadás nyögvenyelős menetét a zürichi Zentralbibliothek Heidegger-hagyatéka tartalmazza (Mss. D. 181).

B: RMK III, 2899.

Nr. 277.

Honor posthumus [SZILÁGYI TÖNKŐ Márton halálára], Debrecen, Vincze, 1700, 4r.

I: -

H: Egy búcsúztató verset írt ebbe a kötetbe Ember Pál.

B: RMK II, 1989.

Nr. 278.

SZILVÁSÚJFALVI Imre, *In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek*, (Debrecen, Rheda, 1598).

I: (HE, új, 541)

H: Számtalan kaidása ismert, ez az első feltételezett kiadása, de már példánnyal nem rendelkezünk belőle.

B: RMNY 832.

Nr. 279.

SZŐLŐSI Pál, *Disputatio theologica De morte universali*, s. P. Campegius Vitringa, Franeker, Gyselaar, 1686, 4r.

I:

H: Ember Pál köszöntő versét tartalmazza.

B: RMK III, 3391; POSTMA–VAN SLUIS 1995, 91/1686.3.

Nr. 280.

SZÖLLŐSI Mihály, *Sion leánya ártatlan ügyét védő hitnek paissa, avagy (...) Bajnok Dávidka*, [Debrecen], [Karancsi], 1668, 8r.

I: (200, 1571)

H:

B: RMNY 3419.

Nr. 281.

SZŐNYI NAGY István, *Mártírok Koronája*, Debrecen, Rosnyai, 1675.

I: Lásd a' formulákat, Szőnyi István Uram *Mártírok Koronája* nevű Magyar könyvében, pag.65. 66. (SzS, 414); Sic ex oppido Torna noti nominis Ecclesiastem Cl. Stephanem N. Szonyi. Anno 1672. crudelis quidem Jesuita, Pater Hyrko, abegit, prout historiam persecutionis suae, annexa libello eleganti vernaculo, *Coronae Martyrum* idem Vir Cl. enarravit. (HE, 96)

H: ekkor már nincs meg neki, adat híján idézi.

B: RMK I, 1180.

Nr. 282.

TÉCSI JOÓ István, *Virga Mosis*, Leiden, Wilhelm Christian Boxius, 1646.

I: ad extremum SS. Theol. in Academia Lugduno-Batav. Professoris Dissert. pecul. de Virga Mosis; etc. (SzS, 205)

H:

B: RMK III, 1668.

Nr. 283.

TOFEUS Mihály, *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum*, 2, Publico examini subiect: Stephanus Székelyhídi, Varadini, Szenczi Kertész Ábrahám, 1650, 4°.

I: -

H: Possessorbejegyzés alapján.

B: RMNY 2356.

Nr. 284.

TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó Kalauz*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentye Mihály, 1679, 8r.

I: Diducunt Historiam nostrates v. gr. Cl. *Stephanus Tholnai* Prof. Claudiopopolitanus *Hodegi ad Apostolicam Religionem* vernacule scripti, lib. 3. cap. 12. pag. 547. (HE, 37-38), Latine ex Hodego, (vernaculâ scripto (et) Claudiopoli edito,) p. m. *Stephani Tholnaei* Professoris Theologi Claudiopolitani, Lib. II. Cap. XLII. pag. 548, 549. /idézet/ (HE, 57), *Stephano Tholnaeo* Hodegi Libr. III. cap. XII. (et)c. (HE, 95), *Steph. Tholmai* (sic!) Profess. Claudiop. In Hodego jam frequentius citato p. m. 565. (HE, 95), affirmat e Nostratibus Cl. Stephanus Tholnaeus Hodegi Cap. III. Cap. XII. p. m. 565. (HE, 97), *Hodegum S. Tholnai*, III. cap. XII. p. 568. (HE, 729); Pridem ab Eruditis nostrae Nationis demonstratum est, spetiatimi a p. m. el. Stephano Tolnai, Professore S. Theol: in Collegio Claudiopolitano, in libro dissertissimae elaborationis vernacula scripto cui Titulum *Hodegi*. /Ungarice Kalauz:/ (HEO, I, 2r) *ad Apostolicam Religionem fecit*. Libr. III. Cap. XII. p. m. 531. et 547. (HEO, I, 2v)

H:

B: RMK I, 1236.

Nr. 285.

Napnyugati és Napkeleti India, kiad. TÓTFALUSI KIS Miklós, Kolozsvár, 1694.

I: Johannes Elliot... universa Biblia in Linguam Indicam transtulerit in occidentali India, s. America, vide de eo Relationes Epistolicas ad Clar. Joh. Leusden, typis Ungaricè etiam per Dom. Nicol. Kis, Claudiopoli expressas (SzS, 394)

H: Increase Mather nevű amerikai puritán lelkipásztor Johann Leusdenhez küldött leveleiből nyújt válogatást a kötet. Ez egyben az első magyarul megjelent, Amerikával kapcsolatos munka (ORSZÁGH 1955.).

B: RMK I, 1455.

Nr. 286.

Szent Biblia. Coll. *Szent Dávid Soltári*, kiad. TÓTFALUSI KIS Miklós, Amsterdam, Tótfalusi, 1685, 12r.

I:

H:

B: RMK I, 1324.

Nr. 287.

Szent Dávid Királynak és Prophetának Száz Ötven Sóltári, kiad. TÓTFALUSI KIS Miklós, Amsterdam, Tótfalusi, 1686, 12r.

I:

H:

B: RMK I, 1345.

Nr. 288.

WERBŐCZI István, *Tripartitum. Coll. Approbatae constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum. Coll. Corpus Juris Hungarici, Seu Decretum Generale, Inclyti Regni Hungariae, partiumque Eidem Annexarum, In Tres Tomos Distinctum*, Claudiopoli, Nicolaus TÓTFALUSI KIS, 1692.

I: Vide *Approbatas Regni Transylvaniae (spec. et) Part. eidem annexarum Constitutiones, ex variis Articulis, inde ab Ann. 1540. ad Ann. 1653 constulis compilatas, Varadini primum Ann. 1653. impressas, dein calci Tripartiti Werbötzianni Ann. 1692. per Nicol. Kisde M. T. impressi annexas, Tituli I. Artic. IV. (Latina faciam Verba Articuli Hungarice conditi,)* /idézet/ (HE, 426-427)

H: Az első kiadás (RMNy 2499.)

B: RMK ???.

2. 2. Katolicizmus

Nr. 289.

Corpus Juris Hungarici, Seu Decretum Generale, Inclyti Regni Hungariae, partiumque Eidem Annexarum, In Tres Tomos Distinctum, Tyrnaviae, J. A. Heormann, 1696, fol.

I: *Stephanus Werbotrius* (sic!) Tripart: Jur. Hung: Part. 2. Tit. 3. (HE, 20), Vide *Corpus Juris Hungarici, seu Decretum Generale Inclyti Regni Hungariae Tyrnaviae* An. 1696. recusum Tom. II. (HE, 393), Citatum Articulum ex Decr. Vladisl. Regis, scilicet in *Corpore Iuris Hungarici, seu Decreto Generali Inclyti Regni Hung. Tyrnaviae* Anno 1696. recuso Tomo I. fol. 267. (HEO, II, 77r), később az 1681/25, 26 tv.c.-t idézte (HEO, II, 79r-80v), in *Corpore Iuris Hungarici Sect. in Decreto Generali Inclyti Regni Hung* (HEO, II, 82r)

H: Az első kötet tartalmazza Werbőczy Hármaskönyvét latinul, a törvények a következő három kötetben találhatóak (az utolsó kötet: Uo., 1698, RMK III, 1937).

B: RMK II, 1845.

Nr. 290.

Johann Lucas D'ACHERY, *Veterum aliquot scriptorum, qui in Galliae bibliothecis, maxime Spicilegium*. Paris, Carolus Savreux.

I: *Iisdem Piflorum nomen dat Chronicon S. Medardi, quod Lucas d'Achery edidit Spicileg. Tom. II. (et) ad Ann. 1236. narrat* (HE, 34)

H: Jean Luc d'Achery (1609-1685) bibliográfiája 13 kötetben jelent meg egymás után kétszer (Paris, 1657-77; 1665-77). Ember Pál bármelyik kiadást elérhette (a használt második kötet: 1657-es vagy 1681-es kiadású).

B: Bodleian Libr., München

Nr. 291.

Jeremiae DREXELL, *Opera omnia*, Antwerpiae, Leysser, 1643.

I: Hieremiae Drexellii (Jesuit.) oper. Tom. 2. (in 4-to maj.) pag. 384. in libell. cui tit. Delitiae Gentis Humanæ; Chr. Jesus, nascens, moriens; etc. par. I. c. II. /DGH, Christus nascens, moriens, resurgens; 3 pars, 12 caput, 7-8 sectio; 304 (SzS, 63), Hier. Drexelium Iesuit. oper. Tom. 2. in Tract. Delitiae Gentis Humanæ Chr. Jesus nascēs; etc. part. I. c. 3. x. 4, 5. pag. 391-393. (SzS, 119), Hier. Drexeliū Jesuit. oper. tom. 2. in libell. De Christo Nascens, part. I. cap. II. x. I. etc. (SzS, 170), Drexellio de Chr. Nasc. par. I. cap. 10. x. 3. (SzS, 172), Drexelium Jes. ubi supra de Chr. Nasc. Part. I. cap. 12. x. 1-5. pa. m. 427-431. etc. (SzS, 174)

H: Jeremias Drexellius jezs. spirit. író (1581-1638), egyaránt olv., ford. (walesi, lengyel, stb.!), ehhez index moralis (Szentírás lokusai sz.), i. m. catechetisticus (exemplumok sz.), index thematum moralium (homilet. ünnepek sz.), exordium, prosecutio, epilogus. Csak a 2. kötet központi szövegét használta. Innen idézte Radzivill levelét: Nic. Christ. Radzivill. Epist. 2. sui Hodoperici, apud Drexeliū (SzS, 68). Ha csak ez volt meg neki, akkor ennek adatai: Drexell, *Delitiae gentis humanae*, Antwerpiae: J. Cnobbar; Amstelodami, J. Schipper., 1659, 16r.

B: -

Nr. 292.

Melchior INCHOFER, *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*, Romae, s. n., 1644, fol.

I: Melchior Inchoffer, in Annalibus Hungariae (HE, 6), Capita legationis exhibet *Inchoffer in Annal: Eccl: Hung.* (HE, 22)

H: M. I. (1585?-1648)

B: Spain

Nr. 293.

ISTVÁNNFFY Miklós, *Historiarum de rebus Vngaricis libriXXXIV*. Coloniae Agrippinae.

I: de Libertate Religionis Evangelicae in Hungaria Articulus Vid. *Nicolai Isthuavanfi Histor.* Lib. XXXIV. fol. m. Edit. Colon. 842. (...) sic se habet...(HE, 335), Reformati Heroes, *Petrus Pereny*(in Historia Ungarica (...) celebratissimus, ut videre licet in Historia *Nicolai Istvanfi*, Hist. lib. IX. fol. 137. (et)c. (HE, 500); in Historia Hungarica apud *Istvandfium* nominatissimi (I, 7r), *Nicolao Istvanfio* Parmonio Histor. Libr. 34. fol m 647. (HEO, II, 89r), vid. Nicolai Istvanfi Pannõ. Histor. Libr. XXXIV. fol. Edit. Colon. 824. (HEO, II, 89v)

H: Nem tudjuk, melyik kiadást használta Ember Pál (Köln, Ant. Hieratus, 1622; Uo., Joh. W. Friess, 1685).

B: -

Nr. 294.

[NÁDASI János], *Jesu et Mariae cliens et clientum suorum patronus S[anctus] Ignatius de Loyola S[ocietatis] I[esu] fundator*, Pozsony, 1643.

I: Libellus, cui Titulus, *Jesu (spec et) Mariae Cliens*, (et)Clientum suorum Patronus S. Ignatius de Loyola Soc. Jesu fundator (et)c. Jesu (et) Mariae Sodal. Immac. concept. B. Vrigini *Tyrnaviae* datus a Valentino Balassa / Michaëla Eszterhasi / Ladislao Mikulich Lib. Baronius Et reliquis è Tyrnav. Humanit. fodalibus Anno Jesu nati 1643. Posenii impressus est. In libello illo (...) legantur... (HE, 391)

H: Nádas János Loyola-életrajzáról van szó.

B: RMNY 2021.

Nr. 295.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *A jó lelkiismeretnek maga mentő tanubizonysága*, Kassa, 1694.

I: az 1694-es évnél Otrokocsi külföldjárásáról szól: publicato prius Latina (et) vernacula linguis libello, cui titulus: *Apologeticum Bonae Conscientiae testimonium* Anno 1694. (...) edidit (HE, 516)

H: Ez már Otrokocsi áttérése utáni műve.

B: Példányról nem ismeretes.

Nr. 296.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum Ejus Ab An. D. 1517 factae*, Tyrnaviae, 1696.

I: az 1694-es évnél Otrokocsi külföldjárásáról szól: publicato prius Latina (et) vernacula linguis libello, cui titulus: *Apologeticum Bonae Conscientiae testimonium* Anno 1694. (...) edidit: *Laetum ad Lugentes Sion Nuncium, Examen Reformationis Lutheri (spec et) Sociorum ejus* (et)c. quod Vir Celeberrimus Benjamin Woodraffe, Oxonii brevibus sed solide (et) nervose confutavit (HE, 516)

H: Ez már Otrokocsi áttérése utáni műve.

B: RMK II,????.

Nr. 297.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Laetum ad Lugentem Sion nuncium*, Tyrnaviae, 1696.

I: Clar. Fr. F. Otrokotsi Laetū ad Lug. Siō Nunciū, §. 71-77. (et)c. (SzS, 301), az 1694-es évnél Otrokocsi külföldjárásáról szól: publicato prius Latina (et) vernacula linguis libello, cui titulus: *Apologeticum Bonae Conscientiae testimonium* Anno 1694. (...) edidit: *Laetum ad Lugentes Sion Nuncium, Examen Reformationis Lutheri (spec et) Sociorum ejus* (et)c. quod Vir Celeberrimus Benjamin Woodraffe, Oxonii brevibus sed solide (et) nervose confutavit (HE, 516), recensione (...) *Capitulis Strigoniensis*, (et) aliis operibus (...) vacans (HE, 517)

H: Ez már Otrokocsi áttérése utáni műve.

B: RMK II, 1854.

Nr. 298.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Roma, Civitas Dei sancta*, Tyrnaviae, Hörmann, 1698, 8r.

I: (HE, 1694-nél)

H: Ez már Otrokocsi áttérése utáni műve.

B: RMK II, 1939.

Nr. 299.

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Róma, Istennek szent városa*, Nagy Szombat, Hörmann, 1698, 8r.

I: (HE, 1694-nél)

H: Ez már Otrokocsi áttérése utáni műve.

B: RMK I, 1535.

Nr. 300.

PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérlő Kalauz*, Posomban, [typ. Societatis Jesu], 1623.²

I: Kalauz lib. 3. cap. 7. x. 8. n. 4. (GÉ, 41), *a' Szent Irás légyen a' Fundámentom*. Melly felül azt mondotta hajdan egy nagy Magyaros Magyar Pap ember... /interlin./ Kalauz, lib. V. cap. II. fol. m. 462. (GÉ, 141).

H: A szövegegyezések alapján megállapítható, hogy Ember Pál a második kiadást használta, ld. **Csorba**.

B: RMNY 1293.

Nr. 301.

Bartholomeaus PLATINA, *Historia B. Platinae de vitis Pontificium Romanorum*, Coloniae Agrippinae, ex officina Choliniana, sumptibus Petri Colini, 1626, 4°.

I: -

H: Possessor bejegyzés alapján.

B: ??.

Nr. 302.

Jacobus SIRMOND, *Concilia antiqua Galliae: tres in tomos ordine digesta. I-III.*, Lutetiae Parisiorum, Seb. Cramoisy, 1629.

I: Fulgentius, (...) Discipulus S. Augustini, in *Libr. de Prædestinatione & Gratia*, à Jacobo Sirmondo edito, cap. ult. inquit... (BF, q1v); *Hincmari Rhemensis Archiepiscopi (...) Jacobus Sirmondus*, Doctiss: Jesuita in praefat: Tom. II. Concil. Gall: fol. 191. Admonit: ad Lectorem Edition: Paris: An. 1629. /idézet/ (HE, 13)

H: A katolikus tudós (1559-1651)...

B: Leiden, Utrecht.

Nr. 303.

Christophorus ROJAS y Spinolas, *Concordia Christiana, circa puncta principaliora, quae inter Romanos et Protestantes Schisma generarunt*, Viennae,, 1681, 8r.

I: Christophorus à Roxas... paulo ante edidit Viennae A. Tractatulum quaendam (in Octav. min.) eidem scopo subservientm, sub Titulo, Concordia Christiana circa Puncta Principaliora, quae inter Romanos et Protestantes Schisma generarunt (HE, 506)

H: A spanyol szerzetes úniós törekvéseiről ld. Forgó András könyvét, *Kirchliche Einigungsversuche in Ungarn. Die Unionsverhandlungen Christophorus Rojas y Spinolas in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Mainz, 2007 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte).

B:

Nr. 304.

SZENTIVÁNYI Márton, *Dissertatio Paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae*, Tyrnaviae, 1699.

I: vel ut Scriptor eruditus Romanae Communionis *Dissertationis Paralelipomenonicae rerum memorabilium Hungariae* pag. 20. Edit: Tyrnav: An. 1699. (HE, 6), Diss: Paralelipom: Rer. Memorab: Hung. D. Martinus Szentvanii (sic!), e Societate Jesu, in continuat. Diss: ejusdem S. Hieronymum interpretem S. Scripturae (et) Doctorem Ecclesiae Catalogo Authorum (et) Scriptorum sub corona Hungariae ordine Alphabetico digesto inseruit ad lit: H. Catalog: x. Pag. 16. Edit: Tyrnav. An. 1700. (HE, 7), *Auctor Diss: Paralelip: rerum memorabilium Hung: toties adductus* pag. m. 104. (HE, 8), *Diss: Paralip. Rer: Memor: Hung: pag. m. 164.* (HE, 10), *Scriptor Diss. Paralip. Rerum Hungaric. Memorab. Tyrnaviensis* Vir sane eruditus (et) veterum Annalium Patriae suae curiosissimus indagator Catalog: LXXVI. pag. m. 164, 165. (et)c. (HE, 12), *Author diss: Paralip: rer: Mem: Hung: pag. 166.* (HE, 20), uti verba scriptoris Diss: Paralip: Rer: Mem: Hung: Tyrnaviensis Catalog: 78. num. 17. p. m. 178, 179. sonant (HE, 22), in Diss: citat: Catalog: XII. Archi-Episcoporum Strigoniensium Num. 2. pag. m. 62. (HE, 22), teste Scriptore diss: Paralip: Rer: Memor: Hung: Catalog: 78: num: 14. pag. m. 178. (HE, 23), *Catalogus Test: Verit: Centuriat: Magd:* (HE, 32), *Martinus Szend-Ivanyi* Jesuita

Tyrnaviensis nostra aetate celeberrimus, in Diss: Paralipom. Rer: Memor. Hung: Catalog. 118. pag. m. 233. (HE, 37), idem auctor diss: modo citat: Catal. 76. pag. 168. (HE, 37), *Mart: Szent Ivanyi* Jesuita, diss: paralip. pag. 168. (HE, 38), *uti sonant verba* Jesuitae *Mart. Szend-Iványi* in diss: Paralip: Rer: Memor: Hung: Catalog: XII. pag. 64. (HE, 42-43), *Author. Diss. Paralip. Rer. Mem. Hung. Catal. 58. pag. 126.* (HE, 67), ut scripto cogsignavit *Martinus Szent-Iványi* Jesuita in *Continuatione Dissertationis Paralipomenonicae Rer: Memor: Hungariae* pag. 53. Edit. Tyrnaviensis Anni 1700. (HE, 109), *Martinus Szent-Ivany* in *Horographia Hungariae* posuit (HE, 563); *P. Martinus Szent Iványi* e Societ. Jesu. Scriptor Disser. Paralipomenae Rer Memor Hung Catalog LVIII. P. m. edit Tyrnaviens. 177. (HEO, II, 81v); *Catalogus Authorum. Qui de' rebus Regni Hungariae Civilibus ad nostram usque' aratem, aliquid scripsere', singulari curâ collectus ex (...) P. Martini Szent. Iványi continuatiõe Dissertat Paralipomenicae Rerum Hungariae memorabilium et aliunde' à Paul. Ember Debr. (HER, 1211-1216)*

H: Arator István kéziratáról is ugyanitt szólt.

B: Ljubjana, München, Zágráb.

Nr. 305.

Tentamina politica. Qua Ratione Catholica et Evangelica Ecclesiae uniri possint, Moguntiae, s. n., 1691.

I: (HE, 513-515)

H: Ennek háttéréhez ld. Forgó András tanulmányát, *Egyháztörténeti Szemle* 10(2009/1).

B: -

Nr. 306.

Johannes Petrus á VÆLCKEREN, *Vienna a Turcis obsessa, à Christianis liberata, sive diarium obsidionis Viennensis*, Viennae, Voigt, 1683, 4r.

I: *Diariũ obsidionis Viennens. ann. 1683. Ioh. Petri à Vælckeren, pag. m. 149* (SzS, 35)

H:

B: Wolfenbüttel.

Nr. 307.

ZERMEGH János, *Historia Rerum Gestarum inter Ferdinandum Et Ioannem Vngariae Reges, usque ad ipsius Ioannis obitum*, Amstelaedami, Jac. Lepidius, 1662.

I: *Johannis Zermegh* qui ex professo scripsit Historiam Rerum gestarum inter Ferdinandum (et) Johannem Ungariae Reges: impressus est libellus Amstelodami (HE, 500)

H: Forgách Simon támogatásával és Istvánffy életrajzával jelent meg a partiumi történetíró munkája.

B: RMK III, 2157.

2. 3. Egyéb

Nr. 308.

Kristophoros ANGELOS, *Enchiridium de statu hodiernorum Græcorum*, ed., transl. Georg FEHLAVI, Lipsiae, s. n., 1666.

I: De quo vid: *Christoph: Angeli Enchirid: de statu hodierno Græc: cum interpret: Georg: Felavi* cap. IV-VII. &c. (HE, 28)

H: Georg Fehlau/Felavius fordítása a görög-keletiekről egy Nyugatra szökött szerzetes munkáján alapult.

B: Oxford.

Nr. 309.

René DESCARTES, *Specimina philosophiae seu dissertatio de methodo rectè regendae rationis, & veritatis in scientiis investigandae: dioptrice, et meteora*, trad. Stephanus Curcellaeus.

I: Illustr. Phil. renati. Des. Cartes. Trat. de meteor. cap. VIII. 6. 9. (BF, B2r); Ren. Des-Cartes in Dissert. de Method. Recte utend. Rat. (OSZK, Oct. Lat. 458, 47r), Idem ibidem, pag. m. 38. (Uo.)

H: Több kiadása is ismert (Amszterdam, 1644; 1656), nem tudni, ember Pál melyiket használta. Ezek melléklete szól a meterorokról is, képpel együtt.

B: Amsterdam, Leiden.

Nr. 310.

Mauritius FLISCO comes: *Comitiis de Flisco Decas de fato, annisque fatalibus tam hominibus quam sequi mundi*. Francofurti, J. B. Schönwetter, 1665.

I: Mauritius comes de Flisco. Decad. de Fato Sphaera Dec. (SzS, 472), Comes de Flisco Decade. de Fato pag. 13. 14. (KT. 1677, 124-126), ua sphaer. err. pag. 148 (Kt. 1677, 128)

H: Maurizio di Fieschi Genova környéki családból származó francia asztrológus (műk. 1655-65). Róla még a *Diccionario bibliografico degli Italiani* 47. kötete sem tud! Magyarországi hatásához ld. FARKAS Gábor Farkas, ZSOLDOS Endre, Décsy Antal és Ceres, Magyar Csillagászat, 2015, <http://www.csillagaszat.hu/csilltort/decsy-antal-es-a-ceres/>

B: London, München, Oxford

ADATTÁR

A) Ember Pál publikációs listája

Diákkori munkák:

- I. Disputációk:
 - A) *Dissertatio theologica bipartita, pandens decem Aegypti literalis & mysticae plagas. Pars prior*, Sub praeside: Johannes vander WAEYEN, Franeker, Gyselaar, 1686, 4°. (RMK III, 3389);
 - B) *Dissertationis theologicae de decem Aegypti literalis & mysticae plagis. Pars posterior*, S. p. Campegius VITRINGA, Franeker, Gyselaar, 1686, 4°. (RMK III, 3389).
- II. Carmenek:
 - A) Nagybányai Füsi Lőrinchez: Franeker, Gyselaar, 1686 (RMK III, 3403),
 - B) Szöllősi Pálhoz: Franeker, Gyselaar, 1686 (RMK III, 3391);
 - C) Ifj. Köleséri Sámuelhez: Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK II, 1503).
- III. Elégiák:
 - a) Köleséri Mihály halálára, *Naeniae ferales* címen, „In lachrymas Debrecina Themis prorumque tapentes...” incipittel, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK II, 1443), C1r–v;
 - b) Martonfalvi T. György debreceni professzor halálára, a *Lamentum metricum* kötetben: Debrecen, Rosnyai, 1681;
 - c) Nógrádi Mátyás tiszántúli püspök halálára, „Pape! quod Spectrum meditant carmina Musae / Terga dedit...” incipittel, Debrecen, Rosnyai, 1681 (RMK II, 1480), C3r;
 - d) Szilágyi Tönkő Márton tiszántúli püspök halálára, „Quo quomodo Venerande Pater, tua funera Sancta / Prosequar...” incipittel, Debrecen, Vincze, 1700 (RMK II, 1989), B3v–B4r;
 - e) Szatmár városának pusztulásakor (1703. szept. 28.) = *Historia Ecclesiae...*, i. m., 620.
- IV. Epitáfium: Köleséri Mihály halálára, „Haecce tegit chari Michaëlis concava costas...” incipittel, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK II, 1443), C2r.

Önálló kiadványok:

- I. Zsoltárexegézis (29. Psalm): *Boanerges. Mennydörgésnek két fiai*, Debrecen, Vincze, 1698 (RMK I, 1519).
- II. Prédikációk:
 - a) Halotti beszéd Váradi Mihály felett, latin: *Szomoru halotti parentatio*, Kassa, s. n., 1693, 10 sztl. l. (RMK II, 1436);
 - b) A teljes évkörre szóló prédikációk, adventtől pünkösdig: *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az: Az egész, Christust valló Keresztyénségtől bé-vétetett, Isten Ditsőségére, és a' mi*

Váltságunknak nagy Titkáról való szent Elmélkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, 's hét Szakaszokra el-osztatott Tanítások, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556);

- c) Úrvacsorai prédikáció, önálló kiadása nem ismert: *A Bárány Mennyegzőjének Vatsorájára (...) való hivogattatása Isten Háza tselédinek = Szent Siklus*, i. m., 2. sz. melléklete;

III. Dogmatikai elemzés: *Garizim és Ébál, mellyeknek egyikén Áldást és Szeretetet, a' másakra Átkot és Gyűlölséget parantsolt Isten, A' Bárány Életének könyve... Az Isteni örök Elválasztásnak, és Elhagyásnak Dékrétomának Nagy Titkáról*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702 (RMK I, 1650);

IV. Egyháztörténet: *Historiae Ecclesiae reformatae in Hungaria es Transsylvania*, ed. à Friederici Adolpho LAMPE, Utrecht, van Poolsus, 1728.

Szövegkiadások:

I. szövegközlés önállóan: Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, Debrecen, Vincze, 1704, 76 sztl. l. (RMK II, 2203); 2. kiad. *A' reformáta ekklesiának apologyiája*, ford. Tussai János, előszó: ifj. Csécsi János, [Debrecen], 1748.

II. szövegközlés, mellékletként:

- a. MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3077); 2. kiadása: *Keresztényi Inneplés* = DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus...*, i. m., 1. sz. melléklete;
- b. Johannes BRENZ, *Exegesis in evangelistam Johannem* (1542-es és 1545-ös kiadásából) = *Garizim és Ébál*, i. m.;
- c. Martin LUTHER, *De Servo arbitrio*-ja (Wittenberg, 1546) = *Garizim és Ébál*, i. m.;
- d. Justus LIPSIUS, *De Constantia* = *Garizim és Ébál*, i. m.;
- e. SZILÁGYI BENJÁMIN István, *Synodalia = Historiae Ecclesiae reformatae...*, i. m.

III. részfordítás:

- latinról magyarra = *Garizim és Ébál*, i. m.
 1. Augustinus opera omniájából (Basel, Frobenius, 1556) a *De Gratia, et Libero Arbitrio* ill. a *Soliloquium*;
 2. Jacob Alting, *Operum T. 3.: Commentarius (..) Epistolae D. Pauli ad Romanos* (Amstelaedami, Borstius, 1686), 342–348. concio;
 3. Franciscus Turretinus, *Institutio Theologiae Elencticae*, T. 1. (Genf, de Tournes, 1688²), 4. fej.;
 4. Hermann Witsius, *Miscellaneorum sacrorum libri II*.
- magyarról latinra = *Historia Ecclesia*, i. m.
 1. Siderius János, *Kisdéd gyermekeknek való catechismus* (Debrecen, 1597);
 2. Pósházi János, *Igazság istápja* (Sárospatak, 1669);
 3. Tolnai F. István, Tolnai F. István, *Kalauz* (Kolozsvár, 1679).

Kéziratban maradt munkák:

- I. Halotti beszédek
 - a) Komáromi Csipkés György felett (1678), lat (?), cf. TtREK Kézirattára, jelzete: R 717/20;
 - b) Id. Csécsi János felett (1708), magyar = *Collectio Tsétsiana*, Sárospatak, leírta: ifj. Csécsi János, 6 ff., ld. TiREK Kézirattára, jelzete: Kt. 205/6.
- II. Naplójegyzetek:
 - a) latin/magyar: *Wade mecum*, Debrecen, (1679–81), 282 pp., ld. DtREK Kézirattára, jelzete: O 153;
 - b) latin, görög, héber, holland: album bejegyzés Martonfalvi Sámuel albumába (Szatmár, 1701. ápr. 26.), ld. OSZK, Oct. Lat. 458, 47r. = IAA, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=383.
- III. Prédikációjegyzetek, latin/magyar:
 - a) *Ember Paulus, Debreceniensis: Conciones I–XXXV*. [H. n.], 1693–96. 328 pp. = TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 262;
 - b) *Ember Paulus, Debreceniensis: Temetési prédikációk és kisebb tanulmányok*. [H. n.], 1698–1703. 164 pp. = TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 1677;
 - c) *Ember Paulus, Debreceniensis: Sermones, exegesis*. [H. n.], 1701–9. 370 pp. = TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 263;
 - d) *Ember Paulus, Debreceniensis: Sermones I–CIX*. [H. n.], 1702–9. 436 pp. = TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 264;
 - e) *Debreceni Ember Pál prédikációvázlatai*. [Debrecen], 1704–5. 126 ff. = TTREK Kézirattára, jelzete: R 552;
 - f) *Ember Paulus, Debreceniensis prédikációi Debrecenben, 1705-ben*, 122 pp. = TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 261.
- IV. Másolatok az egyháztörténeti adattárhoz, latin:
 - a) Gályarab-iratok másolata = Daniel Ernst Jablonski hagyatéka, Akta Braci Czeskich (Leszno), Archiwum Państwowe Poznań, jelzete: 2573;
 - b) *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita* [1706–8] = DMREK Ráday Könyvtára, jelzete: K. 1. 29;
 - c) *Historia Ecclesiae...* [1722] = Oxford, Bodleian Library, jelzete: Mss. I. Add. 57–58. sz.

B) Ember Pál kéziratok prédikációi

Rövidítések:

a hét napjai (H, K, Sze, Cs, P, Szo, V)

HB – halotti beszéd,

UV – úrvacsora,

Debrecen, maj./min. – Nagytemplom /Kistemplom

ref – református,

prof. – professzor,

gr. – gróf,

sermo – beszéd

Dom. – Dominica/vasárnapi prédikáció

HK – Heidelbergi Káté

Nr.	Dátum	hely	igehely	egyéb jegyzet, paratextus	leltári helye
	1683 (2)				
0	06.12. Szo	Liszka		felszentelés	–
1	06. 13. V	Sárospatak	Ézs 61,23	Pataki ref. templom újraszentelése	–
2	06.27. V	Sárospatak	Zsolt 122	Thököly Imre előtt	–
	1691 (1)				
3	05.27. V	Kassa		HB. Váradi Mihály felett, ajánlólevél: Hotyka, 1692.02.20.	RMK II, 1436 (Kassa, 1693)
	1693 (2)				
4	10.20. K		1Kor 15,30–32	Consultatio afflictissimae	Kt. 262, 1– 8
5	10.25. V		Jn 1,14	Pro Festo incarnationis D[omi]nicae	Kt. 262, 9– 20
	1694 (19)				
6	01.01. P	Sáros Patakini	Jn 4,10	Pro novo Anno	Kt. 262, 21–26
7	01.03. V			De fuga Christi in Aegyptum	Kt. 262, 27–34
8	02.07. V		Bír 6,12–13	Ad tempus maximarú[m] afflictionúm	Kt. 262, 35–42

9	02.28. V		Lk 18,2–7	Lento	Kt. 262, 43–55
10	04.09. Nagypéntek		Jn 12,27	Pro Festo Passionis Dominicae	Kt. 262, 73–84
11	04.13. K Húsvét 3. napja		1Kor 5,7–8	Pro Festo Paschateos	Kt. 262, 85–91
12	05.02. V		Ézs 50,10–11	Vanitatem Doctrinae, et Figmentor Cerebri H[uma]ni, dolor Conscientiae	Kt. 262, 92–103
13	05.20. Áldozócsüt.		Zsid 9,24	Pro Festo Ascensionis Domini	Kt. 262, 104–114
14	05.30. V		Jn 1, 32–33	Pro F[esto] Penthecostes, primo die	Kt. 262, 115–128
15	07.18. V		Mt 18,6–7	Wae Scandalizantibus	Kt. 262, 129–141
16	07.25. V		Jel 14,14–16	Ad tempus messis	Kt. 262, 142v150
17	08.15. V		Gen 3,17–19	Cum sudore quaerendus est panis	Kt. 262, 151v163
18	10.10. V		Luk 10,30–35	De opere misericordiae	Kt. 262, 164–175
19	11.14. V		Ézs 21,11–12	Vigil, quid de nocte	Kt. 262, 176–184
20	11.21. V		Luk 14,16–24	Ad tempus administra[ti]onis Sacrae Coenae	Kt. 262, 185–194
21	12.05. V		Exod 5,22–23	Ad tempus maximar[um] afflictionum	Kt. 262, 202–208
22	12.12. V		Zsolt 120,5	Peregrinus apud Mesech et Kedar	Kt. 262, 195–201
23	12.19. V			Criteria, Fatale alicujus Populi Exitu[m] portendentia	Kt. 262, 211v218
24	12.25. Szo, Karácsony 2. napja		Lk 2,13–14	Canticú[m] Angelicú[m]	Kt. 262, 219–227
	1695 (15)				
25	01.01. Szo		Zsolt 65,12	Pro novo Anno	Kt. 262, 228–235
26	01.16. V		Ézs 11,6–9	Halcyonia Ecclesiae ultimor[um] temporu[m]	Kt. 262, 236–246

27	01.30. V		Ézs 11,6–9	Halcyonia Ecclesiae ultimor[um] temporu[m]	Kt. 262, 236–246
28	02.06. V		2Krón 2,8		Kt. 262, 209–210.
29	03.13. V		Ének 8,8–9	De aedificatione infirmoru[m] in cognitione et fide	Kt. 262, 247–256
30	04.04. H Húsvét 2. napja		Mt 17,9	Pro Festo resurrectionis D[omi]nicae	Kt. 262,258– 266
31	04.10. V	Sárospatak	Apcsel 20,32	Valedictoria. Fundenda ad Eccl[esi]a[m] Reform[atae] Sáros- Patakiensem, inter fletus et lamenta Auditoru[m]	Kt. 262, 55–64
32	04.24. V	Losonc	2Móz 4,10–12	Inauguralis, Fundenda ad Eccl[esi]a[m] Reform[atae].	Kt. 262, 65–72
33	04.24. V de	Losonc	2Móz 4,17	Inauguralis, Novor[um] Officialiu[m]	Kt. 262, 268–277
34	04.24. V du	Losonc	2Móz 4,17	Inauguralis, Novor[um] Officialiu[m], cu[m] deduction[um] fusioni circa die S. Georgii	Kt. 262, 268–277
35	06.26. V de	Losonc	Zsolt 29, 1–11	De tonitruum fagore	Kt. 262, 278–282
36	06.26. V du	Losonc	Zsolt 29, 1–11	De tonitruum fagore	Kt. 262, 283–295
37– 38	08.04. Cs (cím), 08.07. V (vég)	Losonc	Mt 24,7	De terra motu	Kt. 262, 297–306
39	11.06. V	Losonc	Mt 22,15–22	Dom. 23. Trinit.	Kt. 262, 307–314
	1696 (3)				
40– 41	02.09.Cs (cím), 02.12. V (vég)	Losonc	Ézs 35,4–6	Occa[si]one publica[ti]onis Rev. Scholae D. Mart. Bagosi	Kt. 262, 318–323
42	03.04. V	Losonc	Ézs 22,–12–14		Kt. 262, 315–318

	1698 (3)				
43	07.20. V	L[osonc] Tugár	Zsolt 27,8	HB. Szilasi István felett, koporsóba tételkor; nagy solennításban és frequentiában	Kt 1677, 1– 4
44– 45	07.22. K (cím), 07.24. Cs (vég)	L[osonc] Tugár	Jób 30,26	HB. Szilasi István felett, háznál; Fiat applica[ti]o solen[n]is et pathetica, szép frequentiában	Kt. 1677, 5– 12
	1699 (7)				
46	01.16. P	Losonc	Apcsel 9,36–37	HB. gr. Szirmay Péterné Fáy Zsófia, koporsójánál	Kt. 1677, 13–16
47	01.25. P	Losonc		HB.	Kt. 1677, 17–19
48	02.15. V			HB. Lugubris parentatio, Fáy Zsuzsanna felett; ad populosam Magnatu[m] et Nobiliu[m] frequentiam. Fiat Applica[ti] o paulò fusior et solennio	Kt. 1677, 20–31
49	02.23. H			HB. Sövényházi Lőrincné felett	Kt. 1677, 32–34
50	06. 24. Sze			HB. gr. Korponai Jánosné felett; Filkensis, ad magnu[m] frequentia[m]	Kt. 1677, 35–42
51	07.01. Sze	Losonc		HB. gr. Szíjgyártó Istvánné felett	Kt. 1677, 43–46
52	10. 29. Cs	in Sepulitorio Losonciensi		HB. –	Kt. 1677, 47–50
	1700 (14)				
53	01.08. P			HB. Pathai Borbély György felett	Kt. 1677, 54–58
54	02.23. K	Losonc		HB. Gellén Gergely lánya felett; Fiat applica[ti] on[em]	Kt. 1677, 59–61

				pro tempore	
55	03.01. H	Losonc		HB. –	Kt. 1677, 62–64
56	04.08. Cs			HB. Darvas János fia felett	Kt. 1677, 65–68
57	04.27. K	Losonc		HB. –	Kt. 1677, 69–70
58	04.28. Sze	in Sepulchro L[osonciensi]		HB. –	Kt. 1677, 78–79
59	05.04. K	Losonc		HB. –	Kt. 1677, 71–74
60	05.05. Sze	[Losonc], in filiali Eccl[esi]a Apátfalva		HB. –	Kt. 1677, 75–77
61	07.12. H	[Losonc] Tugárd		HB. id. Balogh Mihály felett, koporsóba tételkor	Kt. 1677, 80–84, +2 prolog (90–94)
62	07.13. K	Losonc		HB. Szemere György fia felett; Nagy frequentiaiban mondott	Kt. 1677, 85–89
63	09.29. Sze	Losonc		HB. –	Kt. 1677, 95–97
64	11.07. V		Lk 1,22	HB. Darvas János néma szolgálója felett	Kt. 1677, 98–101
65	11.25. Cs			HB. Gyürky Ádám fia felett	Kt. 1677, 51–53
66	12.16. Cs	Losonc		HB. –	Kt. 1677, 102–104
	1701 (26)				
67	01.13. Cs			HB.	Kt. 1677, 105–107
68	03.02. Sze			HB. Somogyi Péter anyja felett	Kt. 1677, 108–112
69	05.30. H	Szatmár	Mt 27,1–10		Kt. 263, 1– 6
70	06.13. H	Szatmár	Mt 27,10–19		Kt. 263, 7– 11
71	06.16. Cs	Szatmár	Mt 27,20–31		Kt. 263, 11– 14
72	06.20. H	Szatmár	Mt 27,32–45		Kt. 263, 15–18
73	06.23. Cs	Szatmár	Mt 27,45–56		Kt. 263, 19–22
74	06.27. H	Szatmár	Mt 27,57–66		Kt. 263,

					23–26
75	06.30. Cs	Szatmár	Mt 28,1–10		Kt. 263, 27–30
76	07.11. H	Szatmár	Mt 28,11–20		Kt. 263, 31–34
77	08.22. H	Szatmár	Mk 1,1–8		Kt. 263, 35–39
78	08.25. Cs	Szatmár	Mk 1,9–20		Kt. 263, 40–43
79	09.05. H	Szatmár	Mk 1,20–31		Kt. 263, 44–47
80	09.08. Cs	Szatmár	Mk 1,32–45		Kt. 263, 48–51
81	09.15. H	Szatmár	Mk 2,1–12		Kt. 263, 52–54
82	09.19. Cs	Szatmár	Mk 2,13–22		Kt. 263, 55–58
83	09.22. H	Szatmár	Mk 2,23–28		Kt. 263, 59–64
84	10.03. H	Szatmár	Mk 3,1–12		Kt. 263, 65–67
85	10.06. Cs	Szatmár	Mk 3,13–21		Kt. 263, 68–70
86	11.14. H	Szatmár	Mk 3,22–35		Kt. 263, 71–74
87	11.17. Cs	Szatmár	Mk 4,1–10		Kt. 263, 75–76
88	11.24. Cs	Szatmár	Mk 4,10–20		Kt. 263, 76–78
89	11.28. H	Szatmár	Mk 4,21–26		Kt. 263, 79–80
90	12.01. Cs	Szatmár	Mk 4,26–30		Kt. 263, 81–85
91	12.12. H	Szatmár	Mk 4,30–34		Kt. 263, 86–89
92	12.15. Cs	Szatmár	Mk 4,35–41		Kt. 263, 89–92
	1702 (55)				
93	01.12. Cs	Szatmár	Mk 5,1–10		Kt. 263, 93–95
94	01.16. H	Szatmár	Mk 5,11–20		Kt. 263, 96–98
95	01.19. Cs	Szatmár	Mk 5,21–34		Kt. 263, 98–100
96	01.23. H	Szatmár	Mk 5,35–43		Kt. 263, 100–102
97	02.06. H	Szatmár	Mk 6,1–6		Kt. 263, 103–104

98	02.09. Cs	Szatmár	Mk 6,7–13		Kt. 263, 105–107
99	02.20. H	[Szatmár]	Mk 6,14–20		Kt. 263, 108–110
100	02.23. Cs	[Szatmár]	Mk 6,21–29		Kt. 263, 111–113
101	03.05. V	Szatmár	Jel 3,20	Úrvacsora szereztetése, Somnia Coccejana	Kt. 264, 1–6
102	03.06. H	Szatmár	Mk 6,30–44		Kt. 263, 114–115
103	03.20. H	Szatmár	Mk 6,45–52		Kt. 263, 116–118
104	03.23. Cs	Szatmár	Mk 6,53–56		Kt. 263, 119–120
105	04.02. V	Szatmár	Lk 23,34	Krisztus 7 szava, infirmatus	Kt. 264, 7–13
106	04.03. H	[Szatmár]	Mk 7,1–8	Dixi multum infirmatus	Kt. 263, 121–123
107	04.04. K	Szatmár	Lk 23,34		Kt. 264, 13–16
108	04.16. V		Jer 31,25–26	feltámadásról, infirmatus	Kt. 264, 29–33
109	04.20. Cs	Szatmár	Lk 23,46		Kt. 264, 25–28
110	04.21. P	Szatmár	Lk 23,34		Kt. 264, 17–20
111	04.22. Szo	Szatmár		HB. –	Kt. 1677, 113–116
112	05.01. H	Szatmár	Mk 7,9–23		Kt. 263, 124–126
113	05.04. Cs	Szatmár	Mk 7,24–30		Kt. 263, 127–129
114	05.15. H	Szatmár	Mk 7,31–37		Kt. 263, 130–132
115	05.18. Cs	Szatmár	Mk 8,1–9		Kt. 263, 133–134
116	05.22. H	Szatmár	Mk 8,10–13		Kt. 263, 135–136
117	06.02. P	Szatmár	Apcsel 1,5	UV-ra felkészítés, Húsvét nagyhét	Kt. 264, 54–55, 421–422
118	06.04. V	Szatmár	Ézs 12,3	UV-ra felkészítés, Húsvét nagyhét	Kt. 264, 49–53, 423
119	06.11. V	Szatmár	Mk 3,28–29		Kt. 264, 56–60
120	06.12. H	[Szatmár]	Mk 8,14–21		Kt. 263, 137–138
121	06.18. V	Szatmár	Mk 3,28–29	Questio practico– casuistica	Kt. 264, 60–64

122	07.09. V	Szatmár	Mk 3,28–29	infirmatus ao. pedis	Kt. 264, 65–69
123	07.16. V	Szatmár	Ének 3,7–8		Kt. 264, 39–43
124	07.25. K	Szatmár	Gal 6,7–8		Kt. 264, 70–72
125	08.20. V	Szatmár	Mt 5,23–24	UV felkészítés	Kt. 264, 73–79
126	08.21. H	[Szatmár]	Mk 8,22–26		Kt. 263, 139–140
127	08.24. Cs	Szatmár	Mk 8,27–33		Kt. 263, 141–143
128	08.25. P	Szatmár	Rm 13,14	UV felkészítés	Kt. 264, 79–82
129	09.03. V	Szatmár	Ének 3,7–8		Kt. 264, 43–48
130	09.04. H	[Szatmár]	Mk 8,34–38		Kt. 263, 144–145
131	09.07. Cs	Szatmár	Mk 9,1–6		Kt. 263, 146–148
132	09.08. P	Szatmár	Ef 6,16		Kt. 264, 83–85
133	09.17. V	Szatmár	Ám 4,7–9		Kt. 264, 86–90
134	09.21. Cs	[Szatmár]	Mk 9,11–15		Kt. 263, 151–152
135	09.28. Cs	Szatmár	Mk 9,7–11	Dicta inter graves corpusandi infirmities Sp[iri]tu[m] plausibiliter	Kt. 263, 149–150
136	10.02. H	[Szatmár]	Mk 9,16–27		Kt. 263, 153–155
137	10.05. Cs	[Szatmár]	Mk 9,28–32		Kt. 263, 156–158
138	11.01. Sze	Szatmár		HB. Egy szegény veletlenül romlott [hirtelen meghalt] Ur felett	Kt. 1677, 117
139	11.05. V	Szatmár	1Móz 49,11–12	infirmatus	Kt. 264, 96–100
140	11.13. H	Szatmár	Mk 9,33–37		Kt. 263, 159–160
141	11.16. Cs	Szatmár	Mk 9,38–42		Kt. 263, 162–163
142	11.26. V	Szatmár	2Sám 12,13	bűnbánattartás	Kt. 264, 101–105
143	11.27. H		Mk 9,43–50		Kt. 263, 163–166
144	12.11. Szo	Szatmár	Mk 9,49–50		Kt. 263,

					167–168
145	12.27. H	Szatmár	Zsolt 2,12		Kt. 264, 106–110, 422
146	12.29. Sze	Szatmár	Zsolt 2,12		Kt. 264, 111–113
147	12.31. P	Szatmár	Jelen 1,8	Clausula anni	Kt. 264, 114–118
	1703 (62)				
148	01.08. H	Szatmár	Mk 10,1–12		Kt. 263, 169–171
149	01.11. Cs	[Szatmár]	Mk 10,13–16		Kt. 263, 172–173
150	01.12. P	Szatmár	Zsolt 51,12		Kt. 264, 119–125
151	01.14. V	Szatmár	Zsolt 51,12		Kt. 264, 125–128
152	01.21. V	Szatmár	Apcsel 11,26		Kt. 264, 129–132
153	01.22. H	Szatmár	Mk 10,17–22		Kt. 263, 174–176
154	01.23. K	Szatmár	Apcsel 11,26		Kt. 264, 133–135
155	01.25. Cs	Szatmár	Mk 10,23–27		Kt. 263, 177–178
156	01.26. P	Szatmár	Apcsel 11,26		Kt. 264, 136–137
157	01.28. V	Szatmár	Apcsel 11,26		Kt. 264, 138–140
158	02.04. V	Szatmár	Apcsel 11,26		Kt. 264, 141–143
159	02.05. H	Szatmár	Mk 10,28–31		Kt. 263, 179–182
160	02.06. K	Szatmár	Ézs 28,16		Kt. 264, 144–145
161	02.08. Cs	Szatmár	Mk 10,28–31		Kt. 263, 179–182
162	02.11. V	Szatmár	Ézs 28,16		Kt. 264, 146–148
163	02.18. V	Szatmár	Ézs 28,16	infirmitus	Kt. 264, 149–152
164	02.19. H	[Szatmár]	Mk 10,32–34		Kt. 263, 183–184
165	02.22. Cs	[Szatmár]	Mk 10,35–40	infirmitat[us]	Kt. 263, 185–187
166	02.25. V	[Szatmár]	1Kor 11,28–29	UV felkészítés, infirmitat[us]	Kt. 264, 156–157
167	03.04. V	Szatmár	Ézs 28,16		Kt. 264,

					153–155
168	03.05. H	[Szatmár]	Mk 10,41–45		Kt. 263, 187–189
169	03.08. Cs	[Szatmár]	Mk 10,46–52		Kt. 263, 190–191
170	03.18. V	Szatmár	Jn 19,26–27	Kr. 2. szava	Kt. 264, 158–162
171	03.19. H	Szatmár	Mk 11,1–7		Kt. 263, 192–193
172	03.20. K			infirmitatus	Kt. 264, 163–165
173	03.22. Cs	Szatmár	Mk 11,8–14		Kt. 263, 194–196
174	03.23. P	Szatmár		Kr. 2. szava	Kt. 264, 166–168
175	04.01. V	Szatmár	Lk 23,42–43	Kr. 3. szava, 1. rész	Kt. 264, 173–176
176	04.03. K	Szatmár	Lk 23,42–43	Kr. 3. szava, 2. rész	Kt. 264, 169–173
177	04.06. P	Szatmár	Lk 23,42–43	Nagypéntek	Kt. 264, 178–182
178	04.08. V	Szatmár	Zsid 13,20–21	feltámadásról	Kt. 264, 34–38
179	04.10. K	Szatmár	Zsid 13,20–21	feltámadásról	Kt. 264, 34–38
180	04.14. Szo	Szatmár	Lk 23,46		Kt. 264, 21–24
181	04.15. V	Szatmár			Kt. 264, 187–189
182	04.16. H	Szatmár	Mk 11,12–18		Kt. 263, 197–199
183	04.17. K	Szatmár			Kt. 264, 183–186
184	04.19. Cs	Szatmár	Mk 11,15–19	infirmitatus	Kt. 263, 199–201
185	05.03. Cs	[Szatmár]	Mk 11, 20–26	infirmitatus	Kt. 263, 202–203
186	05.14. H	Szatmár	Mk 11,27–33		Kt. 263, 204–206
187	05.17. Cs	Szatmár	Zsid. 11,5	Dom. Ascens[ionis].	Kt. 264, 200–202
188	05.20. V	Szatmár			Kt. 264, 190–192
189	05.27. V	[Szatmár]	Jn 4,14	UV, Húsvét	Kt. 264, 203–206
190	05.29. K	Szatmár	Jn 15,26	misszió	Kt. 264, 207–212
191	06.01. P	Szatmár	Jn 15,26	misszió	Kt. 264, 213–214
192	06.03. V	Szatmár		Istenkáromlás	Kt. 264,

					193–196
193	06.10. V	Szatmár		Istenkáromlás	Kt. 264, 197–199
194	06.11. H	Szatmár	Mk 12,1–12		Kt. 263, 207–209
195	06.14. Cs	Szatmár	Mk 12,13–17		Kt. 263, 209–210
196	06.17. V	Szatmár	3Móz 24,15–16	Istenkérdés	Kt. 264, 215–218
197	06.24. V	Szatmár		Istenkérdés	Kt. 264, 219–222
198	06.25. H	Szatmár	Mk 12,18–27		Kt. 263, 211–212
199	06.28. Cs	Szatmár	Mk 12,28–34		Kt. 263, 213–214
200	07.01. V	Szatmár		Istenkérdés	Kt. 264, 223–225
201	07.08. V	Szatmár		Istenkérdés	Kt. 264, 226–230
202	07.10. K	Szatmár	Jób 16, 22–23	HB. Tatai Mihály (Szatmári prof.) neje felett	Kt. 1677, 118–121
203	07.19. Cs	Szatmár			Kt. 264, 231–234
204	08.12. V	Szatmár	2Kír 19,34		Kt. 264, 237–238
205	09.09. V	Szatmár			Kt. 264, 235–237
206	10.28. V de	Szatmárhegy	Zsid 10,34	Consolatoria	Kt. 264, 239–241
207	10.28. V du	Szatmárhegy	1Pét 4,12	Consolatoria	Kt. 264, 242–244
208	10.29. H	Szatmár	Jóél 3,18		Kt. 264, 91–95
209	12.27. Cs	Tarcal	2Móz 3,7–8	Consolatoria	Kt. 264, 245–247
	1704 (59)				
210	01.01. K		Zsolt 65,12	Sermo 2. Pro novo Anno	Kt. 263, 217–219
211	01.20. V	Debrecen	Jón 1,5–6	Ad tempus magnar[um] calamitatu[m]	Kt. 264, 248–251
212	03.04. K	Debrecen, min.	Plb 6,16–19	Sermo 23.	Kt. 263, 282–283
213	03.25. K	Gyöngyös	Apcsel 17,30–31	feltámadás vasárnap	Kt. 264, 252–254
214	04.20. V	Debrecen, min.	2Móz 4,10–12	ad Eccle[si]am populosissima[m]	Kt. 264, 255–260

				Debreceniensem	
215	04.21. H	Debrecen	Thess		R 552, 7r–10v
216	04.22. K	Debrecen Sep[ultorio]. maj.		HB.	R 552, 92r–93v
217	04.23. Sze	Debrecen, min.	Zsolt 71,17–18	Inaugur. 2.	Kt. 264, 261–263
218	04.24. Cs	Debrecen, min.	Thess		R 552, 11r–13r
219	04.25. P	Debrecen, min.	Zsolt 71,17–18	Inaugur. 3.	Kt. 264, 264–266
220	04.27. V	–	HK 75–77.		R 552, 84r–86r
221	05.05. H	Debrecen, maj.	Thess		R 552, 13v–16r
222	05.07. Sze	Debrecen, maj.			Kt. 264, 267–270
223	05.08. Cs	Debrecen, maj.	Thess		R 552, 16v–18v
224	05.25. V	Debrecen, min.			Kt. 264, 271–276
225	05.26. H	Debrecen, maj.	Thess		R 552, 19r–21v
226	05.29. Cs	Debrecen	Thess		R 552, 22r–23v
227	06.09. H	Debrecen, maj.	1Tim Exeg		R 552, 24r–27r,
228	06.11. Sze	Debrecen, maj.			Kt. 264, 277–279
229	06.12. Cs	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 24r–27r
230	06.13. P	Debrecen, maj.		nagy szikkadások idejére	Kt. 264, 280–282
231	06.18. Sze	Debrecen, maj.	5Móz 4,26–27		R 552, 154v–157r
232	06.30. H	Debrecen, min.	1Tim		R 552, 27v–28v
233	07.03. Cs	Debrecen, min.	1Tim		R 552, 29r–30v
234	07.14. H	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 30v–31v
235	07.17. Cs	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 32r–33r
236	08.03. V	Debrecen, min.	Plb 6,16–19	Sermo 16.	Kt. 263, 257–261
237	08.04. H	Debrecen, min.	1Tim		R 552, 33v–34v
238	08.06. Sze	Debrecen, min.	Plb 6,16–19	Sermo 17.	Kt. 263, 262–265

239	08.07. Cs	Debrecen, min	1Tim		R 552, 35r– 36r
240	08.08. P	Debrecen, min.	Plb 7 (sic!),16–19	Sermo 18.	Kt. 263, 266–268
241	08.09. Szó	Debrecen, min.		Die jejuny (Hamvazószerda)	Kt. 264, 286–288
242	08.10. V	–	HK 103		R 552, 87r– 88v
243	08.17. V	Debrecen, maj.			Kt. 264, 289–292
244	08.18. H	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 36v–38r
245	08.21. Cs	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 38r– 39v
246	08.24. V	Debrecen, maj.	HK 105–107		R 552, 89r–v
247	09.01. H	Debrecen, Sep[ultorio]. min.		HB.	R 552, 94r– 96v
248	09.08. H	Debrecen, min	1Tim		R 552, 40r–41v
249	09.10. Sze	Debrecen, min.	[Plb 6,16-19]	Sermo 19.	Kt. 263, 269–271
250	09.11. Cs	Debrecen, min	1Tim		R 552, 41r– 43r
251	09.12. P	Debrecen, min.	Plb 6,16–17	Sermo 20.	Kt. 263, 272–275
252	09.14. V	Debrecen, min.	HK 100–101		R 552, 90r–v
253	09.22. H	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 43v–45r
254	09.25. Cs	Debrecen, maj.	1Tim		R 552, 45v–47r
255	10.14. K	Debrecen, maj.			Kt. 264, 293–294
256	10.16. Cs	Debrecen, maj.	2Tim exeg.		R 552, 48r– 49r
257	10.27. H	Debrecen, maj.	2Tim		R 552, 49v–51r
258	10.29. Sze	Debrecen, min.	HK 122		R 552, 91r– v
259	10.30. Cs	Debrecen, maj.	2Tim		R 552, 51v– 54v
260	10.31. P	Debrecen, maj.	1Pét 5,8		Kt. 264, 295–298
261	11.16. V	Debrecen, min.			Kt. 264, 297–300
262	11.19. Sze	Debrecen, min.	Plb 6,16–19	Sermo 21.	Kt. 263, 276–278
263	11.20. Cs	Debrecen,	2Tim		R 552, 55r–

		min			56r
264	11.21. P	Debrecen, min.	Plb 6,16–19	Sermo 22.	Kt. 263, 279–281, 284
265	11.23. V	Debrecen, min.	HK 127–129		Kt. 261, 91– 93
266	11.30. V	Debrecen, maj.	Zsid 12,24	UV előtti	Kt. 264, 301–305
267	12.01. H	Debrecen, maj.	2Tim		R 552, 56v–57v
268	12.04. Cs	Debrecen, maj.	2Tim		R 552, 58r– 59r
269	12.14. V	Promont. Szatm.			R 552, 119v–122v
270	12.27. Szo	in Promontorio Szattmariensi	Lk 1,67–69	Ad Exulant Eccl[esi]am Szattmarens[em], végig latin	Kt. 264, 305–308
	1705 (54)				
271	01.25. V	Debrecen, min.	Ézs 6, 9–10	Sermo 27.	Kt. 263, 297–300
272	01.26. H	Debrecen, min	Titus		R 552, 59v–61r
273	01.28. Sze	Debrecen, min.	Zsolt 95,7	Sermo 24.	Kt. 263, 285–287
274	01.29. Cs	Debrecen, min	Titus	infirmatus ex tussi	R 552, 61r– 62r
275	01.30. P	Debrecen, min.	Ez 36,26	Sermo 25.	Kt. 263, 289–290
276	02.01. V	Debrecen, min.	HK 20–23	Dom. 7.	Kt. 261, 94–96
277	02.08. V	Debrecen, maj.	Lk 3,8	Sermo 26.	Kt. 263, 291–295
278	02.09. H	Debrecen, maj.	Titus	infirmatus licet	R 552, 62v–63v
279	02.12. Cs	Debrecen, maj.	Titus		R 552, 64r– 65v
280	02.28. Szo	Debrecen, maj.		infirmatus licet, Die jejunii	Kt. 264, 320–322
281	03.02. H	Debrecen, min	Titus		R 552, 66r– 67r
282	03.05. Cs	Debrecen, min	Titus		R 552, 67v– 69v
283	03.06. P	Debrecen, min.			Kt. 264, 323–324
284	03.15. V	Debrecen, maj.			Kt. 264, 325–328
285	03.16. H	Debrecen,	Titus		R 552, 70r–

		maj.			71v; ??? Kt. 264, 329– 331
286	03.19. Cs	Debrecen, maj.	Titus		R 552, 71v– 72v
287	03.20. P	Debrecen, maj.	Titus		R 552, 73r– 75v
288	03.22. V (év nélkül!)	Debrecen, maj.	HK 33–34	Dom. 13.	Kt. 261, 98–100
289	03.26. Cs	Debrecen, maj.	Titus		R 552, 76r– 77v
290	04.06. H	Debrecen, min	Fil exeg.		R 552, 78r– 79v
291	04.09. Cs	Debrecen, maj.			R 552, 79v– 81r
292	04.14. V	Debrecen, maj.		HB. vitéz Tarczali Mihály felett	Kt. 264, 425–428
293	04.20. H	Debrecen, maj.	Zsid 1,3		Kt. 261, 11– 14
294	04.22. Sze	Debrecen, maj.		inter infirmitatis	Kt. 264, 332–335
295	04.23. Cs	Debrecen, maj.	Zsid 1,3		Kt. 261, 15– 19
296	05.14. Cs	Debrecen, min.	Zsid 1,11–12		Kt. 261, 20–25
297	05.17. V	Debrecen, min.	HK 49–50	Dom. 18.	Kt. 261, 101–104
298	05.25. H	Debrecen, maj.	Zsid 2,1		Kt. 261, 27–30
299	05.28. Cs	Debrecen, maj.	Zsid 2,2		Kt. 261, 31– 35
300	06.15. H	Debrecen, min.	Zsid 2,7	Dixi, quàm gravis ad guttur[alem] informatus	Kt. 261, 35–38
301	06.18. Cs	Debrecen, min.	Zsid 2,8	Dixi inter infirmitatis	Kt. 261, 39–41
302	06.18. Cs	Debrecen, min.	Zsid 2,8–18	Dixi una cu[m] p[re] cedentib[us] in Compendio infirmitatus Branchódés (gör.)	Kt. 261, 42–45
303– 304	06.29. H (cím), 07.02. Cs (vég)	Debrecen, maj.	Zsid 2,11–13	sed impidient. infirmitatis	Kt. 261, 45–47
305	07.09. Cs de	Debrecen			R 552, 119v–122v
306	07.09. Cs du	Debrecen			R 552, 119v–122v
307	07.22. Sze	Debrecen,	Jer 4,19–26	Sermo 30.,	Kt. 263,

		min.		infirmat[us] Branchódés (gör.)	310–312
308	07.23. Cs	Debrecen, min.	Zsid 3,1–2		Kt. 261, 48–52
309	07.26. V	Debrecen, min.	HK 65–68	Dom. 25.	Kt. 261, 105–106
310	08.02. V	Debrecen, maj.	Zsid 3,4–5		Kt. 261, 53–56
311	08.06. Cs (6. Sextilis)	Debrecen, maj.	Zsid 3,6		Kt. 261, 56–58
312	08.23. V	Debrecen, min.	Lk 3,7	Examen ad conscientiam	Kt. 264, 336–338
313	08.24. H	Debrecen, min.	Zsid 3,15–16		Kt. 261, 59–61
314	08.26. Sze	Debrecen, min.		Examen ad conscientiam	Kt. 264, 342–345
315	08.27. Cs	Debrecen, min.	Zsid 3,17–19		Kt. 261, 62–65
316	08.28. P	Debrecen, min.		Examen ad conscientiam	Kt. 264, 338–341
317	08.30. V	Debrecen, min.	HK 80–82	Dom. 30.	Kt. 261, 107–109
318	09.07. H	Debrecen, maj.	Zsid 4,3		Kt. 261, 66–70
319	09.10. Cs	Debrecen, maj.	Zsid 4,4		Kt. 261, 71– 74
320	10.01. Cs	Debrecen, min.	Zsid 4,11		Kt. 261, 75–78
321	10.04. V	Debrecen, min.	HK 94–95	Dom. 34.	Kt. 261, 111–113
322	10.11. V	Debrecen, maj.			Kt. 264, 355–358
323	10.12. H	Debrecen, maj.	Zsid 4,14		Kt. 261, 79–82
324	10.15. Cs	Debrecen, maj.	Zsid 4,15–16		Kt. 261, 83–86
	1706 (3)				
325	11.21. V	T[emplo] Liszcensi			Kt. 264, 346–350
326	12.12. V	Liszka			Kt. 264, 359–364
327	12.25. Szo	T[emplo] Liszcensi	Lk 1,70		Kt. 264, 365–367
	1707 (9)				
328	01.02. V	T[emplo] Liszcensi	Zsolt 90,13–15	Újév	Kt. 264, 368–371

329	03.27. V	Liszka	Jn 21,15–19	Sermo 29.	Kt. 263, 304–309, 313–314
330	04.03. V	Liszcae			Kt. 264, 372–374
331	04.07. Cs	Liszka	Gen 49,11	Dom. Palmarum	Kt. 264, 375–377
332	05.08. V	T[emplo] Liszcesi			Kt. 264, 378–382
333	12.04. V	T[emplo] Liszcesi	Lk 1,34	Advent 2. vasárnapja	Kt. 264, 383–387
334	12.11. V	T[emplo] Liszcesi	Lk 1,35		Kt. 264, 387–390
335	12.18. V		Bír 13,8	Advent	Kt. 263, 323–325
336	12.27. K	T[emplo] Liszcesi	Zsolt 72,6–7		Kt. 264, 391–395
	1708 (6)				
337	01.22. V	–			Kt. 264, 396–398
338	02.19. V	–			Kt. 264, 399–402
339	03.18. V	T[emplo] Liszcesi			Kt. 264, 403–406
340	05.20. V Die sexto nonarum Maji	Sárospatak	2Kír 20,1–3	HB. id. Csécsi János felett; ifj. Csécsi J. kézírásával	Kt 205/6, 6 lap
341	05.29. K	T[emplo] Liszcesi		Szentlélek kitöltetése	Kt. 264, 407–410
342	09.02. V	Liszka		infirmitas	Kt. 264, 411–412
	1709 (4)				
343	01.20. V	O[ratorio]. Liszcae			Kt. 264, 309–312
344	01.27. V	Liszka			Kt. 264, 313–316
345	02.10. V	T[emplo]. Liszcesi	Zsolt 37,25		Kt. 264, 413–418
346	04.07. V	Liszka	Jn 20,24–29	Sermo 28.	Kt. 263, 300–304

C) Szövegpárhuzamok prédikációkból

EMBER 1693–96, 193–194. (Hotyka, 1694)	EMBER 1700, Qqq3v–Qqq4r (506–507.) (Losonc, 1697.)	EMBER 1702–9, 5–6. (elhangzás: nincs jelölve)
<p>„Applicatio. Óh melly sok háládatlan, Isten méltóságos hivatalát megvető ember van e máí világban! ki edgyik rendbéli Isten hivogató [szavára] is meg nem lágyulván, csak ugyan a bűnben (...), óh melly sok darabos, dér dūr embertelen Nábál van, etc.! sokak sziveknek ajtajára regtül fogván zörget Isten drága igije, sok rendbéli itéleti, Szent Lelke, serkentő példák, a lelki esméretnek tanácslási, s’ a szent Sacramentumok által, még sem adnak helyt az Isten hivatalának, nem térnek az Istenhez!</p> <p>még jó reggel kezde Isten hívni az ő szölejében, hiv a három órakor, az után kilencz orakor is Matt. 20: még is világi hijában való feslet éltednek piatzán hivalkodol-e? majd tizenegy ora lesz, majd ell enyészik napod, eletednek estvéje ell közelit, az után az éczaka is ell jön mellyben nem mun-kálkodhatol Joh. XI:9, 10. et 12:35, 36. et 9:4. ne vesd-meg az Isten méltóságos hivatalát; ma ma (sic!) ha az ÚR szavat hallod etc. Psal. 95:7, 8.</p>	<p>„De, óh melly sok háládatlan, Isten kegyelmes hivatalát megvető ember van e’ máí, gonoszban fekvő világban!</p> <p>Oh melly sok, darabos, dérdūr, embertelen Nábál találtatik! (1Sám. 25:10, 11.) sokaknak sziveknek ajtajokon régtül fogva zörget Isten, drága igéje, sok rendbéli itéleti, Szent Lelke, serkentető példák, a’ lelki esméretnek tanácslási, és a’ szent sákramentomok által; még sem adnak helyt és hitelt az Isten méltóságos hivatalának, nem térnek az Istenhez!</p> <p>Oh ember! még jó reggel kezde Isten téged el-híni a’ munkára az ő szölejébe; hiva három órakor, hiva azután kilencz órakor-is; s’a’t. Mát. 20: hát még-is világi hijába-való feslett életednek piatzán hivalkodol-e? majd tizenkét óra lesz: mert nemde nem 12 órája van-é a’ napnak? Ján. 11:9. majd el-enyészik napod, életednek estvéje el-közelit; azután az éjtszaka-is el-érkezik: <i>mellyben nem mun-kálkodhatol:</i> Ján. 11:9, 10. és 12:35, 36. és 9:4. ne vesd-meg azért az Isten drága hivatalát;</p>	<p>„Usus (1)</p> <p>óh melly sok darabos dérdūr embertelen Nabalok találtatnak! (1. Sám. 25:) Kik a lelki Dávid kíséretit illetlenül fogadják!</p> <p>sokaknak sziveknek ajtajokon regtül fogva zörget Isten igije, sok rendbéli itéleti, Szent Lelke, serkentető példák, a lelki esméretnek tanácslási, s’ a szent Sacramen-tumok által, míg sem adnak helyt és hitelt az Isten méltóságos hivatalának, nem vernek az fühez, Psal. 95:9. Oh ember, <u>még jó reggel kezde Isten téged hívni etc. hiv</u> azután kilencz orakor is Matt. 20: hát még is világi hijában való feslett életednek piatzán hivalkodol-e? majd tizenkét ora lesz, Joh. 11:9. majd ell enyészik napod, eletednek est-véje ell közelit, az után az eczaka is ell erkezik, mellyben nem munkálodhatol Joh. 12:35, 36.</p>

EMBER 1693–96, 193–194. (Hotyka, 1694)	EMBER 1700, Qqq3v–Qqq4r (506–507.) (Losonc, 1697.)	EMBER 1702–9, 5–6. (elhangzás: nincs jelölve)
<p>ne halogasd a meg térést, siess, siess, Psal. 119:60. siess, siess az Istenért, hogy az ajtó bézárol-tatván ki ne maradgy a lakodalmas házbul, mint ama bolond szüzek: Matt. 25:10, 12. tudodé, mint jára ama meny-aszszóny, hogy hamar bé nem botsáta a zörgető Christust: Cant. 5:2, 6, 7.</p> <p>Felly attul, hogi fel ne adgyon rajtad az Isten Lelke: Gen. 6:3. et Apoc. 22:11. hogy azt ne mondgya a mennyei szozat a mi van.</p> <p>Még fen van és tündöklík rajtad a' kegyelem napja, még zörget a Christus szived ajtaján,...</p> <p>...nyisd-meg, Apoc. 3:20. söt mondgyad azt, jöjj bé Istennek áldott embere (...) Gen. 24:31. nem kíván a magához hivogató Isten töled semmit, csak a' szivedet, Prov. 23:23. lelkednek töredelmes sérelmes vóltát, Psal. 51:19. hogy ki-meny e világ Istentelen Fiainak társaságbul fél felé, és büneidet Péterrel edgyütt keservesen meg sirasd, Matt. 26:75.</p>	<p>ne halogasd a' meg-térést; siess, siess: Sólt. 119:60. hogy az ajtó bé-zároltatván ki ne maradj a' lakodalmas házból, mint amaz öt bolond szüzek: Mát. 25:10, 12. tudod-é, mint jára a' meny-aszszony, hogy hamar bé nem botsátá a' zörgető Christust: Ének. 5:2, 6, 7. a' várost kerülő őrzők megverék ötet, meg-sebesíték, elvévék az ő fedelét a' kőfalnak őrzői.</p> <p>Félj attól, hogy fel ne adjon rajtad az Isten Lelke: 1Mós. 6:3. hogy azt ne mondja a' mennyei szózat; a' ki fertelmes, ám légyen ezután-is fertelmes: Jel.22:11.</p> <p>Míg fenn van, és tündöklík rajtad a' kegyelem napja, míg zörget a' Christus szived ajtaján, Jel. 3:20...</p> <p>...nyisd-meg; söt mondjad azt, <i>Jöjj-bé Istennek áldott embere: 1Mós.</i> 24:31. Nem kíván a' magához hivogató Isten töled semmit egyebet, csak a' szivedet: Péld. 23:26. lelkednek meg-törődött sérelmes vóltát: Sólt. 51:19. hogy ki-menj e' világ istentelen fiainak társaságokból fél felé, és büneidet a' Christus tagadó Péterrel együtt keservesen meg-sirassad: Mát. 26:75.</p>	<p>még fenn van, és tündököltetik rajtad a kegyelem napja, míg zörget a Christus, addig te netalám nem hallod s' nem erzed még a szived ajtaján valo zörgest: óh hogy nem: A nap reád fell derül, s' még rajtad ell egyeszik varakozik az Isten békességes türése utánnad, drága szent igéjét erejében praedikáltattya minden-nap füleid hallatára az Isten (...) illő: hogy dormitans sua constientia evigiler."</p>

EMBER 1693–96, 193–194. (Hotyka, 1694)	EMBER 1700, Qqq3v–Qqq4r (506–507.) (Losonc, 1697.)
<p>Oh nem mennélé ahoz, a kinél minden jóknak tökéletessége vagyon, Joh. 1:14. az életnek kútfejéhez. Psal. 36:10.? gondold meg miért hiv az magához? hogi meg fátadott pihegő lelkedett meg nyugossa. Matt. 11:28. vacsorára, vendégségbe hiv, hogy meg éhezett, szomju-hozott lelked meg itassa, tartsa, meg hizlallya, meg kövéritse, hogy magát, szent testét és virét adgyon tenéked:</p> <p>Boldogok, a kik a Barány menyegzejének vacsorájára hivattak (...) hivatallal Apoc. 19:9. Azok esznek amaz el rejtetett titkos mannában, Apoc. 2:17. letelepednek Ábra-hámmal, Izsákkal, Jákóbbal az Isten országában. Matt. 8:11. kenyeret esznek az Isten országában. Luk. 14:15. esznek az élet fája gyümölcséből, Apoc. 2:7. melly az Isten Paradicsomának közepette vagyon.”</p>	<p>Oh! nem mennél-é ahoz, a’ kinél minden jóknak tökéletessége g vagyon, Ján. 1:14. az életnek kútfejéhez? Sólt. 36:10.? gondold-meg jól, miért hiv az magához; hogi meg-fátadott pihegő lelkedett meg-nyugossa: Mát. 11:28. vacsorára, vendégségbe, lakodalomba hiv, hogy egyél az ő eledeléből, igyál az ő borából: azért hiv, hogy meg-éhezett, meg-szomjuhozott lelkedet meg-itassa, jól tartsa, meg-hizlalja, meg-kövéritse; hogy magát egészen, szent testét, szent vérét néked adja.</p> <p><i>Bóldogok, a’ kik a’ Bárány menyegzőjének Vatsorájára hivattattak: Jelen.</i> 19:9. Azok esznek <i>amaz el-rejtetett titkos mannában:</i> Jel. 2:17. le-telepednek Ábrahámval, Isákkal, Jákóbbal a’ mennyeknek országában. Mát. 8:11. kenyeret esznek az Isten országában. <i>Luk.</i> 14:15. esznek az élet fája gyümölcséből, melly az Isten Paraditsomának közepette vagyon: Jel. 2:7.”</p>

D) Az egyháztörténet kéziratos forrásai³⁰⁷

Rövidítések:

egyhm. – egyházmegye, vm. – vármegye, gyül. – gyülekezet, pü. – püspök, esp. – esperes, lp. – lelkész, prof. – professzor, tanár	MS – kézirat, kvt. – könyvtár, lvt. – levéltár, lev. – missilis levél, ak. – anyakönyv, jkv. – jegyzőkönyv SzBI – Szilágyi Benjámín István iratai
--	---

1) Dunáninnen Egyházkerület (ma: Dunántúli REK, ill. Szlovákiai MPE), (3-10. fej.)						
Egyházmegyék	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Kerületi adatok			egyhm. ak.	gyül. névsor, pü. névsor, esp. névsor	567	elveszett
Somorjai	Pozsony és Moson vm.					
Komáromi	vm.	menekült lp.		gyül. névsor		
Komjáti	Nyitra vm.					
Barsi/Lévai	Bars és Hont vm.	emlékezet		lp. névsor	570	DRK R 575, 216
Palánki/Nógrádi	Nógrád és Pilis vm.	emlékezet		lp. névsor	570	DRK R 575, 216

³⁰⁷ Cf. TTREK DRK, R 575; RITOÓKNÉ 1973, 138, 330, 364, 399, 424, 425, 661, 670.; TÓTH E. 1989; NYAKAS 1994.

**2) Felső-Magyarországi Egyházmegyéek
(ma: Tiszáninnen REK), (11-30. fej.)**

Egyházmegyéek	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Kerületi adatok		emlékezet		esp. névsor		
		Liszkai Péter (Zsadány lp.)	zsinati jkv. katalógusa	szikszói zsinat (1568)	178-179	DRK R 575, 281
Borsod-Gömör-Kishont vm.	vm.	emlékezet		lp. névsor	577	
Abaújvár-Torna-Sáros vm.	vm.	ex veteri MSto (SzBI)	meghívó, hitvallási irat	Károlyi Gáspár meghívója, Gönci cikkelyek (1566)	1566. év	DRK R 575, 37- 40, 41-52
				Egri Lukács per	1568. év	DRK R 575, 53- 62
		MStum vetus (SZBI)		Sárosi esp. névsor	580	DRK R 575, 480- 482
Zemplén vm.	vm.		egyházm. ak.	Varannói várfoglalás (1630)	364, 383,390, 720, 721, 723, 733	
			egyh. lvt. használta	Medgyesi zsinat (1588); Szatmárnémeti zsinat (1646)	1588. év 1646. év	
		egy jóbarát (id. Csécsi János)	SRK Coetus ak.	Patak iskolatörténet, gyül. lp. névsor	592, 598	
		egy közeli testvér (Zádorfalvi Márton)	lp. névsor	Újhely	421	
Ungvári/Ungi	vm.	emlékezet		lp. névsor		

**3) Tiszáninneni Egyházkerület
(ma: Tiszántúli REK), (31-72. fej.)**

Egyházmegyék	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Kerületi adatok		Keresszegi Herman István	MS	pü. névsor	605-606	
		saját	zsinati jkv.	debreceni zsinat (1567), meghívó	1567. év	DRK R 575, 63-66
			zsinati jkv.	nagykárolyi zsinat (1591)	1591. év	DRK R 575, 287-288. (leírva: 1614)
Beregi	vm.	esp. (Teremi István)	egyhm. ak.	esp. névsor	607-609	
Máramarosi	vm. (Erdély)	Huszt L. Samuel (esp.)	egyhm. ak.	reformáció (1556), új naptár 1625, esp. névsor	108, 610-611	
Ugocsai	vm.	-		esp. névsor	612	
Szatmári	vm.	egyhm. jegyző	egyhm. ak.	gyül. lista	613-614	DRK, R 575, 541-544
				lp. névsor, esp. névsor	614-617	elveszett (1703)
		Várallyai Lőrinc	MS	vár lp. névsora	617	
		Coetus kv.	anyakönyv	prof. névsor (1610-1703)	618-620	
			Szatmárnémeti zsinat (1646)	kánonok, katalógus	118, 138, 389, 654, 661	DRK, R 575, 445-451
Nagybányai	város	saját kivonat	egyhm. ak.	esp. névsor	621-622	
Károlyi	Közép-Szolnok vm.	elküldték	egyhm. ak.	Hodászi, Pareus, levelezés	347, 348-355, 509	elveszett (1703)

Egyházmegyék	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Nyírségi	Szabolcs vm.	esp. (Debreceni Kalocsa János)	egyhm. ak.	esp. névsor	625	
Debreceni	város		egyhm. ak. (-1621)	gyül. névsor	625-626	
			egyhm. ak. (1615-)	esp. névsor	627	
		MS		iskolatört. prof. névsor	629-633	
		SZBI		Újfalvi Imre pere	1609-10. év	DRK R 575, 244-271
		Komáromi Cs. György	ágenda	debreceni ágenda	518	kézirat volt!, kiad. Fekete Cs.
Váradi	Bihar vm.	öreg lp-k	egyhm. ak.	gyül. névsor	635	rác támadáskor elpusztult (1707)
		emlékezet		esp. névsor	636	
			MS	prof. névsor	637-638	
Böszörményi	Zaránd vm.		MS	gyül. névsor	638-640	
		esp., kisvárdai lp (Pathai András)	egyhm. ak. (1634-)	esp. névsor	640	
Makói	Békés vm.	közeli lp.		gyül. névsor	640-641	
Kunsági/Túri	vidék		egyhm. ak.	gyül. névsor	641	elpusztult (1707)
Érmelléki	vidék	esp. (Czeplédi Pál)	egyhm. ak.	gyül. névsor	643-645	
			TTREL ak.	esp. névsor	644-645	TTREL
Szilágyi	Kraszna vm.					
<p align="center">4) Duna-Tisza közí Egyházkerület (ma: Dunamelléki REK), (72-74. fej.)</p>						

Egyházmegyék	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Kerületi adatok	benne: Solti / Pesti, Tolnai, Fejér, Váci / Pesti egyhm., Kecskemét	Pathai Baracsi János, és 2 debreceni diák		gyül. névsor	651	egyházkerületi kvt, lvt. elpusztult
		saját		pü. névsor, esp. névsor	651-652	
5) Dunántúli Egyházkerület (75-82. fej.)						
Egyházmegyék	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Kerületi adatok	benne: Sopron, Vas és Somogy vm-i, Győri és Veszprémi egyhm.	2 lp.	egyhm. ak.	gyül. névsor, pü. névsor, esp. névsor	577	elveszett
		gr. Batthyány Ádám	rendelet	prot. elűzése	378	DRK R 575,411- 412
Zala vm.	vm.	Perlaki Márton	lev. SZBI-hoz (1647)	ref. mecénásai, lp. névsor	660	DRK R 575, 283- 286; cf. MPEIF 1872, 112–114
6) Felső- és Alsó-Baranyai Egyházkerület (ma: Dunántúli REK), (83-88. fej.)						
Egyházmegyék	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Kerületi adatok	benne: Felső-, Alsó-Baranyai egyhm., Ormánság	kecskeméti lp., Pathai P. Sámuel (pü.)	annales	pü. lista, esp. névsor	676-679	Szegedi Kis István életrajz (Veresmarti Miklóstól)

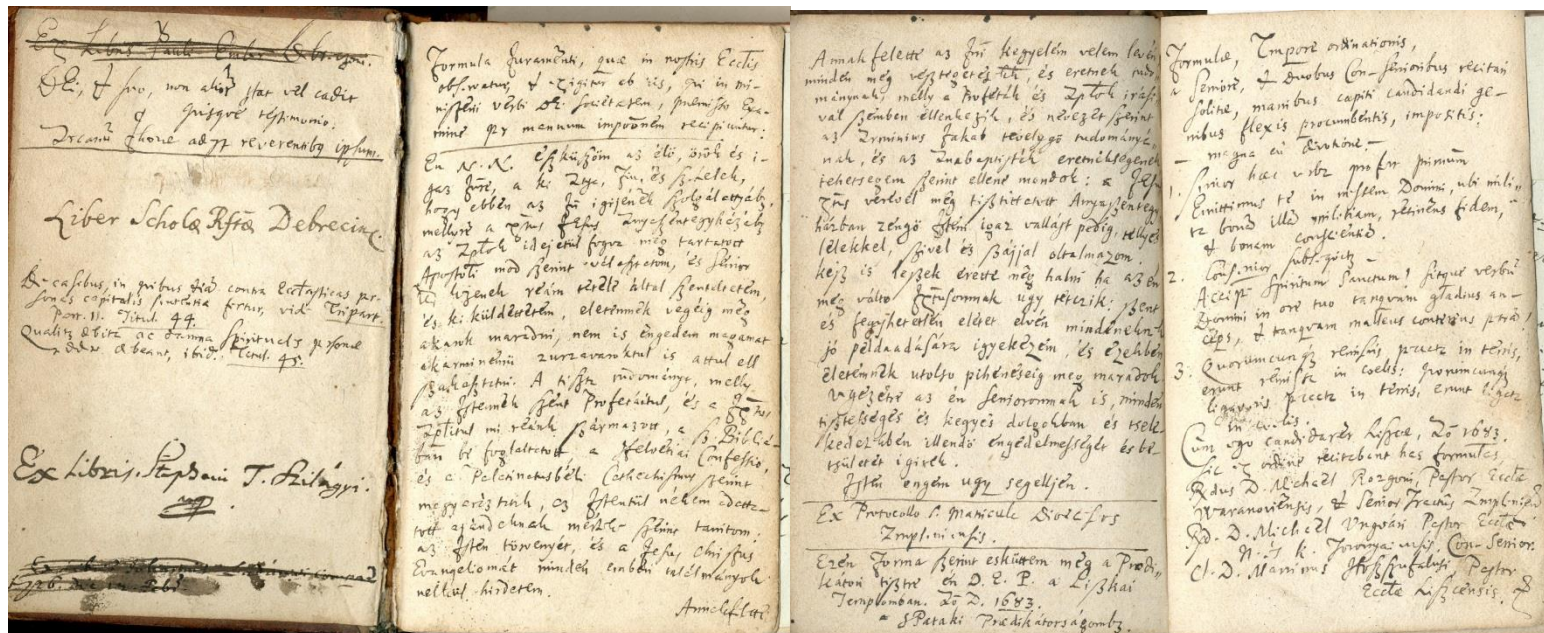
Egyházmegye	Vármegye	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
				lp. névsor	????	DRK R 575, 282.
		Pathai P. Sámuel (pü.)	lev. SZBI-hoz (1647)	baranyai reformáció	678-679	cf. ProtSz 1895, 424-433
		Rátkai György (Rakamaz lp.)	Zsinati jkv. katalógusa	Hercegszöllősi kánonok (1576)	293-294	DRK, R 575, 191- 198 (lat.), 199- 213 (m.)
		Gyimóthy István et alii	lev.	Hercegszöllősi zsinat (1678), üldözések (1699)	675	
Valpói/Pozsegai	vm.	egy ismerős		gyül. névsor		

Egyéb kéziratok	Adatközlő	Műfaj	Téma	Lapszám	Forrás
Vegyes egyháztört. gyűjtemény	Bodfalvi Péter	<i>Nucleus Chronologico- Historicus</i> címen	vallásszabadság, Kátai históriája	122, 124 HEO II, 89r	(1564-5), cf. Bod Péter, <i>Magyar Athénás</i> , 44
Vegyes egyháztört. gyűjtemény (Zempléni egyh., Miskolci Csulyak-, Szilágyi Benjámín-hagyaték)	Szilágyi Benjámín István, <i>Synodalia</i>	teológiai tételek	Wittenbergi Coetus Artic. (1568-71)	275, 330	DRK, R 575, 95- 104
		lev.	Pareus lev. magyarokkal	1611. év	DRK, R 575, 273- 279
		szász történeti feljegyzések, lev.	Chr. Barth lev. (1647)	696	DRK, R 575, 361- 400
Vegyes egyháztört. gyűjtemény (Lesznó, Jablonski-hagyaték)	Debreceni Ember Pál	iratgyűjtemény	gályarab levelek	(316-)	Poznan, Akta Braci Czeskich

E) A zepléni protocollumok

- 1 – fotók az RMK 1021. sz. kötet előzéklapjairól
2 – magyar esküformák
3 – latin esküformák
4 – lelkészi beiktatási rituálé

1) Kézirat fotók

2) Esküformák

<i>Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis</i> (1630k.) ³⁰⁸	Ember Pál saját jegyzete (RMK 1021 előzéklapjain) ³⁰⁹
<p>En. N. esküßöm az igaz, élő es örök Istenre, az ki atia, fiu, es ß[ent]: Lélec, hog' ebben az Isten igejénec ßolgálatiábā[n], melre az Cr[istu]s Jesus aniaßentegyhazaban, az Ap[osto]loc idejétől fogva meg tartatot, Apostoli mod ßerent valasztatom, es Senior Uram kezenec ream tétele által ßenteltetem, és ki küldettetē[m], eletem nec végéig meg akaroc maradni, nemis engedem magamot akarminemű zűrzavaroctul is attul ell ßakaztatni.</p> <p>Az tizta tudománt, mely az I[ste]nnec sz[ent]: Próphétaitol és az Jesus Chr[istu]s Apostolitul mireánc bármazot, az ß[ent]: Bibliábā[n] bé foglaltatot az Helvétiai confessio, és az Palatinusbéli Cathéchismus ßerē[n]t magyarasztatic, az I[ste]ntől nékem adatot ajándéknac mértéke ßerént, tanitom: az Isten törvénit és az Jesus Chrs Euā[n]géliomát, minden emberi találmánio c nélkül hirdetem. Annakfelette az Isteni kegyelem</p>	<p>En N: N: esßküßöm az élő, örök és igaz I[ste]nre, a ki Atya, Fiu, és ß[ent]. Lelek, hogy ebben az I[ste]n igijének ßolgálatyáb[an], mellyre a X[rist] Jesus Anyaßentegyházáb[a]n az Ap[osto]lok idejetül fogva meg tartatott Apostoli mod ßerint valasztatom, és Senior Úr kezenek reám tétele által ßenteltetem, és ki küldettetem, eletemnek végéig meg akarok maradni, nem is engedem magamat akárminemű zurzavaroktul is attul ell ßakaßtatni.</p> <p>A tißta tudományt, mely az Istennek ßent Profetáitúl, és a Jésum Ap[osto]litúl mi reánk bármazott, a ß[ent]. Bibliában bé foglaltatott, a Helvétiai Confessio, és a Palatinatusbéli Cathechismus ßerint magyarasztatic, az Istentől nékem adattatott ajándeknak mértéke ßerint tanitom: az Isten törvényét, és a Jesus Christus Evangeliomát minden emberi találmányok nélkül hirdetem. [1r] Annakfelette az I[ste]ni kegyelem velem levén,</p>

³⁰⁸ Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623. = SRK Nagykönyvtár Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Kgg. I. 3/a., 6.

³⁰⁹ *Canones ecclesiastici...*, i. m., 1r–v.

<p>velem lévén, minden meg veztegesekenec, és eretnec tudománnac, mely az Próphétác és Ap[osto]loc írásival szemben ellenkezik,</p> <p>tehetsegem Berént ellene mondoc: az Jésus Chrs vérével meg tisztitatot Aniaßentég[i]házban zengő Isteni igaz vallást pedig, teljes léleckel, Bivel és Bájal óltalmazom.</p> <p>Kéßis lébec érette meg halni, ha az én megválto Christusomnac uág[i] teßic: Bent és fég[i]hetetlen életet élvén mindenek[ne]k joo pelda adasara igiekezem, és ezekben életemnec utólsó pihenéseig megmara[doc].</p> <p>Végezetre az én Senioromnak[-]is minden tisztességes és kegies dolgokban és chielekedetekben illendő engedelmességet és bötsületet igérec.</p> <p>Isten engem úgy segéljen. [6]</p>	<p>minden meg veßtegetés[eknek], és eretnek tudománynak, melly a Propheták és Ap[osto]lok írásival Bemben ellenkezik,</p> <p>és nevezet Berint az Arminius Jakab tévelygő tudományának, és az Anabaptisták eretneksegenek</p> <p>tehetsegem Berint ellene mondok: a Jésus X[rist]us vérével meg tißtittatott Anyaßentegyházban zengő Isteni igaz vallást pedig, tellyes lélekkal, Bivel és Bájjal oltalmazom.</p> <p>Kéß is lebec érette meg halni, ha az én meg válto Xtusomnak úgy tetczik: Bent és fegyhetetlen eletet elvén mindeneknek jó példaadására igyekezem, és ezekben életemnek utolso pihenéseig meg maradok.</p> <p>Vegezetre az én Senioromnak is, minden tißtességes és kegyes dolgokban és cselekedetekben illendő engedelmességet és becsületet igirek.</p> <p>Isten engem úgy segelljen. [1v]</p>
--	---

3) Latin esküformák

A Zempléni tractus jegyzőkönyve (1630k.) ³¹⁰	Sinai-féle másolat (1708k.) ³¹¹	Szathmári Paksi-féle másolat (1722k.) ³¹²	Lampe–Ember, <i>Historia Ecclesiae</i> (1728) ³¹³
Formula iuramenti, quae in nostris ³¹⁴ Ecclesiis observatur, & exigitur ab iis, qui in ministerii verbi Dei societatem, praemisso examine, per manuum impositionem recipiū[n]t[ur]. Ego. N. juro per Deum vivum verum & aeternū[m] qui est Deus Pater, Filius & Sp[iritus] Sanctus: quod in hoc ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostolico, & in Christi Jesu Ecclesia, á temporibus Apostolorum observato, eligor, ac per impositionem manus? Domini Senioris ³¹⁵ inauguro, emittórq[ue] , ³¹⁶ ad finem usque vitae meae	XXX. <u>Formula Juramenti</u> quae in Ecclesys Dioeceseis Zempleniensis , observat[ur], et exigit[ur] ab iis, qui in Ministerio Verbi Dei Societatem praemisso Examine per manu[m] impositione[m] recipiunt[ur]. Ego N. juro per Deu[m] vivu[m]. verum et aeternu[m] qui est Deus, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc Ministerio Verbi Dei, ad quod? nunc more Apostelico et in Ecclesia Jesu Christi á temporibus Apostoloru[m] observato eligor, àc per impo- [223] sitione[m] manu[m] Rever. Dom. Senioru[m] inauguro	XXX. <u>Formula Iuramenti</u> , quae in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis , observatur, et exigitur ab aliis, qui in ministerii [65v] Verbi Dei Societatem praemisso Examine per manu[m] impositionem recipiuntur. Ego N. juro per Deum vivum. verum et aeternum qui est Deus, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc Ministerio Verbi Dei, ad quod nunc more Apostelico , et in Ecclesia Jesu Christi á temporibus Apostolorum observato eligor, àc per impositionem manum Rever. Dom. Seniorum inauguro et emittor ad finem usq[ue]	XXX. <i>Formula Juramenti</i> , quae in Ecclesiis Dioeceseos Zempleniensis observatur, & exigitur ab iis, qui in Ministerii Verbi Dei societatem praemisso examine per manuum impositionem recipiuntur. <i>Ego N. juro per Deum vivum. Verum, et aeternum qui est Deus Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, quod in hoc ministerio Verbi Dei, ad quod nunc</i> more Apostolorum observato eligor , ³³¹ <i>ac per impositionem manum</i> Rever. Dom. Seniorum <i>inauguro et emittor, ad finem usque vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullis tempestatibus abstrahi patiar.</i>

³¹⁰ SRK Levéltára (Sárospatak), Liber Redituum Eccl. Com. Zempl. Ao. 1623., jelzete: Kgg. I. 3/a., 4–5.

³¹¹ DMREK Ráday Könyvtára, jelzete: K. 1. 29., 223–224.

³¹² Bodleian Library (Oxford), Mss. I. Add. 57., 65v–66r.

³¹³ LAMPE–DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiae*..., i. m., 724–725.

³¹⁴ Itt az eredeti közegre való önreflektív utalását a névmásnak Ember Pál értelmezte a külföldi olvasó számára.

³¹⁵ Ismét csak Ember Pál alakított, csak most fordítva: a jegyzőkönyv általánosító utalását tette egyedivé.

³¹⁶ Stilisztikai variációt alkalmazott Ember Pál.

<p>perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar.</p> <p>Doctrinā[m] puram, hoc est, à sanctis Dei Prophetis & Ap[osto]lis Jesu Christi in nos derivatam,³¹⁷ sacris Bibliis comprehensam, in Helvetica confessione expositam, pro mensura doni mihi a Deo dati, docebo.</p> <p>Legem Dei & Evangelium Jesu Christi, absque ullis traditionib[us] humanis,³¹⁸sonabo. Insuper assistente mihi divina gratia, omnibus corruptelis ac doctrinae hereticae, quae exdiametro repugnat Verbo Dei, Scriptis Prophetis & Apostolicis comprehenso,</p>	<p>et emittor ad fine[m] usq[ue] vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullius tempestatibus abstrahi patiar: Doctrinam puram, quae á Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos derivata Sacris bibliis comprehensa, in Helvetica Confessionē et Catechismo Palatinali exposita e[st] et interpr[ae]tat[ur],³¹⁹ p[ro] mensura doni mihi á Deo dati docebo,</p> <p>Legem Dei et Evangelium Jesu Christi absq[ue] ulla traditionum humanaru[m] mixtura annunciabo:³²⁰ insuper assistente mihi Divinâ gra[ti]â, omnibus corruptelis, et³²¹ doctrinae hereticae, quae Verbo Dei scriptis Prophetis et Apostolicis comprehenso e³²² diametro</p>	<p>vitae meae perseverare volo, nec ab eo me ullis tempestatibus abstrahi patiar:</p> <p>Doctrinam puram, quae á Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos derivata Sacris Bibliis comprehensa, in Helvetica Confessione et Catechismo Palatinati exposita est, et interpræatur, pro mensura doni mihi á Deo dati docebo,</p> <p>Legem Dei et Evangelium Jesu Christi absq[ue] ulla tradicionum (sic!) humanarum mixturá annunciabo: Insuper assistenta mihi Divinâ gratiâ omnibus comprehensa Doctrinae Helveticae,³²⁹ quae Verbo Dei scriptis</p>	<p><i>Doctrinam puram, quae à Sanctis Dei Prophetis, et Apostolis Jesu Christi in nos deriva- [724]ta sacris Bibliis comprehensa, in Helvetica Confessione, et Catechismo Palatinali exposita est, et interprætatur, pro mensura doni mihi à Deo dati docebo</i></p> <p><i>Legem Dei, et Evangelium Jesu Christi absque ulla traditionum humanarum mixtura annunciabo. Insuper assistente mihi Divina gratia, omnibus corruptelis, et doctrinae hereticae, quae Verbo Dei scriptis Prophetis et Apostolicis comprehenso è diametro repugnat,</i></p>
--	---	--	--

³³¹ Lampe itt tömörített, s a többszámra váltással jelezte az eredeti szövegnek a tradícióra, az apostoli hagyomány folyamatosságára való utalását,

³¹⁷ Stilisztikai variációt alkalmazott Ember Pál.

³¹⁸ Az egyes számról többes számra váltás Ember Pálhoz kapcsolódik, és hangsúlyozottabban utal a következő szakaszban, név szerint felsorolt eretnekek irányzataira.

³¹⁹ Itt Ember Pál kibővítette a 17. század eleji fogadalmat a század végére gyakorlattá vált kultikus óprotestáns szövegnek a beemelésével: a *Második Helvét Hitvallás* törvényileg 1567, a *Heidelbergi Káté* pedig 1646 óta a magyar kálvinista felekezet alapvető hitvallási irata.

³²⁰ Ember Pál szócseréje (a hangoztatni és a kijelenti ige közti szemantikai különbség) kifejezi a 17. századi kálvinizmusnak az igehirdetés próféciaként való felfogását.

³²¹ Stilisztikai, hangulati változatosság csupán az ac és et közti váltás.

³²² Stilisztikai, hangulati változatosság csupán az e és ex közti váltás.

<p>pro virili mea, contradicam: veram autē[m] & in Eccl[esi]a Jesu Christi sanguine repugnata religionem sonantem, toto pectore, corde & ore defendam; paratus pro ea etiam mori, si ita Christo Salvatori meo videatur: [4] vitam sanctam & inculpatam vivendo omnibus bonum exemplum praebere studebo, atque in his ad extremū[m] usque vitae meae spiritum permanebo.</p> <p>Praeterea Seniori quoque meo in omnibus rebus & actionibus honestis & piis obedientiam debitam & observantiam sancté promitto. Ita me bené Deus adjuvet.</p>	<p>repugna[t]:³²³signanter erroneae Jacobi Armini doctrinae, Francisci Davidis et Anabaptistarum[m] haeresibus³²⁴ p[ro] virili mea Contradicam, veram autem, et in Ecclesia Sanguine Jesu Christi repugnata resonante[m] Religione[m],³²⁵ toto pectore, corde et ore defendam, paratus p[ro] ea etiam mori, quod si Salvatori Jesu Christo ita visum fuerit,³²⁶ vitam Sanctam et inculpatam, vivendo omnibus bonum Exemplum praebere studebo, atq[ue] in his ad extremu[m] usq[ue] vitae meae habitu[m]³²⁷ permanebo. Praeterea Seniori quoq[ue] meo in (sic!) in omnibus rebus et actionibus honestis, et piis</p>	<p>Propheticis et Apostolicis comprehenso é diametro repugnat:signanter erroneae Jacobi Arminii, doctrinae Francisci Davidis et Anabaptistarum haeresibus pro virili mea contradicam veram antem et in Ecclesia Sanguine Jesu Christi repugnata resonantem Religionibus,³³⁰ toto pectore, corde et ore defendam, paratus pro ea etiam mori quod si Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit, vitam Sanctam et inculpatam vivendo; omnibus bonum exemplum praebere studebo, atq[ue] in his ad extremo usq[ue] vitae meae habitu[m] permanebo, Praeterea Seniori qvoq[ue]</p>	<p>signanter erroneae Jacobi Armini doctrinae, Francisci Davidis, et Anabaptistarum haeresibus <i>pro virili mea contradicam. Veram autem, et in Ecclesia sanguine Jesu Christi repurgata resonantem Religionem, toto pectore, corde et ore defendam, paratus pro ea etiam mori, quod si Salvatori meo Jesu Christo ita visum fuerit, vitam sanctam et inculpatam vivendo, omnibus bonum exemplum praebere studebo, atque in his ad extremum usque vitae meae halitu[m]³³² permanebo. Praeterea Seniori quoque meo in omnibus rebus et actionibus honestis, et piis obedientiam et observantiam debitam Sanctè promitto, Ita me Deus adjuvet! Amen.</i> [725]</p>
---	--	--	--

³²⁹ Ez a beszúrás, amely nem a megromlott eretnek tézisekre teszi a hangsúlyt, hanem a *Második Helvét Hitvallás* felfogásával nem egyező nézetekre, már ortodoxabb kálvinista felfogást rejt. Ez a szövegváltozat köthető Szathmári Paksi Mihályhoz, de úgy tűnik, ezt Lampe nem vitte tovább. Vagy pedig Lampe kezében a korábbi 1706-os változat fordult meg. (Esetleg, ha többet is látott, inkább az 1708-ast vette figyelembe.)

³²³ Mondatrész cserélődött fel Ember Pál kezében: az eredeti jegyzőkönyvi fogadalom leírt szövegéhez képest a betoldás így jobban kötődik az azt megelőző mondatrész utalószavához, s a szövegkohézió igényli ezt az inverziót.

³²⁴ A betoldás Ember Páltól származik.

³²⁵ Ember Pál-féle szórend- és szócsere.

³²⁶ A jegyzőkönyv passzív szerkezete helyett itt egy összetett múlt idejű igealak áll, mely révén a szövegnek a kálvinista teológiához való kötődése hangsúlyosabb.

³²⁷ A szellemi élet végének ábrázolása Ember Pálnál az egész antropológiai jelenlétre ('habitus') vonatkozik.

Amen. [5]	obedientiam et observantiam debitam ³²⁸ Sanctè promitto. Ita me Deus adjuvet Amen. [224]	meo in omnibus rebus et actionibus honestis et piis, obedienciam et observantiam debitam Sanctè promitto, Ita me Deus adjuvet Amen. [66r]	
-----------	--	--	--

³³⁰ Szathmári Paksi-féle egyes – többes szám közti váltás, melyet Lampe ismét csak nem tartott meg.

³³² A szellemi élet végének ábrázolása Lampénál a metafizikai távlatot ('lehellet') jeleníti meg.

³²⁸ Ember Pál az állitmány két bővítményét rendezte egymás mellé az eufónia jegyében.

4) Beiktatási rituálé

RMK 1021 előzéklapjain (1683 után) ³³³	Sinai-féle másolat (1708k.) ³³⁴	Szathmári Paksi-féle másolat (1722k.) ³³⁵	Lampe–Ember, <i>Historia Ecclesiae</i> (1728) ³³⁶
Ex Protocollo s[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis. Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E: P. a' Lißkai Templomban. A[nn]õ. D[omini]. 1683. a S[aros-]Pataki Praedikátorságomb[a]n. [*1v] Formulae, Tempore ordinationis, a Seniore, et duobus Con-Senioribus recitari solitae, manibus capiti Candidandi genibus flexis procumbentis, impositis: – magna cu[m] devotione –	XXVI. In Conventib[us] Unitar[um] Dioecesi[u]m Ultra-Tibiscanar[um], quod á Seniorib[us] solum regnunt[ur], Ordo <u>Agendoru[m]</u> Synodaliu[m] paululu[m] variat, res tamen eodem redit... [218] 11. Iuramenti formulam ex matriculciula prius tacité apud se Candidandus legit, ne porro mox haesitet. 12. Recita publicé juramentu[m] (cujus formula[m] infra exhibiturus sum) 13. Genibus felxis excipit Candidatus manuum Senioris et Consenioru[m] duor[um] inpositione [m] Cujus occasione Senior, manu dextra[m] in Capite emitendi quiescente, haec verba fundit:	XXVI. In conventibus Unitarum Dioecesium Ultra- Tibiscanarum, quod á Senioribus solùm regnunt[ur], Ordo Agendorum Synodaliu[m] paululùm variat, res tamen eodem redit... [62v] 11. Iuramenti formulam ex Matricula priùs tacité apud se candidandus legit, ne porro mox haesitet. 12. Recitat publicè Iuramentum (cujus formulam infra exhibiturus sum.) 13. Genibus flexis excipit Candidatus manuum Senioris et Conseniorum duorum impositionem, cujus occasione Senior, manu dextrâ in capite emittendi quiescente, haec verba fundit:	XXVI. In conventibus unitarum dioecesium Ultra- Tibiscanarum, quod á Senioribus solum regnuntur, Ordo Agendorum Synodaliu[m] paululum variat, res tamen eodem redit... [720] 11. Juramenti formulam ex matricula prius tacite apud se candidandus legit, ne porro mox haesitet. 12. Recitat publice juramentum, (cujus formulam infra exhibiturus sum.) 13. Genibus flexis excipit Candidatus manuum Senioris et Conseniorum duorum impositionem, cujus occasione Senior, manu dextra in capite emittendi quiescente, haec verba fundit:

³³³ *Canones ecclesiastici...*, i. m., *1v–2r.

³³⁴ DMREK Ráday Könyvtára, jelzete: K. 1. 29., 218–221.

³³⁵ Bodleian Library (Oxford), Mss. I. Add. 57., 62v–63v.

³³⁶ LAMPE–DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 720–722.

<p>1. Senior haec verba profert primum Emittimus te in messem Domini, ubi milita bona[m] illa[m] militiam, retinens fidem, et bonam conscientia[m].</p> <p>2. ConSenior subsequitur Accipe Spiritum Sanctum! Sitque verbu[m] Domini in ore tuo, tanquam gladius anceps,³³⁷ et tanquam malleus conterens petra[m]!</p> <p>3. Quorumcunq[ue] remiseris peccata in terris, erunt remissa in coelis: quorumcunq[ue] ligaveris peccata in terris, erunt ligata in coelis.</p>	<p><u>Acipe S[piritum] Sanctu[m], sitq[ue] verbu[m] Domini, in ore tuo, tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petra[m].</u></p> <p>Consenior[um] primus haec: <u>Emitimus te in messe[m] Domini, ubi militia³³⁹ illam bonam³⁴⁰ militia[m] retinens fide[m] et bonam conscientia[m],</u></p> <p>Alter Consenior[um] haec: <u>Quor[um]cunq[ue] remi- [219] seris peccata in terris erunt remissa in Coelis, quorumcunq[ue] ligaveritis³⁴¹ peccata in terris, erunt ligata in Coelis. [220]</u></p> <p>... 14. ...</p> <p>15. Gratiar[um] actione, dein Fratr[u] salutatione et valedictione Sacer actus Conclusus e[st],</p>	<p><u>Accipe Spiritum Sanctam, sitq[ue] verbum Domini in ore tuo tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petram.</u></p> <p><u>Conseniorum primus haec: Emittimus te in messem Domini, ubi milita bonam illam militiam, retinens fidem et bonam conscientiam.</u></p> <p><u>Alter Conseniorum haec: Quorum cunq[ue] remiseris peccata in terris erunt remissa in coelis; quorum cunq[ue] ligaveris peccata in terris erunt ligata in Coelis. [63r]</u></p> <p>... 14. ...</p> <p>15. Gratiarum actione, dein Fratrum salutatione et valedictione sacer actus conclusus est.</p>	<p><i>Accipe Spiritum Sanctam, sitque verbum Domini in ore tuo, tanquam gladius, et tanquam malleus conterens petram.</i></p> <p>Conseniorum primus haec: <i>Emittimus te in messem Domini, ubi milita bonam illam militiam, retinens fidem, et bonam conscientiam.</i></p> <p>Alter Conseniorum haec: <i>Quorumcunque remiseris peccata in terris, erunt remissa in Coelis; quorum cunque ligaveris peccata in terris, erunt ligata in Coelis. [721]</i></p> <p>... 14. ...</p> <p>15. Gratiarum actione, dein' Fratrum salutatione et valedictione sacer actus conclusus est.</p>
---	--	--	--

³³⁷ Hiányzik a másolatokban.

³³⁹ Elírás az egymást követő, két hasonló szó hatására.

³⁴⁰ Szórendi csere, ebben a szerkezetben elvben nem zavaró, de itt azt jelzi, hogy a Lampe-féle változat az 1722-es megoldást követte.

³⁴¹ Indokolatlan többes szám alkalmazása.

<p>Cùm ego candidaret Lißcae, A[nn]õ. 1683, sic ex ordine recitabant has formulas,</p> <p>Rdus D. Michaël Rozgoni, Pastor Eccl[esi]ae Waranoviensis et Senior Tractus Zempleniens[is].³³⁸ Rd. D. <u>Michaël Ungvári</u> Pastor Ecclae N. és K. Toronyaiensis. Con-Senior. Cl. D. Martinus Hoßbúfalusi, Pastor Ecclae Liscensis [*2r]</p>	<p>(NB Juxta hunc ritu[m] Ordinatus est ad Ministeriu[m] Ecclesiae S[aros-]. Patakiensis Compiler Hor[um] Rituali[um] in Templo Eccl[esiae]. Refor[matae]. <u>Liscensis</u> Comitatus Zempleniensis. An 1683. 12 Juny Cum reliquis trib[us] Fratribus Manuu[m] impositores fuere Rev. <u>Michaël Roßgoni</u> P. E. Varanoviensis et Senior Rev. <u>Michaël Ujvári</u> P. E. N[agy]. és Kis Toronya, Cl. Martinus Hoszszúfalusi P E Lißcensis Consenior :) [221]</p>	<p>NB. Iuxta hunc ritum ordinatus est ad Ministerium Ecclesiae Saros Patakiensis Compiler, Horum Privatim³⁴² in Templo Eccl[esiae]. Refor[matae]. <u>Liscensis</u> Comitatus Zempleniensis, Anno 1683. 12 Juny Cum reliquis tribus Fratribus Manuu[m] impositores fuere</p> <p>Rev. <u>Michaël Rozgoni</u> P. E. Varanoviensis et Senior Rev. <u>Michaël Ungvár</u> P. E. N[agy]. és Kis Toronya Clar. Martinus Hoszszúfalusi P. E. Liscensi. Conseniores)³⁴³ [63v]</p>	<p>(NB. Juxta hunc ritum ordinatus est ad Ministerium Ecclesiae Saros-Patakiensis compiler horum ritualium in Templo Eccl[esiae]. Refor[matae]. Liscensis comitatus Zempleniensis, An 1683. 12. Juny. cum reliquis tribus Fratribus. Manuum impositores fuere Rev. <i>Michael Rozgoni</i> P. E. Varanoviensis et Senior, Rev. <i>Michael Ungvari</i>, P. E. N[agy]. es K[is]. Toronya,³⁴⁴ Cl. Martinus Hoszszufalusi, P. E. Liscensis, Conseniores.) [722]</p>
---	---	---	--

³³⁸ A funkció elnevezése elmaradt a kéziratokból is ezután.

³⁴² Szócsere, más forrásban nem található, és Lampe nem ezt, hanem az 1708-as verziót követte.

³⁴³ A segédesperesek egyszerűsített elnevezése összevonással: ez maradt benne a Lampe-féle kiadványban.

³⁴⁴ Lampe egyszerűsítése: Toronya település két részének a megkülönböztetése a külföld számára kevésbé volt lényeges.

F) Ember Pál hivatkozásai

A felosztás korszakonként, és kultúránként/országokként halad; a reformációt követően pedig ezt kibővíti felekezetenkénti bontásban. A listán szerepelnek mindazok a szerzők, akik minimum szerző + műcímmel lettek megemlítve Ember Pál saját írásaiban. Ehhez referenciául szolgált...

- bármilyen utalás az adott szerző művére („ld.”, „olvasd el”, „vid.” jelzések, → a reneszánsz szövegkiadó említése),
- és/vagy az idézet: boldval jelöltem a **nagyszámú idézettséget**,
- és/vagy a szerző jelölése („pag. mihi”, „fol. mihi”), itt: SAJÁT PÉLDÁNY néven.

A) ANTIKVITÁS

a. 1. Történetíró

- Hérodotosz (Kr.e. 484-425)
- Varro (Kr.e. 116-27)
- Titus Livius (Kr.e. 59- Kr.u. 17)
- Diodorus Siculus (Kr.e. I. sz. eleje - 30)
- Vellejus PATERCULUS (Kr.e. 20 -?) → MANUTIUS
- Curtius RUFUS (Kr.u. I. sz.) → HÁPORTONI FORRÓ Pál
- **Josephus FLAVIUS** (37-100) → Sig. GELENIUS
- Plutarkhosz (46-119)
- Tacitus (55-120)
- SUETONIUS (70-161) → Theod. PULLMANN

a. 2. Költő

- HOMÉROSZ (Kr.e. 8. sz., lat.) → Henr. STEPHANUS
- Plautus (Kr.e. 250-184)
- Vergilius (Kr.e. 70-19)
- Horatius (Kr.e. 65- Kr.u. 8)
- Ovidius (Kr.e. 43-Kr.u. 18)
- Lucanus (39-65)
- Aulus Gellius (130-165)
- Claudianus (poeta) (375-404)

a. 3. Természettudós

- Sztrabón (Kr.e. 63- Kr.u. 20)
- id. Plinius (23/4-79)
- ifj. PLINIUS (61/2-113) → Sextus AURELIUS
- Ptolemaiosz (83-161)
- Pomponius Mela

a. 4. Filozófus

- Epikurosz (Kr.e. 342-271)
- Lucretius (Kr.e. 96-55)
- Seneca (Kr.e. 4-Kr.u. 65)
- Oracula Sybillana (Kr.e. 2. sz.- Kr. u. 3. sz.)

Summa: 27 szerző - legn. gyakoriság 1 (J. Flavius); poss: 6 követk. hivatk. 22%-a saját

B) KÖZÉPKOR

b. 1. Patrisztika

b. 1. 1. első korszak (0-325)

b. 1. 1. 1. apologéták

- Rabbi Akibah (50/55-135)
- Irenaeus (130-200)

b. 1. 1. 2. katelehéták

- Tertullianus (160-220)
- Órigenész (185-253/4)
- Cyprianus (200-258) mártír

b. 1. 2. második korszak (325-451)

b. 1. 2. 1. keleti egyháztörténészek

- Euszebiosz (265-339)
- Szokratész Konsztantinopulosz (380?-450)
- Gelasius (?-400?)
- Ruffinus (345-410)
- Theodoretus (420-57)
- Athanasziosz Kircher (296-373)

b. 1. 2. 1. 2. keleti egyházatyák:

- St. Vazul
- Nyssai St. Gergely (335-394)
- Nazianz/osz/i St. Gergely (330-390)
- Epiphanius Ponticus (315-403)
- Khrüszosztomosz (354-407)
- Euthymius (377-473)

b. 1. 2. 2. nyugati egyházatyák

- Hieronymus (347-419/20)
- **St. Augustinus** (354-430)

b. 1. 2. 2. 2. egyéb

- St. Hilarius (315-367)
- St. Ambrosius (333/4 v. 339/40-397)
- Aurelius PRUDENTIUS (348-405) → Nic. HEINSIUS
- Hospinianus
- Macrobius (4. sz.)
- Fulgentius (480-550)

b. 1. 3. harmadik korszak (451-753)

- Sulpitius SEVERUS (5. sz.)
- Tours-i St. Gergely (538/9-594)
- St. Beda Venerabilis (673?-735?)

Summa: 28 szerző - legn. gyak. 1 (Augustinus) - poss. 2

b. 2. Középkor

b. 2. 1. kora középkor (800-1200)

b. 2. 1. 1. keleti atyák

- Kirill (826/7-869)
- Theophilactus (1050?-1108?)

b. 2. 1. 2. nyugati atyák

- St. Anselm (1033-1109)
- St. Bernát (1091-1153)
- St. Viktori Hugó (?-1142)
- Franc. Lambert

b. 2. 1. 3. zsidó rabbinusok

- Rabbi Salomon (1040-1105)
- Ibn Ezra (Abraham ben Meir, 1092?-1167)
- Maimonidész (1135-1205)
- David Kimchius (1160-1235)

b. 2. 2. érett középkor (1200-1300)

- St. Thomas Aquinas (1225-74)
- Eckhard (1260?-1327?)
- Durandus (1275?-1334)
- N. de Lyra (1270-1340)
- Salomon Jarchi

b. 2. 3. késő középkor, humanizmus (1300-1545)

- Niképhorosz
- W. Rolevinck
- R. Lipmann (15. sz.)
- Jan Huss
- J. Pannonius
- Regiomontanus
- Felix a Prato és Daniel Bomberg
- Rott. Erasmus (1469-1536)
- Corn. Agrippa (1486-1535)
- Hutterus (? - 1536)
- Carlo SIGONIUS (1523/4-84)
- B. Tilesius (1508-88)
- BONFINI - ZSÁMBOKY
- WERBÓCZY István

b.3. egyéb:

- Synopsis Thae Prof. Leydensis disput. = Clave profetica nova
- Torgau hitv.
- J. Aventinus

Summa: 30+3 szerző - legn. gyak. o - poss.: 3

C) KORA ÚJKOR, 16. SZÁZAD

c.1. Reformáció

c.1.1. német reformáció

- Ph. MELANCHTHON
- M. LUTHER (1483-1546)
- Bucholzerus (1503-66)
- J. PISCATOR (1546-1626)
- David Pareus (1548-1622)
- Balth. Keckermann (1571-1609)
- Franc. Vinariensis
- Chr. Angelos
- Niels Hemmingsen

c.1.2. svájci reformáció

- Zwinglius (1484-1531)
- A. Marloratus (1506-62)
- CALVINUS (1509-64)
- Henr. STEPHANUS → HOMEROS
- Sig. GELENIUS → Jos. FLAVIUS
- Sextus AURELIUS → PLINIUS, jun.

c.1.3. németalföldi reformáció

- Ph. van Marnixius (1540-98)
- Hadr. JUNIUS
- J. Lipsius (1547-1606)
- Theodor PULLMANN → SUETONIUS

c.1.4. angol reformáció

- Polydorus VERGILIUS
- C. Pellicanus (1478-1556)

c. 1. 5. francia reformáció

- Ph. MORNAEUS (1549-1623)

c. 1. 6. magyar reformáció

- BEREKSZÁSZI Péter
- BEYTHE István
- ENYEDI György
- FEGYVERNEKI Izsák
- FÉLEGYHÁZI Tamás
- GÖNCZI György
- GYARMATI Miklós
- HELTAI Gáspár
- ISTVÁNFY Miklós
- KÁROLYI Gáspár
- KÁROLYI Péter
- LASKÓI Péter
- MELIUS JP.
- SZEGEDI KIS István
- SZÉKELY István

- SIDERIUS János
- SZIKSZAI H. Bálint
- SZILVÁSÚJFALVI Imre
- Zermegh J.

c. 1. 7. szláv reformáció

- Ill. Flacius
- Caspar PISCIUS
- SEVERINUS Sculteti
- SLOVACIUS Petrus
- Amandus Polanus (1561-1610)

c. 2. Katolicizmus

- Guil. Budaeus (1467-1540)
- Hector Pinto (?-1584)
- St. Petrus Canisius (1521-97)
- Horatius TURSELLINUS (?-1599)
- C. Baronius (1538-1607)
- St. Robertus Bellarminus (1542-1621)
- H. Spondarus (?-1643)
- A. Bzovius (1567-1637)
- Corn. à Lapide (1567-1637)
- Barth. CARRANZA
- Petrus Molinaeus
- Bapt. Platina
- Laur. Surius

d.3. egyéb (hitvall. iratok):

- Vulgata
- LXX
- Concil. Trid. Seff.

- Centur. Magdeb.
- Ágostai hitv

- 2. Helv. Hitv.
- Herczegszöll. kánonok
- Corpus Iuris Hung.

Summa: 59+8 szerző - legn. gyak. o - poss. 33+6 saját könyv

28+2 európai prot. szerző	o	14
18+3 magyar	o	17+3
13+3 kath.	o	2+3

követk: hivatk. 60%-a

d.1. Protestantizmus

d.1.1. német protestantizmus

- Chr. MATTHIAE (1584-1655)
- J. H. ALSTED (1588-1638)
- J. BOTSACCUS (1600-74)
- Hiob Ludolphus (1624-1704)
- Henr. KIPPING (1634-78)
- **Aug. PFEIFFER** (1640-98)
- Matth. HOFFMANN
- Chritophoros PARSCHITIUS
- David Pareus
- Henr. Eckhard
- Mauritius de Flisco
- F. Beham
- Nic. HEINSIUS
- M. Adam
- M. Becanus
- Chr. Lünig
- Caspar Erasmus Brochmand
- Viti Ludovici a Seckendorf

d.1.2. svájci protestantizmus

e.1.2.1. biblikateol.

- id. Joh. BUXTORF (1564-1629)
- Beza
- Junius
- Tremellius
- P. Ravanellus (?-1663)

d.1.2.2. teol.

- Joh. Wollebius (1586-1629)
- Joh. Henr. Svicerus
- A. Polanus
- Franc. Turretinus

d.1.2.3. tört.

- J. H. HEIDEGGER (1633-98)

d. 1. 3. németalföldi protestantizmus

d. 1. 3. 1. orthodoxia

- Joh. Cloppenburg (1592-1652)
- J. HOORNBECK (1617-66)
- Nic. Arnoldi (1618-80)

- d. 1. 3. 2. coccejánusok
- **J. COCCEJUS** (1603-69)
- **Frans BURMANN** (1628-79)
- Joh. Braunius (1628-1708)
- Id. Spanhemius
- **Ifj. Fr. SPANHEMIUS** (1632-1701)

- d. 1. 3. 3. teol. szinkretisták
- **Herman WITSIUS** (1636-78)
- J. vander Waeyen (1639-1701)
- **Wilhelm MOMMA** (1642-77)
- Chr. WITTICH (1625-87)
- Herm. Alex. Röellus (1653-1718)
- Camp. VITRINGA (1659-1722)
- E. Everardus

- de. 1. 3. 4. karteziánusok
- A. Rivetus (1573-1651)

- d. 1. 3. 5. biblikusok (hebraisták és görögösök)
- **Jacob ALTING** (1618-79)
- Gerh. Joh. Vossius (1577-1649)
- Menasseh ben Israeli (1604-57)
- Johannes LEUSDEN (1624-99)
- Steph. CURCELLAEUS
- David KNIBBE (?-1694)

- d. 1. 3. 6. földrajz- és történetírók
- Jan de Laet (1593-1649)
- Geor. Hornius (1590-1649)
- Melchior Leydekker (1642-1721)
- Marc. Zuer. Boxhornius (1612-53)
- Ph. Cluverius (1580-1623)
- Petrus BERTUS
- Joh. Cluverus

d. 1. 4. angol protestantizmus

- e.1.4.1. bibl. teol.
- John Seldenus (1584-1654)
- B. Walton

- d.1.4.2. casuistica
- W. Perkins
- William Amesius (1576-1633)
- I. Jakab

- d.1.4.3. összegzés (summa)
- **John LIGHTFOOT** (1602-75)
- **Mattheus POLUS** (?-1679)
- Thomas TAYLOR (?-1632)
- **John Forbesius** (1585-1634?)

- Thomas GOODWIN (1587-1643)
- John ELLIOTES
- John Bidell (1615-62)
- J. Ussher

c. 1. 5. francia protestantizmus

- Jac. August THUANUS (1553-1617)
- LIEU de DIEU (1590-1642)
- S. MARESIUS (1599-1673)
- Sam. BOCKHART (1599-1667)
- P. Poiretus (1646-1719)
- Jac. Gajlardus
- Car. Gallus (1530-1616)

d. 1. 6. magyar protestantizmus

d.1.6.1. evangélikusok

- Kanizsai P.J.
- Láni Gy.
- Lippóczi M.
- Val. Franck
- G. Haner

d.1.6.2. kálvinisták

d.1.6.2.1. történetírók

- BARTHA Boldizsár
- BETHLEN János
- NADÁNYI János
- TÓTFALUSI KIS Miklós
- Lisznyai K. Pál
- SZATMÁRNÉMETH Mihály
- TOLNAI F. István
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc

d.1.6.2.2. teol. és kegyességi művek

- PÓSAHÁZI János
- Csúzi Cseh Jakab
- Drégelypalánki J.
- Iratosi T.J.
- MARTONFALVI
- MEDGYESI Pál
- MILOTAI NYILAS István
- Id: KÖLESÉRI Sámuel
- OTROKÓCSI FF.
- Técsi Joó István
- SZÓNYI NAGY István

d.1.6.2.3. hitv. iratok

- GÖNCZI György
- GELEJI KATONA István

- KESERŰI DAJKA János
- SAMARJAI János
- SZENCI MOLNÁR Albert
- Pathai I.
- Szatmári Ö. István

d.1.6.2.4. hitvita, apológia

- Prágai A.
- Bethlen Miklós
- KOCSI CSERGŐ János
- KOCSI CSERGŐ Bálint
- KOMÁROMI CSIPKÉS György
- MEDGYESI Pál
- Telkibányai Pl.
- Szőlősi M.

d.1.6.2.5. iskolai anyagok

- Apácai CsJ.
- Csanaki Máté
- Szilágyi TM.
- Kaposi Sámuel
- Kismarjai VP.
- HÁPORTONI FORRÓ Pál

d.1.7. szláv prot.

- Comenius
- Chr. Parschitius
- J. Camerarius
- J. Dubravius
- Regenvolscius

d.1.8. ariánus

- Chr. Sandius (1644-1680)

d.1.9. egyéb

- Approb. Const.
- Szent Biblia (Jansson, Kassel)
- Komjáti kánonok
- Csengeri hitv.
- Comp. Doctr. Christ.
- Lócsei ék. (Brewer)
- Art. minores
- De discip. Eccl.
- Helv. hitv.
- Exequiae princ.
- Az öt város kánona

d. 2. Katolicizmus

- Bársony Gy.
- Bátorkeszi J.

- Jeremies DREXELLIUS (1581-1638)
- G. Bucelin (1599-1681)
- Jac. Gretser
- M. Inchoffer
- Istvánffy
- P. Lambecius
- NÁDASI János
- Pázmány
- Chr. Roxas
- Jacobus SIRMONDUS
- SZENTIVÁNYI Márton
- Johannes Petrus á VAECKEREN

Summa: 109+15 szerző - legn. gyak. 10 - poss. 62 követk: hivatk. 56%-a saját
 68+4 európai prot. szerző 10 32
 29+11 magyar 0 25
 12 kath. 0 5

Teljes summa

Antik:	26 szerző	legn. gyak. 1 (J. Flavius)	poss: 6	hivatk. 1/4-e saját
Patrisztika:	28 szerző	legn. gyak. 1 (August.)	poss. 2	
Középkor:	21 szerző	legn. gyak. 0	poss.: 0	
16. sz.:	41 szerző	legn. gyak. 0	poss. 21	hivatk. fele saját
	22 európai prot. szerző	0	11	
	8 magyar	0	8	
	11 kath.	0	2	
17. sz.:	102 szerző	legn. gyak. 10	poss. 60	hivatk. 2/3-a saját
	68 európai prot. szerző	10	32	
	29 magyar	0	25	
	5 kath.		0 3	
Antikvitás:	26 szerző	legn. gyak. 1	poss: 6	hivatk. 1/4-e saját
Keresztény:	192 szerző	legn. gyak. 11	poss. 83	
Ref. előtti:	75 szerző	legn. gyak. 2	poss. 8	
Ref. korabeli:	127 szerző	legn. gyak. 10	poss. 66	
Katolikus szerző:	16 szerző	legn. gyak. 0	poss. 5	
Eu prot. szerző:	90 szerző	legn. gyak. 10	poss. 33	hivatk. 1/3-a saját
M. prot. szerző:	37 szerző	legn. gyak. 0	poss. 33	hivatk. 90% saját
Katolikus (ált.)	65 szerző	legn. gyak. 1	poss. 7	
Protestáns	127 szerző	legn. gyak. 10	poss. 66	

UTÓSZÓ

Debreceni Ember Pál könyves műveltségét ez a könyv a lelkes olvasmányainak elemzése révén kívánta felmutatni. Nem lezárt, befejezett, végleg megoldott esetet tárgyaltam itt, hanem egy megközelítést, melyet a hiányos adatok ellenére meg lehetett kísérelni egy ilyen hatalmas anyagon.

ABSTRACT (246-247. lap)

AZ ÍRÁSOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE

1. Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség, *Sárospataki Füzetek* 18(2014/1), 93–107.
2. Debreceni Ember Pál elloptott és eltűnt könyvei, *MKsz* 130(2014/2), 204–217.
3. Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/4), 51–76, 111.
4. Debreceni Ember Pál könyvtára, *Zempléni Múzsza* 14(2014/4), 33–47.
5. Szőlősi P. Pál diák ajándéka, *Egyháztörténeti Szemle* 16(2015/1), 143–144.
6. *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15-19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 166-178.
7. Debreceni Ember Pál újabb könyvei, *Egyháztörténeti Szemle* 16(2015/4), 81–87.
8. *Debreceni Ember Pál mártír-képe = Korszerű tudomány, korszerű közoktatás: tanulmányok a nyelv- és irodalomtudományok köréből*, szerk. Karádi Zsolt, Pethő József, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2015, 145–158.
9. *Debreceni Ember Pál fordítási és értelmezési technikái (1702) = „Nunquam autores, semper interpretes”: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. Lengyel Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2016, 15–38.
10. Debreceni Ember Pál kéziratok prédikációinak tanulságai, *Sárospataki Füzetek* 20(2016/2), megj. alatt.

BIBLIOGRÁFIA

1) Gyűjtemények

Archiwum Państwowe (Poznań),
Bodleian Library (Oxford),
DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára,
DTREK PRK Könyvtára (Pápa) Kézirattára,
HBmL – MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (Debrecen),
MTAK – MTA Könyvtára (Budapest) Kézirattára,
OL – Országos Levéltár,
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár,
TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak) Kézirattára,
TIREK SRK Levéltára (Sárospatak),
TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen) Kézirattára,
TTREK Levéltára (Debrecen),
Haus- und Hof- und Staatsarchiv (Wien),
Zentralbibliothek Zürich, Manuskriptensammlung.

2) Adattár

BAKÓCZI – BAKÓCZI János, *A debreceni ev. református egyház lelkipásztorai 1535–1894 = Bakóczy János adattár gyűjteményei 1536–1980*, [kézirat], 1–2. k. = TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: II. 28. d).

BENDA–ESZE 1955 – *Ráday Pál iratai, I (1703–1706)*, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, et al., Bp., Akadémia, 1955 (Ráday Pál iratai, 1).

BOD 1767 – BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszében, s. n., 1767 = mek.oszk.hu/01800/01811/.

BOZZAY–LADÁNYI 2007 – BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

BÖLÖNI 1875 – *Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból*, közli: ifj. BÖLÖNI Sándor, Századok 9(1875), 280.

BURA 1994 – BURA László, *A szatmári református kollégium és diákjai : 1610–1852*, Kolozsvár, EME, 1994 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 217) = <http://mek.oszk.hu/02800/02818/02818.pdf>.

CZEGLE – CZEGLE Imre, *Debreceni Ember Pál életével, munkásságával kapcsolatos tanulmányok, ismertetések és közlések jegyzéke*, Sárospatak, é. n. = TIREK, SRK Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Analecta 314.

- DIENES 2001 – *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*, szerk., utószót írta: DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001 (Milleneumi magyar történelem, Források).
- DIENES 2003 – DIENES Dénes, *Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliomnak hálóját mindjárt a Reformatiokor...: A Zempléni Református Egyházmegye összeírása, 1782*, kiad. DIENES Dénes, Sárospatak, SRKTGY, 2003 (Acta Patakina, 12)
- G. SZABÓ 1996 – G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, TTREK 1996.
- HEGYI 2003 – HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, ELTE, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).
- HÖRCSIK–DIENES 1998 – HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, s. a. r.: DIENES Dénes, Sárospatak, SRKTGY, 1998.
- INCZE 1936 – *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, szerk. INCZE Gábor, Bp. 1936-.
- KINCSES 2011 – KINCSES Katalin Mária, *Johann Christoph Deccard könyvkatalógusa Cornides Dániel hagyatékában*, Soproni Szemle 65(2011/4), 439–440. = http://epa.oszk.hu/01900/01977/00253/pdf/EPA01977_soproni_szemle_2011_4_411-446.pdf.
- KVACSALA 1893 – KVACSALA János, *Magyar vonatkozású kéziratok a poseni levéltárban*, Irodalomtörténeti Közlemények 3(1893), 109–110.
- MOKOS 1893 – Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13. közvizsgálaton, kiad. MOKOS Gyula, *Dunántúli Protestáns Lap* 4(1893/1), 6–8, 4(1893/2), 27–29.
- POSTMA–VAN SLUIS 1995 – Ferenc POSTMA, Jacob van SLUIS, *Auditorium Academiae Franeckerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760).
- RMK – *Régi Magyar Könyvtár*, szerk. Szabó Károly, Hellebrandt Árpád, 1–3, Bp., MTA, 1871–1896.
- RMNY – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1–4, kiad. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc et alii, Bp., 1971–2012.
- SZABADI 2013 – *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, TTRE, 2013.
- UGRAI–DIENES 2012 – *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1783–1871/72: Forrásközlés*, s. a. r. UGRAI János, közrem. DIENES Dénes, Sárospatak-Tiszaújváros, 2012 = http://www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf.
- ZOVÁNYI 1977 – ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977.³

3) Levéltár

- ÁDÁM 1837 – Ádám István levele (Kapos, 1837. szept. 20.) = TTREK DRK Nagykönyvtár Kézirattára (Debrecen), jelzete: R 717/20.
- Akadémiták* – Külföldi egyetemeken tanulók adatai = TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: I. 1. j).

- Debrecen 1678–80 – *Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek*, ld. HBmL, IV. A. 1011/a, 20. k. (1678–1680),
- DEBRECENI EMBER 1679–81 – DEBRECENI EMBER Pál, *Wade mecum*, [kézirat], [Debrecen, 1679–81], 282 pp. = DTREK PRK Könyvtára (Pápa) Kézirattára, jelzete: O 153.
- DEBRECENI EMBER 1693–96 – EMBER Paulus Debreceniensis, *Conciones I – XXXV*, [kézirat], [s. l., 1693–1696], 328 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 262.
- DEBRECENI EMBER 1698–1702 – EMBER Paulus Debreceniensis, [*Temetési prédikációk és kisebb tanulmányok*], [kézirat] [h. n., 1698–1703], 164 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 1677.
- DEBRECENI EMBER 1701–9 – EMBER Paulus, Debreceniensis, *Sermones, exegesis* [kézirat], [h. n., 1701–1709], 370 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 263.
- DEBRECENI EMBER 1702–9 – EMBER Paulus Debreceniensis, *Sermones I–CIX*, [kézirat], [h. n., 1702–1709], 436 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 264.
- DEBRECENI EMBER 1703 – *Dissertatio historico-theologica enarrans...*, ed. EMBER Paulus DEBRECENI, [másolat], 1703 = helye: Akta Braci Czeskich (Leszno) = Archiwum Państwowe (Poznań), jelzete: VI. D., 1–4. = OL Mf. 21028.
- DEBRECENI EMBER 1704–5 – DEBRECENI EMBER Pál, [*Prédikációk*], [kézirat], [Debrecen, 1704–1705], 126 ff. = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 552.
- DEBRECENI EMBER 1705 – EMBER Paulus, Debreceniensis, [*Debreceni prédikációk*], [kézirat], [Debrecen, 1705], 122 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 261.
- DEBRECENI EMBER 1706 – DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*, [kézirat], Liszka, 1706 = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29.
- DEBRECENI EMBER 1708 – DEBRECENI EMBER Pál, [*HB. id. Csécsi János felett*], [kézirat], [Patak, 1708. május 20.], leírta: ifj. CSÉCSI János = *Collectio Tsétsiana*, szerk. ifj. CSÉCSI János, [Patak], 6 ff. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 205/6.
- DEBRECENI EMBER 1722 – DEBRECENI EMBER, *Historia Ecclesiae...*, [másolat], 1722 = helye Bodleian Library (Oxford), jelzete: Mss. I. Add. 57 = MTAK, jelzete: Mf. 2558/IV.
- JABLONSKI – Daniel Ernst Jablonski hagyatéka, Akta Braci Czeskich (Leszno) = Archiwum Państwowe (Poznań), jelzete: 2573.
- MARKOVITZ a – MARKOVITZ Mátyás, *Animadversiones* (1518–1590) – OSZK, Fol. Lat. 2087, Quart. Lat. 1179; TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: Z 51, 4r–118r.
- MARKOVITZ b – Uő, *Annales* (1591–1614) – TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: Z 51, 118v–138r.
- MARTONFALVI S. – Martonfalvi Sámuel albuma (Szatmár, 1701. ápr. 26.), ld. OSZK, Oct. Lat. 458, 47r. = IAA, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=383.
- MARTONFALVI TGY. 1663/1700 – MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3077); 2. kiadása: *Keresztyéni Inneplés* = DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus...*, i. m., 1. sz. melléklete.
- MISKOLCI CSULYAK 1702 – MISKOLCI CSULYAK Gáspár (ford.), *Egy jeles Vad-kert*, Lőcse, s. n., 1702 (RMK I, 1658).

- NAGYARI 1681–83 – *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*, kiad. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth, 2002 (Csokonai Könyvtár. Források. (Régi kortársaink), 9).
- PÁPAI PÁRIZ 1684 – PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Szeben, Steph. Jüngling, 1684 (RMK II, 1554).
- PÁZMÁNY 1623 – PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérlő Kalavz*, Posomban, [typ. Societatis Jesu], 1623 (RMNY 1293).
- SAJÓSZENTPÉTERI 1697 – SAJÓSZENTPÉTERI István, *Táncz pestise*, Debrecen, Vincze, 1697 (RMK I, 1501).
- SZATHMÁRI PAKSI 1773 – SZATHMÁRI PAKSI István, *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticus* [kézirat], Debrecen, 1773, leírta: GÁTI József, Kocsord, 1791 = TTREK DRK Könyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 188.
- SZENCI MOLNÁR 1624 – SZENCI MOLNÁR Albert (ford.), *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanovia, Aubrius, Sleikius, 1624 (RMNY 1308).
- SZILÁGYI BENJÁMIN – SZILÁGYI BENJÁMIN István, *Synodalia* = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 575.
- SZOBOSZLAI PAP – *Szoboszlai Pap István püspöki iratai* = TTREK Levéltára (Debrecen), jelzete: I. a. 5., XXI. k., 1852. okt. 30., 2121. sz.
- SZOMBATHI 1793 – Johannes SZOMBATHI, *Memoriale Historicum*, Patak, 1793, [kézirat] = TIREK SRK Kézirattára (Sárospatak), jelzete: Kt 42.
- Tabella 1 – Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum*, 1810/11–1815/16, 2. = TIREK SRK Levéltára (Sárospatak), jelzete: K. a. II. 21–26.
- Tabella 2 – Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum*, 1811/12, 2, 75. = *Uo.*, jelzete: K. a. II. 28.
- TAKÁCS 1680–95 – TAKÁCS István, *Debreczeni diárium [1680–1695]*, kiad.: CSÜRÖS Ferenc, *Történelmi Tár* 1910, 1911???
- TÓTH F. – Tóth Ferenc Gyűjtemény, OSZK, jelzete: Quart. Hung. 1043.
- WERNSDORF 1702 – Gottlieb WERNSDORF, *Pauli Emberi De Praedestinatione et reprobatione Sententiam Auspiciis (...) Wernsdorfio*, Wittenberg, Hake, 1707 (RMK III, 4611).

4) Régi könyv

- APÁCAI CSERE 1655/1959 – APÁCAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht, Waesberg, 1655 (RMNY 2617), kiad. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, Bp., Szépirodalmi, 1959 (Magyar Klasszikusok).
- DEBRECENI EMBER 1698 – DEBRECENI EMBER Pál, *Boanerges: Mennydörgésnek két fiai*, Debrecen, Vincze, 1698 (RMK I, 1519).
- DEBRECENI EMBER 1700 – DEBRECENI EMBER Pál, *Innepi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az: Az egész, Christust valló Keresztyénségtől bévéttetett, Isten Ditsőségére, és a' mi Válságunknak nagy Titkáról való szent Elmélkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, 's hét Szakaszokra el-osztatott Tanitasok*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556).
- DEBRECENI EMBER 1702 – DEBRECENI EMBER Pál, *Garizim és Ébál*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702 (RMK I, 1650).
- DEBRECENI EMBER 1704/1748 – Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, [ed. EMBER Paulus DEBRECENIENSIS], Debrecen, Vincze, 1704 (RMK II, 2203); JUELLUS János, *A' reformáta ekklesiának apologyiája*, ford. TUSSAI János, előszó: ifj. CSÉCSI János, [Debrecen], 1748.

- DEBRECENI EMBER 1728 – DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r., DIENES Dénes, KOVÁCS Józsefné, et al., Sárospatak, SRKTGY, 2009.
- DIÓSZEGI KIS 1679 – DIÓSZEGI KIS István, *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1229).
- GYARMATI 1598 – GYARMATI Miklós, *Keresztenyi felelet... Monozloi Andrásnak... könyve ellen*, Debreczenben, Lipsiai Pálnál, 1598, 4° (RMNy 830).
- KABAI BODOR 1679 – KABAI BODOR Gellért, *A jó előjáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés*, [halotti beszéd id. Dobozi István főbíró felett], Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMKP 2094),
- KÖLESÉRI 1683 – *Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Eruditissimi Viri, Domini Samuelis Keoleséri*, [halotti versek id. Köleséri Sámuel felett], Debrecen, Töltési, 1683 (RMK II, 1517).
- KOMÁROMI CSIPKÉS 1666 – KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit, az az, Olly CCXLI. Magyar Predikaciok, Mellyekben A' Keresztyéni igaz Hitnek és Vallásnak minden ágazati (...) bé-foglaltatnak*, Szeben, Szenci Kertész, 1666 (RMK I, 1042).
- KÖLESÉRI 1673 – Id. KÖLESÉRI Sámuel, *Arany alma, azaz 30 prédikáció*, Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I, 1144).
- KÖLESÉRI 1682 – Id. KÖLESÉRI Sámuel, *Josué szent maga el-tökéllése, avagy Ház népbeli isteni tisztületnek és könyörgésnek gyakorlása*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I, 1281).
- LAMPE-EMBER 1728 – Friedrich Adolf LAMPE, [DEBRECENI EMBER Pál], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728

5) Szakirodalom

- BÁN 1976 – BÁN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*, Századok 110(1976/6), 1052–1069.
- BARTON–MAKKAI 1977 – *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 02. 1976.*, eds. Peter F. BARTON, L. M., Bp., 1977 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/3; Studia et Acta Ecclesiastica, N. S., 3).
- BERG 1946 – BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., OSZK, 1946 (OSZK kiadványai, 21).
- BOROVSKY 2004 - *Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. BOROVSKY Samu, SZIKLAY János, [Reprint], Bp., Arcanum, 2004.
- BUCSAY 1987 – BUCSAY Mihály, *Debreceni Ember Pál coccejanizmusa = Szószék és katedra: Tanulmányok Dr Tóth Kálmán professzor tiszteletére 70 születésnapja alkalmából*, Bp., BRTA, 1987, 31–38.
- BUCSAY 1989 – BUCSAY Mihály, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen: Egy hitvita és háttere*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve 6(1989), 111–119;
- BUZOGÁNY 1995 – BUZOGÁNY Dezső, *Szathmárnémethi Mihály (1638-1689). Határidő Teológiai Tanulmányok. Doctrina Ecclesiae*, Kolozsvár, 1995 (Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 1),
- CHANDOS 1971 – John CHANDOS, *In God's Name: Examples of Preaching in England from the Act of Supremacy to the Act of Uniformity, 1534-1662*, London, Indianapolis, New York, 1971.

- CZEGLÉDY 1988 – CZEGLÉDY Sándor, *A teológia tanítása a Kollégiumban = A Debreceni Református Kollégium története*, főzerk. KOCSIS Elemér, Bp, 1988, 534–591.
- CSORBA 2001 - CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál kéziratok naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár 22–23(2000–2001), 173–185.
- CSORBA 2008a – CSORBA Dávid, *Egy bártfai kalendárium kalandos eltűnése*, MKsz 108(2008/1), 54–56 = http://epa.oszk.hu/00000/00021/00377/Ksz2008-1-kozl_01.htm.
- CSORBA 2008b – CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5).
- CSORBA 2009 – CSORBA Dávid, *A 17. századi református prédikációk nemzetközi kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban : Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, Cs. D., et al., Debrecen, 2009 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 113–183.
- CSORBA 2010 – CSORBA Dávid, *Egy zarándokút” lépcsői*, Református Tiszántúl 18(2010/6).
- CSORBA 2011 – CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában : A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Kálvin Kiadó, DE Történeti Intézete, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense [A DE Történeti Intézete kiadványai], 6).
- CSORBA 2013 – CSORBA Dávid, *Komáromi Csipkés György, a „megtévelyedt Notarius” = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban (Prédikáció, meditáció és imádság)*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, *Studia Litteraria* 52(2013/3–4), 108–145
- CSORBA 2014a – CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei*, MKsz 130(2014/2), 202–216.
- CSORBA 2014b – CSORBA Dávid, *Adalékok Debreceni Ember Pál kéziratban maradt szövegeinek irodalmi hagyatékához = Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/4), 51–76.
- CSORBA 2015 – CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. IMRE Mihály, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Locī Memoriae Hungaricae, 3), 166–178.
- DIENES 2002 – DIENES Dénes, *”Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5).
- DIENES–UGRAI 2013 – DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- ESZE 1951 – ESZE Tamás, *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*, Századok 85(1951/1–2), 30–119.
- ESZE 1964a – ESZE Tamás, *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből: A debreceni tipográfia termése 1703–1705*, Könyv és Könyvtár 4(1964), 89–92.
- ESZE 1964b – ESZE Tamás, *Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68(1964), 265–287;
- ESZE 1975 – ESZE Tamás, *Bársony György „Veritas”-a*, ItK 75(1971/6), 667–693.

- FERRELL–McCULLOUGH 2000 – *The English Sermon revisited. Religion, literature and history 1600-1750*, eds. Lori A. FERRELL, Peter McCULLOUGH, Manchester, New York, 2000 (Politics, Culture and Society in Early Modern Britain).
- GENYIJEVA–KISS–MONOK 2007 – *Translatio librorum: Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA, KISS Ilona, MONOK István, Bp., OSZK, 2007 = <http://mek.oszk.hu/05600/05633/05633.pdf>.
- GÖMÖRI 2000 – GÖMÖRI György, *Egy magyar peregrinus levele William Sancroft-hoz*, Erdélyi Múzeum 62(2000/1-2), 17.
- HARSÁNYI 1915 – HARSÁNYI István, *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratai*, Protestáns Szemle 27(1915/2), 128–140.
- HELTAI 1994 – HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).
- HERPAY 1915 – HERPAY Gábor, *Istentiszteletek Debreczenben a multban*, Debreceni Képes Kalendárium 15(1915), 80–81.
- HERPAY 1929 – HERPAY Gábor, *A debreceni ref. Ispotály története 1529–1929*, Debrecen, 1929.
- KATHONA 1961 – KATHONA Géza, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, Theológiai Szemle Ú. F., 4(1961), 219–224.
- KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet : A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Akad., 1998 (Historia Litteraria, 5), 204–206.
- KOCSIS 1988 – *A Debreceni Református Kollégium története*, főszerk. KOCSIS Elemér, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988 = <http://digit.drk.hu>.
- MAKKAI 1952 – MAKKAI László, *A puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., Akad., 1952.
- MAKKAI 1976 – MAKKAI László, *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. M. L., közrem. FABINYI Tibor, LADÁNYI Sándor, Bp., 1976.
- MAKKAI 1981 – MAKKAI László, *A Kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a TIREK elnöksége, Bp., 1981, 80–86.
- MAKKAI 1984 – MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1984. (Debrecen története, 1), 493–604.
- MITCHELL 1932/1962 – William F. MITCHELL, *English Pulpit oratory from Andrewes to Tillotson: a study of its literary aspects*, New York, 1932; 1962;²
- MONOK 2006 – *A bibliás Rákócziak*, írta és összeáll. MONOK István, Bp., Kossuth, 2006.
- OJTOZI 1992 – OJTOZI Eszter, *Szölősi Pál és Szatmári Pap János Németalföldön vásárolt könyvei*, Magyar Könyvszemle 108(1992/4), 351–352
- OLÁH 2012 – OLÁH Róbert, *A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Studia Litteraria, 51(2012/3–4), 232–258.
- ORSZÁGH 1958 – ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*, MKSz 74(1958), 22–41.
- POSTMA 2016 – Ferenc POSTMA, *Ein neulich aufgefundenes Büchlein aus der Privatbücherei von Johannes/ János Csécsi Sr. Ein kleines Exempel aus der großen Geschichte der Peregrinatio librorum*, Egyháztörténeti Szemle 17(2016/3), 97–103.

- SCHMIDT 1993 – Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdictung in nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts: Die „Fasti ecclesiae christianae” des Nathan Chytraeus = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. v. Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, P. G. S., Bp., Balassi, 1993 (Studia Humanitatis, 9), 115–117.
- RÉVÉSZ 1882–84 – RÉVÉSZ Kálmán, *Debreceni Ember Pál egyház történelme*, Debreceni Protestáns Lap 1882, 132–133, 139–140, 148–149; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1884, 1375–81.
- RITOÓKNÉ 1973 – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái*, I-II, MKsz 89(1973), 2. sz., 175–185; 3–4. sz., 364–376.
- SIPOS 1991 – SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1), 72–73. = <http://mek.oszk.hu/03200/03245/03245.htm>.
- STRANKS 1952 – C. James STRANKS, *The Life and Writings of Jeremy Taylor*, London, S. P. C. K., 1952 (Church Historical Society Publication).
- TÓTH B. 1979 – TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*, Studia Litteraria 17(1979), 60–61. = <http://hdl.handle.net/2437/99488>.
- TÓTH E. 1984–89 – TÓTH Endre, *Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 4–5(1984–85), 29–38; 6(1989), 34–54.
- WELZIG 1995 – Werner WELZIG, *Predigten der Barockzeit. Texte und Kommentar*, Wien, 1995.
- ZOLTAI 1935 – ZOLTAI Lajos, *A Czegléd-utcai temető római kori síremléke és Méliusz sírköve*, Debreceni Képes Kalendárium 35(1935), 124–125.

KÉPEK JEGYZÉKE

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ